

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

1918-1922 ARASI TÜRK-RUS İLİŞKİLERİNDE AZERBAJCAN'IN ROLÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Söhrab MUSTAFAYEV

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Abdulaziz KARDAŞ

VAN-2015

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
ÖNSÖZ	III
TEŞEKKÜR	V
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1
1. AZERBAJCAN'IN COĞRAFYASI VE TARİHİ	1
1.1. Azerbaycan ve Çevresinin Coğrafyası	1
1. 2.Azerbaycan İsminin Doğuşu ve Azerbaycan Tarihi	2
1. 3. Osmanlı-Rus İlişkilerinin Başlaması ve Azerbaycan.....	4
BİRİNCİ BÖLÜM	11
1. XX. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ ve AZERBAJCAN	11
1. 1. XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti.....	11
1. 2. XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan.....	14
1. 3. I. Dünya Savaşı Öncesi Azerbaycan Türklerinin Kültürel Durumu	16
1. 3. 1. Kafkasya'nın Demografik Yapısı	20
1. 3. 2. I. Dünya Savaşı Öncesi Yaşanan Gelişmeler	21
İKİNCİ BÖLÜM	24
2. I. DÜNYA SAVAŞI ve TÜRK-RUS MÜCADELELERİ	24
2. 1. I. Dünya Savaşı'nın Temel Sebepleri	24
2.2. Özel Sebepler	25
2.2.1. Savaşın Başlaması.....	26
2.2.2. Osmanlı Devleti'nin Savaşa Katılması	27
2.3. Kafkasya ve Çanakkale Cepheleeri	30
2.3.1. Kafkasya Cephesi.....	30
2.3.2. Çanakkale Cephesi.....	35
2.3.3.I. Dünya Savaşı'nda Azerbaycan Türklerinin Durumu.....	37
2.3.4. Osmanlı Devleti ve Almanya'nın Kafkasya Politikası	43
2.3.5. Rusya'da Bolşevik-Menşevik Mücadelesi	45
2.3.6. Bolşevik İhtilâli.....	46
2.3.7. Erzincan Mütarekesi	51
2.3.8. Brest-Litovsk Antlaşması.....	53
2.4. Büyük Devletlerin Azerbaycan Politikaları	58

2.4.1. Güney Kafkasya’da Ermeni-Müslüman Düşmanlığı ve Temel Sebepleri	61
2.4.2. Osmanlı Devleti’nin Savaştan Çekilmesi ve I. Dünya Savaşı’nın Sonu	66
2.4.3. Trabzon Konferansı.....	68
2.4.4. Batum Konferansı ve Barışı	71
2.5. Azerbaycan Türklerinin Bağımsızlık Mücadelesi.....	74
2.5.1. Bağımsızlığın İlanı ve Sonrasında Azerbaycan	81
2.5.2. Kafkas İslâm Ordusu, Nuri Paşa’nın Gence’ye Gelişi ve Teşkilatlanma Çalışmaları	85
2.6. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Arasındaki Dostluk İlişkileri.....	90
2.6.1. Kafkas İslâm Ordusu’nun Bakü Harekâtı ve Bakü’nün Alınması	94
2.6.2. Karabağ Harekâtı	98
2.6.3. Mondros Mütarekesi ve Osmanlı Ordularının Azerbaycan’ı Tahliye Etmesi....	101
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	104
3. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ’NDE TÜRK-RUS-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ	104
3. 1. Anadolu’da Millî Mücadele’nin Başlaması	104
3.1.1. Millî Mücadele Dönemi’nde Türk-Rus İlişkilerinin Başlaması.....	107
3.1.2. Rusya’nın Azerbaycan Politikası	113
3.2. TBMM’NİN Açılması ve Türk-Rus İlişkileri	125
3.2.1. Doğu Halkları Kurultayı ve Türkiye’ye Etkileri	138
3.2.2. Moskova Antlaşması.....	142
3.2.3. Moskova Antlaşması Sonrası Türk-Rus İlişkileri	147
SONUÇ	157
KAYNAKÇA.....	160
EKLER	167
ÖZET	187
ABSTRACT.....	188

ÖNSÖZ

Türkler ve Ruslar yüzyıllarca çok yakın bir coğrafyada komşu olarak yaşamış iki millettir. Bu coğrafi yakınlık Türkler ve Ruslar arasında ikili ilişkileri kaçınılmaz bir hale getirmiş, iki millet için de müşterek birçok tarihi gelişmenin yaşanmasına sebep olmuştur. İki milletin tarihinde yaşanan ortak gelişmeler, kimi zaman barış içinde ve hatta ittifak halinde meydana gelirken, kimi zaman da menfaatler doğrultusunda yapılan savaşlar ve de birbirleriyle olan mücadeleler şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Rusların küçük bir Moskof Knezliği'nden büyük bir Rus Çarlığı'na dönüşmesinin tarihi süreç içinde nasıl yaşandığı ve bu süreç devam ederken Osmanlı Devleti ile Rusya'nın ne tür ilişkiler içinde bulunduğu son derece önemli ve dikkat uyandıran bir mevzudur. Çünkü Rusların tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren en çok ilişkide buldukları halklardan bir tanesi ve belki de en önemlisi Türklerdir. Ruslar sadece Anadolu'daki Türkler ile değil, aynı zamanda Kafkasya ve Orta Asya Türkleri ile de çok fazla temasta bulunmuşlardır. Zaman içinde giderek güçlenen Rusya'nın bölge devleti olmaktan çıkarak bir dünya devleti olmak istemesi, bu ilişkilerin kurulmasında temel neden olmuştur. Türk halklarıyla sık sık mücadele eden Ruslar, sıcak denizlere inme politikalarını hayata geçirmek için asırlarca çaba göstermiş ve bunun için de Türk yurtlarını işgal etmişlerdir.

Türkler ile Ruslar arasındaki ikili ilişkilerde etkin bir rol oynayan bazı bölgeleri ayrı bir biçimde değerlendirmek ve bu bölgelerin iki devlet açısından da arz ettiği ehemmiyetten mutlaka bahsetmek gerekir. Şüphesiz Türk-Rus ilişkilerinde etkin bir rol oynayan bölgelerin başında Azerbaycan gelmektedir. Azerbaycan, coğrafi özellikleri itibari ile tarih boyunca büyük devletlerin hâkimiyet kurmaya çalıştıkları bir bölge olmuştur. Bu hâkimiyet mücadeleleri daha çok Osmanlı Devleti, Rusya ve İran üçgeninde cereyan etmiş, bölge tarih boyunca bu üç devletin de egemenliği altına girmiştir. Halkının Türk olması sebebiyle Osmanlı Devleti'nin çok daha farklı bir hassasiyet gösterdiği Azerbaycan, İran ve Rusya için de kendi amaçları itibariyle vazgeçilmez bir önem taşımaktaydı.

Azerbaycan sadece bölge devletlerini ilgilendiren bir coğrafya olmamış, zengin petrol yatakları nedeniyle dünyanın en büyük emperyalist devletlerini de cezbeden bir bölge olma özelliği taşımıştır. Özellikle XX. yüzyılın başlarından itibaren petrolün değerinin artması, Azerbaycan'ın mukadderatını tayin eden unsurların başında gelmektedir. Bu nedenle Azerbaycan konusuna müdahil olan diğer devletlerin tutumlarına ve izledikleri politikalara da ayrı bir parantez açmak oldukça zaruridir.

Tezimizde ele aldığımız 1918-1922 dönemi; Azerbaycan, Türkiye ve Rusya için büyük dönüşümlerin meydana geldiği ve son derece mühim gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Osmanlı Devleti'nin yıkılıp yerine yeni Türk Devleti'nin

kurulması, Rusya'da yaşanan ihtilalin ardından önce Kerensky Hükümeti'nin, ardından da Sovyet Rusya'nın ortaya çıkması ve tabii ki doğuda kurulan ilk cumhuriyet olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin teşekkülü gibi gelişmeler bu dönemde meydana gelmiştir.

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan bu gelişmeler, üç toplumu da yeni bir tarihi sürece götürmüş, hem yeni siyasi yapılanmalar, hem de yeni toplumsal bir düzen kurma çabaları baş göstermiştir. Tezimizde bu gelişmelere bağlı olarak yaşanan tarihi süreci değerlendirmeye çalışacağız.



TEŞEKKÜR

Danışmanlığımı üstlenerek, çok zor dönemlerde bana her konuda destek olan ve beni doğru şekilde yönlendiren, tez konusunun belirlenmesi ve yazım aşamasında bilimsel katkılarını esirgemeyen kıymetli hocam Yrd. Doç. Dr. Abdulaziz KARDAŞ'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca değerli hocam Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI'na verdiği destek ve sağladığı katkılardan dolayı şükranlarımı bildirmek isterim. Bu noktaya ulaşmamda emekleri olan VAN Y.Y.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ndeki tüm hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Hazırladığımız çalışmanın, amacına ulaşabilmesi dileğiyle...

Söhrab MUSTAFAYEV

VAN-2015

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.t.	: Adı geçen tez
a.g.m.	: Adı geçen makale
ATASE	: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BMM	: Büyük Millet Meclisi
c	: Cilt
Çev.	: Çeviri
Dr.	: Doktor
HKS	: Halk Komiserleri Sovyeti
MKDFC	: Maveray-yı Kafkas Demokratik Federatif Cumhuriyeti
RSFSC	: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti
RKP	: Rus Komünist Partisi
S	: Sayı
s	: Sayfa
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TKT	: Türkiye Komünist Teşkilatı
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan



GİRİŞ

1. AZERBAYCAN'IN COĞRAFYASI ve TARİHİ

1.1. Azerbaycan ve Çevresinin Coğrafyası

Coğrafi olarak Azerbaycan'ın bulunduğu bölge, İran'ın kuzey batı vilâyetlerine ve nadiren Arran ile Şirvan'a ve 28 Mayıs 1918'den itibaren Kafkasya Azerbaycanı'na resmen Azerbaycan denilmiş ise de, Azerbaycan'ın genel adı etnografya bakımından "*Azeri lehçesi ile konuşan Türklerin ülkesi*"¹ anlamına gelmektedir.

Türkiye'nin kuzeydoğusunda, Karadeniz ile Hazar Denizi arasında, Taman Yarımadası'ndan Apşeren Yarımadası'na kadar uzanan, yaklaşık 1300 km. uzunluğundaki dağlara Kafkas Dağları ve bu bölgedeki topraklara da Kafkasya adı verilmiştir.² Zengin yer altı ve yer üstü kaynaklarının olmasından dolayı tarih boyunca birçok kavim Kafkasya bölgesine yerleşmiştir. Farklı kavimlerin ve medeniyetlerin bölgedeki mevcudiyeti günümüzde de devam etmektedir.

Kafkas ülkelerinden olan Azerbaycan'ın yüzölçümü; 86.600 km²'dir. Bu yüzölçümü sayesinde Azerbaycan, toprak olarak Kafkasya'nın en büyük ülkesi konumundadır. Hazar Denizi'ne kıyısı olan Azerbaycan, kuzeyden Rusya ve güneyden İran toprakları ile çevrelenmiş bir biçimdedir. Azerbaycan'a bağlı olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ise Türkiye'nin doğu sınırında yer almaktadır. Aynı ülkenin birbirinden ayrı iki parçası arasına Ermenistan toprakları sokulmuş durumdadır.³

Azerbaycan, Transkafkasya'nın en kurak kesimi olan orta ve aşağı Kura Havzası ile aynı bölgede bulunur. Azerbaycan Cumhuriyeti, kuzeyde Doğu Kafkasya'nın güney yamacına, güneyde ise Ermenistan dağ kitlesine doğru uzanır. Kuzey Azerbaycan topraklarının büyük bir kısmı bir oviden meydana gelmektedir.⁴ Bu ovada akan Kura Nehri'nin deltası Aras Nehri'nin deltası ile karışır. Dağlık alanlar bölgenin güneyinde yer alan İran kontrolündeki Güney Azerbaycan'da daha geniş bir yer tutar. Tebriz'in güneyindeki Sehend Dağı ile Erdebil'in batısındaki Selselan Dağı bunlar arasında en önemlileridir. Güney Azerbaycan'ın en önemli nehirleri ise Hazar Denizi'ne dökülen Kızılözen, Urmiye Gölü'ne ulaşan Acıçay ve Cıgaltu'dur.⁵

¹ İslam Ansiklopedisi II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, s.91

² Ramazan Özey, Dünya ve Türkiye Ölçeğinde Siyasi Coğrafya, Aktif Yayınları, İstanbul 2002, s.210

³ Cemalettin Şahin, Ülkeler Coğrafyası, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2001, s.166

⁴ Mehmet Saray, Atatürk ve Türk Dünyası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.11

⁵ Mehmet Saray, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s.11

Azerbaycan'ın yeryüzü şekilleri; Kafkas Dağları, Güneybatı Platoları ve Kura-Aras Oluğu olmak üzere üç kısımda incelenir. Ülkenin kuzey kesiminde yer alan Kafkas Dağları, kuzeydoğu-güneybatı doğrultuludur. Oldukça derin vadilerle yarılmış olan Kafkas sıradağlarının yükseltisi yer yer 4000 metreyi geçmektedir. Ülkenin en yüksek noktası, 4480 metre yüksekliğe sahip olan Bazardüzü'dür.⁶

Azerbaycan'ın kuzey kesiminde karasal iklim etkilidir. Doğuda Hazar Denizi, kıyı kesiminde ise Akdeniz iklimi benzeri iklim koşulları vardır. Başkent Bakü'nün de bulunduğu bu kesim, ülkenin en yağışlı yeridir. Azerbaycan'ın bitki örtüsü, iklim özelliklerine uyum sağlamıştır. Alçak yerlerde genellikle bozkırlar hâkimdir. Yüksek kesimlerde ise ormanlar yaygın bir konumdadır.⁷

Azerbaycan'da elverişli iklim şartları, çeşitli tarım ürünlerinin yetişmesine imkân sağlamaktadır. Öte yandan, nehirler üzerinde yapılan baraj ve sulama kanalları, tarım alanlarının genişlemesine sebep olmaktadır. Çayır, meralar, ekili ve dikili alanlar, Azerbaycan'ın yüzölçümünde son derece önemli bir paya sahiptir. Tarım dışında bir diğer önemli faaliyet ise hayvancılıktır. Hayvancılık, ülke ihtiyacını karşılayacak şekilde gelişme göstermektedir. Ayrıca dut ağaçlarının çok olması, ülkede ipek böcekçiliğinin gelişmesini sağlamaktadır. Bir diğer önemli geçim kaynağı ise balıkçılıktır. Azerbaycan'da balıkçılık neticesinde elde edilen havyar, dünya havyar ihtiyacının % 80'ini karşılamaktadır.⁸

Tüm bunların dışında, Azerbaycan'ın en önemli geçim kaynağı yer altı zenginlikleridir. Petrol ve doğalgaz başta olmak üzere, çıkarılan birçok maden, ülke ekonomisinin şahdamarını oluşturmaktadır. Petrol ve doğalgazın dışında; demir, bakır, çinko, kurşun, krom gibi madenler de Azerbaycan ekonomisi için oldukça büyük bir önem taşımaktadır. Azerbaycan ticari ve ekonomik olarak en çok; Türkiye, Rusya Federasyonu ve Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerde bulunmaktadır.⁹

Azerbaycan, petrol ve doğalgaz rezervleri bakımından, Türk ülkelerinin en zenginleri arasında gösterilmektedir. Hatta Azerbaycan ve Kazakistan bu alanlardaki en zengin Türk ülkeleridir. Azerbaycan petrol rezervi etütleri henüz tamamlanmamış olmasına rağmen, ülkenin petrol kaynakları 445,5 milyon ton, doğalgaz yatakları ise, 170 milyar m³ olarak tahmin edilmektedir. Azerbaycan petrolünün % 50'ye yakını Hazar Denizi'nden temin edilmektedir.¹⁰

1. 2. Azerbaycan İsmi'nin Doğuşu ve Azerbaycan Tarihi

Azerbaycan ismi, Büyük İskender'e iltihak edip, M.Ö. 328'de onun namına Media'nın bazı vilâyetlerini idare eden Ahemeni Generali Atrapates'in isminden

⁶ Ramazan Özey, Dünya ve Ülkeler Coğrafyası, Öz Eğitim Yayınları, İstanbul 1999, s.231-232

⁷ Cemalettin Şahin, a.g.e, s.166

⁸ Ramazan Özey, a.g.e, s.235

⁹ Cemalettin Şahin, a.g.e, s.168

¹⁰ Hayati Doğanay, Ekonomik Coğrafya Enerji Kaynakları, Şafak Yayınları, Erzurum 1998, s.251

gelmektedir.¹¹ Büyük İskender'in ölümünden sonra ise bölgede "*Media-Atropatan'ı*" devletin kurulduğunu görüyoruz. "*Ateş Yurdu*" manasına gelen Atropatan'ın bir ülke adı olarak ortaya çıkışı, bu bölgede ateşperestliğin yaygın oluşunun en büyük delili olmuştur. Bu da daha milattan önceki yıllarda bu ülkede petrolün ve gazın var olduğunu göstermektedir. İranlıların "*Aterpatagau*" ve "*Aderbigan*" ve Arapların "*Azerbaycan*" dedikleri bu ülke, Türklerin de Müslüman olmaları dolayısıyla "*Azerbaycan*" bugüne kadar son söyleniş şekliyle gelmiştir.¹² Bunların dışında; "*Aderbaygan*", "*Aderbadgan*" ve "*Azirbician*" olarak da telaffuz edilen Azerbaycan bölgesi, bazı İslam tarihi kaynaklarında Derbend bölgesine kadar uzanan coğrafi bölge için de kullanılmaktadır.¹³

Azerbaycan kelimesinin kökeni ile ilgili çok farklı malumatlara da sahip olduğumuzu söylemeliyiz. Mesela bunlardan bir tanesi Azerbaycan kelimesinin "*Asların Yurdu*" anlamına geldiğidir. Bazı kaynaklar Asların en eski Türk soyu olduklarını ileri sürmektedirler. Bugünkü Azerbaycan bölgesinde yaşayan Türklerin As kökenli oldukları tahmin edilmektedir. Bu nedenle, "*As erkeklerin yurdu*" ve "*Aser vatanı*"¹⁴ olarak Azerbaycan kelimesinin kullanıldığı tahmin edilmektedir. As ismine Orhun-Yenisey yazıtlarında da rastlanmaktadır. Hatta bazı araştırmacılar Asya kıtasının isminin de bu kıtada yaşayan Aslarla ilgili olduğunu ileri sürmektedir. As soylarından olan bir aşiretin çağımızdan çok önce Azerbaycan topraklarına yerleştiğine dair bilgilerimiz de vardır.¹⁵

En eski çağlardan itibaren Azerbaycan bölgesinde insan yerleşkelerinin olduğunu görmekteyiz. Azerbaycan'da ilk insansı canlı Tuğ Çimenliği olarak bilinen arazide ortaya çıkmıştır. Bu buluntular yaklaşık iki milyon yıl öncesine aittir. Kuruçay Nehri yakınlarında yerleşen Azıh Mağarası'nda bir fosil bulunmuştur. Bu bulgu bugüne kadarki en eski insan yerleşkelerinden bir tanesinin Azerbaycan'da olduğunu kanıtlamaktadır. Hatta Sovyetler Birliği zamanında ortaya çıkarılan bu bulgu, Sovyetler Birliği arazisindeki en eski insan yerleşkelerinin Azerbaycan'da olduğunu ispatlar niteliktedir. Azerbaycan'da bulunan "*nu fosilinin*" tahminen 350-400 bin yaşlarında olduğu bildirilmektedir.¹⁶

Ticaret yolları üzerinde bulunan Azerbaycan toprakları, tarih boyunca büyük ve bölgesel güçlerin arasında el değiştirmek zorunda kalmıştır.¹⁷ Azerbaycan, tarih boyu birçok milletin ve devletin istilasına uğramış ve bölgede farklı devletler hüküm sürmüştür. M.Ö. VII. yüzyılda Azerbaycan'a yerleşen ilk topluluklardan birisi

¹¹ İslam Ansiklopedisi II, s.94

¹² Mehmet Saray, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, s.16

¹³ Behram Hasanov, Azerbaycan'da Din Sovyetler'den Bağımsızlığa Hafıza Dönüşümleri, İSAM Yayınları, İstanbul 2011, s.17

¹⁴ Mahmud İsmayılov, a.g.e, s.17

¹⁵ Mahir Aslan, Atatürk ve Azerbaycan Politikası, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2008, s.55

¹⁶ Mahmud İsmayılov, a.g.e, s.19

¹⁷ Osman Erol, a.g.t, s.5

Sakalar (İskitler)'di. Bunlardan sonra Albanlar buraya yerleşmiştir.¹⁸ Daha sonra bu bölgeye birçok devlet veya topluluk hâkim olmuştur. Manna Devleti, Medya Devleti, Atropatena Devleti, Şirvanşahlar Devleti, Şeddadiler Devleti, Saciler Devleti, Selariler Devleti, Revvadiler Devleti¹⁹ bunlardan en önemlileridir. Kurulan bu devletler dışında Azerbaycan topraklarını istila eden birbirinden farklı bazı devletler de olmuştur. Yüzyıllar boyunca bu topraklar sürekli el değiştirmiş ve bir takım devletlerin mücadelesine sahne olmuştur. Sasaniler, Araplar, Moğollar, Ruslar bu tarihi süreç içinde Azerbaycan'a hâkim olmak için bölgeyi istila eden devletlerden bazılarıdır.²⁰

İslamiyet'in yayılmasıyla Azerbaycan'ın kaderinin değiştiğini de söyleyebiliriz. VII. yüzyılın ortalarına doğru başlayan İslâm fetihleri Azerbaycan'a da ulaşmıştır. Azerbaycan'a yapılan ilk Arap seferi Huzeyfe b. Yemen'in komutasında gerçekleşmiştir. 637'de gerçekleşen bu hareket yalnız Azerbaycan ile sınırlı kalmış ve Huzeyfe b. Yemen iki yıl boyunca Azerbaycan emirliği yapmıştır.²¹

Türklerin Kafkasya'ya akınları eski dönemlerde olduğu gibi, Arapların bölgeye gelmesinden sonra da devam etmiştir. Güney Kafkasya ve Azerbaycan bu akınlara en fazla maruz kalan bölgeler olarak dikkat çekmektedir. Abbasi Halifelerinin hizmetinde bulunan Türk emirlerinin de kendi maiyetlerindeki bazı Türk boylarını akınlardan sonra buraya getirerek yerleştirdiklerini görmekteyiz. Bu emirlerin amacı bölgeyi tamamen Türkleştirmek ve kendi ellerinde tutmayı kolaylaştırmaktı.

Türklerin bu bölgeye gelişleri ve yerleşmeye başlamaları kesin olarak Selçuklular döneminde olmuştur.²² Azerbaycan'ın asıl imar ve iskânı XI. asırda Selçukluların ve XIII. asırda İlhanlıların hâkimiyeti devrinde gerçekleşmiştir. Selçuklulardan önce burada önemli sayıda Türk unsuru hâkim olamamıştır. Ancak buradaki ahaliye o kadar Türk unsuru karışmıştı ki, Selçuklulardan önce Türkçe konuşmayan bazı vilâyetlerdeki yerli halkların menşe bakımından Türk olduklarına hükmetmek gerekir.²³

1. 3. Osmanlı-Rus İlişkilerinin Başlaması ve Azerbaycan

İlerleyen yüzyıllarda da Azerbaycan'a hâkim olmak için dönemin büyük devletlerinin mücadele halinde olduğunu görmekteyiz. Osmanlı Devleti ile İran, Azerbaycan'a egemen olabilmek için çok büyük bir mücadeleye girişmişlerdir.

¹⁸ Mehmet Saray, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, s.16

¹⁹ Mahmud İsmayılov, a.g.e, s.153-158

²⁰ Mehmet Saray, a.g.e, s.61

²¹ İsmail Mehmetov, Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi, Çev: Ekber N. Necef, Şamil Necefov, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s.167

²² Osman Erol, İran İç Politikasında Azerbaycan Türkleri (1906-2006), Kocaeli Üniversitesi Yayınları, Kocaeli 2007, s.5

²³ İslam Ansiklopedisi II, s.99

Zamanla güçlenmeye başlayan Rusya da bu mücadeleye katılmış ve bunun sonucunda Azerbaycan'da hâkimiyet kurmak istemiştir. Hatta 1556'da Astrahan'ı işgal eden Ruslar,²⁴ Azerbaycan bölgesine komşu olmuşlardır.²⁵

İran ile Osmanlı Devleti arasındaki Azerbaycan mücadelesinin temelinde yatan tek sebep, bölgede egemenlik kurma arzusu değildi. Aynı zamanda mezhep çatışması da bu mücadelede son derece önemli bir rol oynamaktaydı. Şii İran ile sünni Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan üzerindeki mezhep politikalarının bölgenin yıpranmasında büyük bir etkisi olmuştur.²⁶

Böylesine büyük bir jeopolitik ve stratejik öneme sahip olan Azerbaycan'ın güçlü devletler tarafından ele geçirilmek istenmesi son derece normaldir. Azerbaycan üzerindeki Rus siyaseti XIX. yüzyıldan itibaren kendisini çok şiddetli bir şekilde göstermeye başlamış ve bu durum XX. yüzyılda zirveye ulaşmıştır. Bundan sonraki konularımızda da göreceğimiz gibi Azerbaycan, petrolün de etkisiyle başka devletlerin de ilgi odağı haline gelecektir.

Tarihsel süreçten de anlaşılacağı gibi, Azerbaycan topraklarına duyulan ilgi, son zamanlarda ortaya çıkmış bir durum değildir. Tarihin muhtelif evrelerinde çeşitli nedenlerden dolayı Azerbaycan bölgesinin insanlar tarafından oldukça rağbet gördüğünü söylemek hiç de zor değil. Fakat ne yazık ki bölgeye duyulan ilgi, Azerbaycan topraklarına huzur değil, sıkıntılar ve buhranlar getirmiştir. Dünyanın süper güçlü devletlerinin birbirleri ile sömürge yarışına girmesi, Azerbaycan'ın da bu tatsız pastadan kendi payına düşen dilimi almasına sebep olmuştur.

Türk-Rus ilişkilerinin resmi olarak başladığı dönem, XV. yüzyılın son çeyreğine tekabül etmektedir. Bu dönemde çok küçük bir Moskof Knezliği olan Ruslar, dönemin ve bölgenin en güçlü devletlerinden biri olan Osmanlı Devleti'nin desteğine ihtiyaç duymaktaydılar. Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki ilk diplomatik ilişkiler, Moskof Knezi III. İvan dönemine rastlamaktadır.²⁷ Özellikle Altınordu Hanlarının Ruslara uygulamış olduğu baskılar, Ruslar için Osmanlı desteğini vazgeçilmez bir hale getirmekteydi. Rus tarihçilerin "*Tatar boyunduruğu dönemi*" olarak adlandırdıkları bu dönem, Rus tarihi açısından her anlamıyla ciddi zorlukların ve büyük mücadelelerin yaşandığı bir dönemdir. Dönemin Moskof Knezi III. İvan, bu zor ortamda Rus halkını Moskof Knezliği etrafında toplamaya çalışmaktaydı.²⁸

²⁴ Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Murat Yayınları, Ankara 1992, s.280

²⁵ Mehmet Saray, Atatürk ve Türk Dünyası, s.63

²⁶ Mehmet Saray, a.g.e, s.65

²⁷ Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s.117

²⁸ Halil İnalçık, "*Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700*", Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992, (Ankara 12-14 Aralık 1992), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s.25

Altınordu tehdidinin yanı sıra, batıda da Litvanya-Lehistan gibi düşmanlara karşı yardım isteyebileceği tek gücün Osmanlı Devleti olduğunu iyi bilen III. İvan, bu desteği sağlamak için girişimlere başlayarak kendini güvence altına almak istemiştir. III. İvan bu girişimlerinden olumlu bir netice alabilmek adına uygun bir ortamın oluşmasını beklemiş ve bu uygun ortam 1475'ten beri Osmanlı egemenliği altında olan Kırım Hanlığı'nın kısa bir süre sonra tekrar Altınordu tehdidi ile karşı karşıya kalması ile ortaya çıkmıştır.²⁹ Kırım Hanlığı'nın Altınordu tehdidi altında bulunması hem Osmanlı Devleti'nin, hem de Moskof Knezliği'nin çıkarlarına aykırı bir durum oluşturmuştur. İşte bu ortam iki ülkeyi ilk defa yan yana getirmiş ve ilk iyi ilişkiler böyle bir ortamda kurulmaya başlanmıştır. İki ülke arasındaki ilişkilerin resmen hayata geçmesi, Moskof Knezliği Elçisi Pleşçeyev'in 1497'de İstanbul'a gelmesiyle gerçekleşmiştir. Ancak III. İvan tarafından İstanbul'a gönderilen Rus Elçisi Pleşçeyev'in bir takım davranışları Osmanlı Devlet adamları tarafından hayretle karşılanmıştır. Pleşçeyev'in diğer ülke temsilcilerinden daha önde durması ve padişahтан başka kimseye hitap etmek istememesi, Osmanlı devlet adamları arasında son derece olumsuz bir şekilde karşılanmıştır. Ayrıca Pleşçeyev'in bu tutumu Ruslar hakkında kaba ve kültürsüz düşüncesinin oluşmasına sebep olmuştur.³⁰ Tabii ki Pleşçeyev'in bu tutumunda III. İvan'ın kendisine verdiği talimatların etkisinin büyük olduğunu da unutmamak gerekmektedir.

Siyasi ilişkilerin yanı sıra, iki ülke arasında ekonomik ilişkilerin de güçlendirilmesini isteyen III. İvan, bunun için de Osmanlı Devleti'nin kapısını çalmış ve bir takım ticari imtiyazlar elde etmeye çalışmıştır. 31 Ağustos 1492'de dönemin Osmanlı padişahı II. Bayezid'e bir mektup yazarak isteklerini ileten III. İvan'ın bu mektubuna, Osmanlı Devleti tarafından olumlu cevap verilmiştir. Bu olumlu cevap Rusya'yı hem siyasi hem de ekonomik olarak rahatlatmıştır. Küçük bir Knezlik olan Rusların, Osmanlı Devleti gibi döneminin en güçlü devletlerinden birinin desteğini sağlaması, Ruslar için son derece büyük bir gelişme olarak kabul edilmelidir.³¹ Bu yardım ilerleyen yıllarda Rusya'nın büyümesinde ve gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır.

Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki ilişkiler her ne kadar dostluk çerçevesi içinde başlamışsa da, bu durum uzun sürmemiştir. Zayıf bir durumda iken Osmanlı Devleti'nin desteğine fazlasıyla ihtiyaç duyan ve bu ihtiyacı karşılayabilmek için Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler kuran Ruslar, takip eden yüzyıllarda güçlenerek Osmanlı Devleti'nin en büyük düşmanlarından biri haline gelmişti.

İlişkilerin bozulmasının temelinde yatan olay, 1512'de Kırım Hanı Mengli Giray'ın ölümüydü. Kırım tahtında oturduğu müddetçe Osmanlı Devleti ve Moskof Knezliği arasında bir köprü olan Mengli Giray'ın ölümü, ilerleyen yıllarda iki ülke

²⁹ Halil İnalçık, a.g.m, Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992, s.26

³⁰ Akdes Nimet Kurat, a.g.e, s.118

³¹ Halil İnalçık, a.g.m, Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992, s.26

ilişkilerinin bozulmasında temel faktör olmuştur. Ancak ilişkiler hemen bozulmamış, bir süre daha iki devlet arasındaki dostane ilişkiler sürdürülmüştür. I. Selim (1512-1520) döneminde ve I. Süleyman (1520-1566) döneminin ilk yıllarında Moskof Knezliği, Osmanlı Devleti için doğal bir müttefik olarak görülmüştür. Bu dönemde İstanbul ve Moskova arasında elçiler gidip gelmiş ve dostane ilişkiler devam ettirilmiştir.³² Ancak ilerleyen yıllarda durum değişmeye başlamış ve ilişkiler dostane havadan uzaklaşarak önce rekabete, daha sonra da mücadeleye ve savaşa dönüşmüştür. Bu durumun nedeni ise, Rusya'nın giderek güçlenmesi ve Osmanlı Devleti'nin özellikle XVII. yüzyılın sonlarından itibaren zayıflamaya başlamasıdır. Güçlenen Rusya artık bir bölge devleti olmaktan kurtulmak istemiş ve bu nedenle sıcak denizlere inme politikası izlemeye başlamıştır. Bunun dışında bölgede söz sahibi bir devlet olabilmek adına, bölgedeki siyasi, sosyal ve ekonomik dengelerin kendi lehine gelişmesi için bir takım girişimlerde bulunmuştur. Özellikle sıcak denizlere inme politikası Rusya ile Osmanlı Devleti'ni ilerleyen yıllarda sık sık karşı karşıya getirmiş ve bu durum iki ülke arasında savaflara neden olmuştur.

Burada Türk-Rus ilişkilerinde en belirleyici unsurlardan biri olan Azerbaycan'ın rolüne eğilmemiz gerekmektedir. Tarihler 1578'i gösterdiğinde Osmanlı Devleti ve onun müttefiki olan Kırım Hanlığı'na bağlı ordular, Derbent üzerinden harekete geçerek, Karabağ ve Salyan'ı işgal etmiştir. Daha sonraki yıllarda Tatar ve Türk orduları Şirvan'a ve Karabağ'a baskınlar düzenlemiş ve Bakü'yü ele geçirmişlerdir. Ancak kış aylarının yaklaşmasından dolayı ordular Erzurum'a dönmek zorunda kalmıştır. En şiddetli saldırı ise 1582'de gerçekleşmiş ve Osmanlı orduları Çükursaad'ı ve Şirvan'ı tamamen ele geçirmişlerdir. Daha sonra Tebriz üzerine yürüyen Osmanlı orduları, burada ciddi bir direnişle karşılaşmış olmalarına rağmen bölgeyi ele geçirmeyi başarmışlardır. Fakat bölge halkının ciddi direnişi ve ordunun gıda ihtiyacının yeterince karşılanamaması gibi sorunlar Osmanlı ordularını buradan çekilmeye zorlamıştır.

XVIII. yüzyılda son derece güçlü bir konuma gelen Rusya, Kafkasya'ya hâkim olmak arzusundaydı. Kafkasya'nın Rusya için çok büyük bir öneme sahip olduğunu iyi bilen dönemin Rus Çarı I. Petro, bölgeyi ele geçirmek için hazırlıklara başlamıştı.³³ 17 Temmuz 1723'te Rus donanması Hazar Denizi üzerinden Bakü'yü kuşatmış, Rus General Matyuşkin, Bakü'yü karadan ve denizden bombalayarak şehrin teslim olmasını sağlamıştır. Neticede, Bakü Rusların eline geçmiştir. Daha sonra Hazar Denizi'nin kıyı bölgelerini de ele geçiren I. Petro, burada kalıcı olabilmek için, bölgede yaşayan Azerbaycan Türklerini başka yerlere sürgün etmiş, onların yerine Rus, Ermeni ve Gürcüleri bu bölgelere yerleştirmiştir.

³² Halil İnalçık, a.g.m, Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992, s.29

³³ Seyit Sertçelik, Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci (1678-1914), SRT Yayınları, Ankara 2015, s.36-37

1735-1739 arası iki devleti bir kez daha savaş meydanında karşı karşıya getiren bir dönem olmuştur. Ancak bu defa Avusturya da savaşa müdahil olmuş ve Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya'nın yanında savaşa girmiştir. Fakat Avusturya bu savaşta istediklerini hayata geçirememiş ve savaşı Osmanlı Devleti kazanarak taraflar arasında Belgrat Antlaşması imzalanmıştır. Böylece, Tuna boyundaki kaleler tekrar Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir. Bu savaşın bir başka önemli sonucu ise, Rusların Karadeniz'deki ilerleyişlerinin durdurulması olmuştur. Ancak bu savaşın sonunda, Osmanlı Devleti'nin eski gücünün çok uzağında olduğu anlaşılmıştır. Bu durumu fırsat bilen Ruslar, 1768-1774 arasında bir kez daha Osmanlı Devleti'ne saldırmış ve yapılan savaşı Rus ordusu kazanmıştır. Savaşın sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti, tarihinin o güne kadarki en ağır antlaşma şartlarını kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu Antlaşma Osmanlı Devleti'nin geniş çapta toprak kaybettiği ilk antlaşma olarak tarihe geçmiştir. Özellikle Kırım'ın kaybedilmesi Osmanlı Devleti için son derece ağır bir kayıp olarak görülmüştür.

Kırım'ın kaybedilmesi daha sonra Osmanlı Devleti ve Rus Çarlığı arasında yeni bir savaşa neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı geri almak istemesi, iki ülkeyi bir kez daha karşı karşıya getirmiştir. 1787-1792 arasında yapılan savaşı yine Ruslar kazanmış ve neticede iki ülke arasında Yaş Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma Osmanlı Devleti için sadece toprak kaybı anlamına gelmemiş, aynı zamanda devletin dağılma sürecine girmesine de neden olmuştur. Osmanlı Devleti, Yaş Antlaşması ile Rusya'nın Kırım üzerindeki hâkimiyetini kesin olarak tanımıştır.

Osmanlı Devleti'nin günden güne zayıflamasına karşılık, Rusya sürekli güçlenmiş ve yeni topraklar elde etmek adına bir takım girişimlerde bulunmuştur. Toprak genişletme politikası doğrultusunda Kafkasya'yı da ciddi bir biçimde tehdit eden Rusların bu tutumu, İran'ı ve Osmanlı Devleti'ni son derece rahatsız etmiştir. Ancak Rusya'nın genişleme siyasetinden rahatsız olan devletler sadece İran ve Osmanlı Devleti değildi. İngiltere ve Fransa'nın da bu konuda derin endişeler taşıdıklarını görmekteyiz.³⁴ Özellikle o dönemde Hindistan'ı müstemleke haline getiren İngiltere'nin en büyük endişesi, Rusya'nın Kafkasya üzerinden Hindistan topraklarına ulaşmasıydı. Bunun karşısını alabilmek için İngiltere ve Fransa'nın güvendiği devletler; Osmanlı Devleti ve İran'dı. Rusya'yı durdurması için bu iki devleti sürekli tahrik eden İngiltere ve Fransa, Haziran 1804'te I. Rus-İran savaşının başlamasında etkili olmuşlardır.³⁵

Osmanlı Devleti ve İran'ın dâhili meselelerle uğraştığı bir dönemde Rusya, Azerbaycan'ı işgal etmiştir. Bu durum, dönemin iki büyük Müslüman devleti olan Osmanlı Devleti ve İran'ın gafil avlanmasına neden olmuştur.³⁶

³⁴ Seyit Sertçelik, a.g.e, s.45

³⁵ Mahmud İsmayılov, İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi, Çev: Vefa Kuban, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014, s.278

³⁶ Mehmet Saray, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, s. 21.

Rusya'nın istila politikalarında en etkili rolü oynayan General Sisianov, Rus birliklerini İran'ın yoğun bir şekilde asker konuşlandığı Ermenistan bölgesine göndermiştir. Rus birlikleri bu savaşta yenilerek geri çekilmek zorunda kalmış, fakat İran birlikleri de ağır darbe aldıkları için karşı bir saldırı gerçekleştirememişlerdir. Rusya ve İran arasında 1804-1813 arasında gerçekleşen ve I. Rus-İran Savaşı olarak adlandırılan bu savaşın sonunda Ruslar zafer kazanmış ve iki ülke arasında 12 Ekim 1813'te Gülistan Antlaşması imzalanmıştır.³⁷ Bu antlaşma sonucunda Güney Kafkasya bölgesinde bulunan Karabağ toprakları Rusların eline geçerken, Güney Azerbaycan ise İran yönetimine bırakılmıştır.³⁸ Ancak bu yenilgiyi ve toprak kayıplarını hazmedemeyen İran Şahı, Rusya ile bir kez daha savaş yapma arzusuna girmiştir. İngiltere'nin de desteğini arkasına alan İran Şahı, Rusya'ya bir kez daha savaş ilan etmek için fırsat kollamaktaydı. Bu dönemde İngiltere kuvvetli bir şekilde İran'ı desteklemiş ve İngiliz subaylar İran ordusunu eğitmiştir. İngiltere, İran topraklarında silah fabrikaları açmış ve İran'a silah yardımı yapmıştır.

1826'da Rusya'nın Petersburg şehrinde Dekabristler isyanı başlamıştı. Bunu fırsat bilen İran Şahı, 60 bin kişilik bir orduyla bir kez daha Karabağ topraklarına girmiştir. Bu savaş, II. Rus-İran savaşı olarak tarihe geçmiştir.³⁹ Şahın ordusu Şuşa şehrini 48 günlük bir kuşatma altına almışsa da, burayı ele geçirmeyi başaramamıştır. Eylül 1826'da gelen Rus birlikleri İran ordusunu mağlup etmiştir. Daha sonra Gence yakınlarında karşılaşan iki ordunun savaşında, kazanan yine Rus orduları olmuştur. Rusya ve İran arasında 1826-1828 arasında gerçekleşen ve II. Rus-İran Savaşı olarak adlandırılan bu savaşın sonunda, iki ülke arasında Türkmençay Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Revan, Nahçıvan ve Talış Hanlıkları Rusya'ya verilmiştir. Aras Nehri, Rusya ve İran arasında sınır olarak kabul edilmiştir. Azerbaycan topraklarının Güney Azerbaycan ve Kuzey Azerbaycan olarak bölünmesi, Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları ile gerçekleşmiştir. Bu bölünme günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.⁴⁰ 1828 Türkmençay Antlaşması, Rusya'ya Hazar Denizi'nde de üstün olma hakkı tanımıştır. Antlaşmanın sekizinci maddesi Rus ve İran gemilerinin Hazar Denizi'nde serbest dolaşımına izin verirken, donanma bulundurma hakkını sadece Rusya'ya tanımaktaydı. Rusya, bu antlaşma sayesinde Hazar Denizi'ndeki hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır.⁴¹

XIX. yüzyıldan itibaren Rusların Kafkasya bölgesine yerleşerek Azerbaycan'da da üstünlüğü ele almaları Türk ve Rus ilişkilerinde son derece belirleyici bir faktör olmuştur. Rusya Çarlığı'nın Azerbaycan üzerinde kurduğu hâkimiyet, XX. yüzyılın ilk dönemlerinde de varlığını devam ettirmiştir. Ancak XX.

³⁷ Seyit Sertçelik, a.g.e, s.46

³⁸ Mehmet Saray, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi..., s.25

³⁹ Mahmud İsmayılov, a.g.e, s.282

⁴⁰ Mahmud İsmayılov, a.g.e, s.283-284

⁴¹ Mustafa Gökçe, Tarihsel Perspektiften Rusya'nın Hazar Denizi'ne Olan İlgisi ve Bölge Politikaları, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa 2013, s.283-284

yüzyılın ilk çeyreğinde bölgede ve dünyada yaşanan gelişmeler Kafkasya'daki dengelerin de değişmesine sebep olmuştur.



BİRİNCİ BÖLÜM

1. XX. YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI DEVLETİ ve AZERBAYCAN

1. 1. XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti

Osmanlı Devleti'nin özellikle Balkanlar'daki hâkimiyetini kaybetme endişesinin arttığı bir dönemde, Baltık Denizi'nin doğu kıyısında bulunan Rus üssü Reval'de 8-9 Haziran 1908'de Rus Çarı II. Nikola ile İngiltere Kralı VII. Edward⁴² buluşup, Osmanlı Devleti'nin bölüşülmesi için anlaşmaya vardıkları iddiaları kamuoyunda büyük bir infiale sebep olmuştu. Salisbury'nin 1895'te belirttiği tehlike gözükmüş, Rus-İngiliz ittifakı gerçekleşmişti.⁴³ Reval'de İngiltere, Asya'daki Rus yayılışını, Hint yolunu tehdit etmeyecek şekilde sınırlandırmasına karşın, Boğazlarda ve Balkanlar'da Rusya'nın serbest hareket etmesine ses çıkarmayacaktı.⁴⁴

Rusya ile İngiltere arasındaki bu görüşmeler ve Osmanlı Devleti'nin bölüşürülmesi kararının alındığı yönünde çıkan söylentiler, ülkede ciddi anlamda bir panik havası yaratmış, hem devlet yöneticilerinde hem de halkta büyük bir endişe baş göstermişti. İttihat ve Terakki yöneticileri Reval görüşmeleri sonrası alınan kararlarla Rumeli'nin Osmanlı Devleti'nin elinden çıkacağı konusunda fikir birliğine varmış ve buna engel olabilmek adına biran evvel bir şeyler yapılması yönünde tedbirler almaya karar vermişlerdi. İttihat ve Terakki Partisi, ülkede Meşrutiyet idaresi tesis edildiği takdirde Balkanlar'da yaşayan gayrimüslim unsurların ittihatı-ı anasır politikasıyla Osmanlı hâkimiyetinde kalacaklarına inandıklarından bir an önce Meşrutiyet'in ilanını istiyordu.⁴⁵

I. Meşrutiyet'in kaldırılmasının üzerinden 30 yıl gibi bir zaman zarfı geçmişti. Bu zaman içinde Meclis-i Mebusan süresiz tatil edilmişse de, Kanun-i Esasi asla yürürlükten kaldırılmamıştır.⁴⁶ 1908'e gelindiği zaman, II. Abdülhamid Han'ın saltanatı 30 yılı aşmıştı.⁴⁷ Bu oldukça uzun bir dönemdi ve her uzun hükümdarlık döneminde olduğu gibi, II. Abdülhamid Han da bir takım sıkıntılar ile karşı karşıya kalmıştı. II. Abdülhamid Han tarafından sarayda kurulan bir heyet, dünyanın bütün anayasalarını Türkçeye çevirmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin yapısına uygun bir anayasa hazırlanması için çalışmaların başlatıldığı bir dönemde

⁴² Rıdvan Akın, Türk Siyasal Tarihi (1908-2000), XII Levha Yayınları, İstanbul 2012, s.13

⁴³ Muhittin Birgen, İttihat ve Terakki'de On Sene İttihat ve Terakki Neydi? Yay Haz: Zeki Arıkan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s.150

⁴⁴ Hasan Gümüsoğlu, Devlet-i Aliyye'nin Sonbaharı Osmanlı ve Modernleşme, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014, s.301

⁴⁵ Hasan Gümüsoğlu, a.g.e, s.301

⁴⁶ Yılmaz Öztuna, Osmanlı'ya Veda (1808-1923), Yakın Plan Yayınları, İstanbul 2013, s.239

⁴⁷ Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye Devletinin Dış Siyaseti, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.7

ihtilal meydana gelmiş ve bu nedenle II. Abdülhamid Han, II. Meşrutiyet'i ilan etmek mecburiyetinde kalmıştır.⁴⁸ II. Abdülhamid Han zaten Meşrutiyet'in ilanını istemekteydi, fakat ihtilal, Meşrutiyet'in ilanından önce meydana gelmiştir. Bu durum hem II. Abdülhamid Han'ın kendisi, hem de Osmanlı Devleti için bir sorunlar silsilesinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu olaylar patlak verdiği sırada Manastır Valisi Hıfzı Paşa, saraya çektiği bir telgrafta bütün halkın ve askeri görevlilerin ayaklanmaya katıldığını söylemiştir. Tüm bu gelişmeler II. Abdülhamid Han'ın elini kolunu tamamen bağlamış ve padişah, saray ikinci kâtibi İzzet Paşa'ya şu emri vermiştir:

“Halkın Kanun-i Esasi'nin ilânını istediği anlaşılıyor. Ben bunun karşısında değilim. Anayasanın ilânı benim zamanımda olmuştur. Kurucusu benim. Bir süre meclisin kapatılmasına gerek duyuldu. Gidip kabineye bunları söyleyin. Gerekli tutanağın yazılmasını da buyurduğumu bildirin.”⁴⁹

Meşrutiyetin ilanından bir gün önce II. Abdülhamid Han, Ferid Paşa'nın yerine Said Paşa'yı iktidara getirmiştir. Said Paşa sorumlu başbakan olmuştur. 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet resmen ilan edilmiştir.⁵⁰

Meşrutiyete geçiş ülkede bir bayram havası yaratmıştır. Halk, Meşrutiyetin ilanında büyük pay sahibi olduğunu düşündüğü İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni bir kurtarıcı gibi değerlendirmekte ve onların lehinde sloganlar atmaktaydı. Meşrutiyet hem şehirlerde, hem de kırsal kesimlerde büyük ümitlerin uyanmasına sebep olmuştu. Ancak bir yıl sonra gazeteci Ahmet Şerif, Anadolu'yu ziyaret ettiğinde her yerde umutsuzluğun baş gösterdiğine ve hayatlarında hiçbir şeyin değişmediğinden şikâyet eden köylülerin olduğuna tanıklık etmiştir. Köylüler hürriyet kavramı ile yeni tanışmış ve onun çok değerli bir şey olduğunu düşünüyorlardı. Artık vergilerin düzgün toplanacağını, katil ve hırsızların ıslah edileceğini, askere giden çocukların aç ve çıplak kalmadan terhis edileceğini bekliyorlardı. Ancak bütün bunların hiçbiri gerçekleşmemiş ve işler çok daha kötüye gitmiştir.⁵¹

Tüm bu olumsuz gelişmelerin yanı sıra, bir de ülkede bir ayaklanma meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti tarihindeki rejime karşı ilk ayaklanma olarak gösterilen 31 Mart Vakası, 13 Nisan 1909'da patlak vermiştir.⁵² Fakat Rumi Takvim'de bu tarih 31 Mart 1325 yılına denk geldiği için bu olaya “31 Mart Vakası” veya “31 Mart Hadisesi” adı verilmiştir. İsyancılar, şeriat hükümlerinin tümüyle uygulanmasını istemekteydi. II. Meşrutiyet'i ilan eden İttihatçı kadro ise eserlerinin yıkılmak

⁴⁸ Yılmaz Öztuna, a.g.e, s.241

⁴⁹ Aksel Keskin, İmparatorluktan Cumhuriyete Ali Fuat Paşa, Paraf Yayınları, İstanbul 2013, s.42

⁵⁰ Yılmaz Öztuna, a.g.e, s.247

⁵¹ Hasan Gümüsoğlu, a.g.e, s.305

⁵² Hakan Akpınar, II. Abdülhamid'in Derin Devletle Kavgası Son Sultan, Mola Kitap, Konya 2012, s.40

istenmesine karşı harekete geçmişlerdir. III. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa ikna edilerek olayların askeri bir müdahale ile bastırılmasına karar verilmiştir.⁵³

Hareket Ordusu adı verilen kuvvetler Selanik'ten yola çıkarılmıştır. Bu ordunun başında Hüseyin Hüsnü Paşa bulunmaktadır. Kurmay başkanı ise Mustafa Kemal'dir. Aynı zamanda Kâzım Karabekir de Hareket Ordusu komutanlarından biri olarak görev yapmaktaydı. O, İkinci Fırka Komutanı Şevket Turgut Paşa'nın kurmay başkanı idi.⁵⁴ Donanma da Hareket Ordusu'nu desteklemek için Yeşilköy açıklarında beklemekteydi. Hareket Ordusu, 24 Nisan 1909'da Sirkeci, Aksaray, Beyoğlu ve Edirnekapı istikametinden İstanbul'a girerek isyanı bastırmıştır. Alınan bir kararla Sultan II. Abdülhamid Han tahttan indirilerek yerine Mehmed Reşad tahta çıkarılmıştır. Bu kararı duyan II. Abdülhamid Han, bunu kabul etmiş, ama Çırağan Sarayı'nda kalmak istediğini bildirmiştir. Fakat onun Çırağan Sarayı'nda kalma isteğinin kabul edilmesi bir yana, İstanbul'da kalması bile sakıncalı görülmüş ve II. Abdülhamid Han Selanik'e gönderilmiştir.⁵⁵

31 Mart Hadisesi'nin Osmanlı Devleti tarihi açısından sahip olduğu önem son derece büyüktür.⁵⁶ II. Abdülhamid Han gibi 30 yılı aşkın bir süre Osmanlı Devleti'ne Padişahlık yapmış büyük bir siyaset adamının böyle bir olay neticesinde tahttan indirilmesi ve hatta İstanbul'da kalmasına bile izin verilmemesi oldukça üzücüdür. Ayrıca, İttihat ve Terakki Partisi'nin II. Abdülhamid Han'ı tahttan indirerek yerine Mehmed Reşad'ı tahta çıkarması da, İttihat ve Terakki'nin bu dönemde ülke içinde ne kadar güçlü bir konuma geldiğinin açık bir göstergesidir. Osmanlı halkının II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinde en büyük pay sahibi kesim olarak gördüğü İttihat ve Terakki Partisi'nin bu dönemde güçlü olması aslında son derece normaldir. Ama ilerleyen zamanlarda halkın bu desteği giderek kaybolacaktır. Bunun nedeni ise, halkın II. Meşrutiyet'ten beklentilerinin hayata geçmemesi, ülke içindeki durumların iyiye değil daha da kötüye gitmesidir. Böyle bir ortamda Osmanlı halkının İttihat ve Terakki Partisi'ne olan desteğini geri çekmesi de doğal karşılanması gereken bir durumdur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde siyasi olarak son derece önemli bir konuma sahip olan ve daha sonra iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki hakkında biraz bilgi vermekte fayda gördüğümüz için kısaca bu konudan bahsedelim.

İttihat ve Terakki hareketi, ikinci kuşak Jön Türklerin genel adıdır. Ana doğrultusu meşrutiyetçilik, ideolojik çıkış noktası ise Osmanlı Devleti'ne duyulan vatanseverliktir. İttihat ve Terakki, bir siyasal cemiyet olarak meşrutiyet döneminde ciddi değişiklikler geçirmiştir. İktidarda bulunma, kamu kaynaklarını yönlendirme gücü, partinin kadroları arasında sürtüşme ve çatışmalar doğurmuştur.

⁵³ Hasan Gümüşoğlu, a.g.e, s.316

⁵⁴ Uğur Mumcu, Kâzım Karabekir Anlatıyor, Umag Vakfı Yayınları, Ankara 2014, s.8

⁵⁵ Aksel Keskin, a.g.e, s.46-47

⁵⁶ 100 Soruda 1856-1914 Yıllarında Osmanlı Devleti'ndeki Siyasî Olaylar, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.61-62

İttihat ve Terakki Partisi, birbirinden oldukça farklı karakterleri bir araya getirmiş bir örgüttü. Örneğin; Rahmi Bey, Kara Kemal Bey, İsmail Hakkı Bey gibi isimlerin parti içindeki işlevleri ile Cavit Bey gibi liberallerin durumu birbirinden oldukça farklıydı. Bunun dışında, bir de partinin askeri kanadı vardı. Enver ve Cemal Paşalar bu kanadın zaman zaman birbiri ile rekabet halinde olan hiziplerini temsil etmekteydi.

İttihat ve Terakki Partisi ile ilgili vurgulanması gereken bir başka nokta ise, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yasal bir siyasi parti niteliğine kavuştuktan sonra bile eski komitacılık günlerinin eğilimlerini sürdürmüş olmasıdır. Cemiyetin çekirdeğini Makedonya ve Selanik kolları oluşturmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti, merkezini İstanbul'a getirmediği için sık sık bir takım suçlamalarla karşı karşıya kalmıştır. 1913 Kongresi sonucunda parti, büyük bir kimlik değişimine uğramış ve Talat Paşa bu kongreden sonra İttihat ve Terakki Partisi'nin fiili önderliği görevini üstlenmiştir. Bu kongrede en çok gündeme gelen ve tartışılan konular; Şerif Hüseyin ayaklanması ve Ermeni sorunu olmuştur.⁵⁷

Meşrutiyetin tekrar ilan edilmesinden sonra İttihat ve Terakki Partisi yöneticilerini yeni bir mecburiyet bekliyordu. Bu mecburiyet ülkenin geleceği ile ilgili yeni bir siyasi program geliştirme ihtiyacıydı. İttihat ve Terakki'nin bölünmesine yol açan bu zorunluluk, partinin ideolojik temelde hangi fikre dayanarak bir yol izleyeceği konusundaki fikir ayrılıklarından kaynaklanmaktaydı. Parti içinde tamamen Turancılık fikrini savunanlar ile sadece Türk milliyetçiliğine dayanan bir ideolojinin ülke çıkarlarıyla örtüşmeyeceğine inananlar arasında baş gösteren bu fikir ayrımı, partinin bölünmesine yol açmıştır. 13 Ağustos 1912 tarihli Tanin Gazetesi bu ayrışmaya dikkat çekmektedir. İttihat ve Terakki, deneme iktidarı döneminden sonra (1908-1912), Babıâli Baskını ile iktidarı doğrudan kullanacak güce erişmiştir.⁵⁸ 1913 sonrası, hem partinin ideolojik doğrultusu, hem de ülkenin yazgısı açısından oldukça önemli bir dönemece girildiğini göstermekteydi.

1. 2. XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan

Rus Çarlığı XIX. yüzyılın başlarından beri Doğu ve Batı Türklerine karşı büyük bir saldırı başlatmıştı. Bu saldırının ilk ve en önemli hedeflerinden bir tanesi de hiç şüphesiz Azerbaycan'dı. Azerbaycan 1830'dan itibaren Rusların işgaline uğramış ve bağımsızlığını kaybetmişti. Ruslar yıllarca Azerbaycan Türklerini esaret altına almış ve her daim baskı altında tutmaya çalışmışlardır. Ancak her baskı rejiminde olduğu gibi, Rusya'da da yönetime karşı bir takım rahatsızlıklar ve şikâyetler dile getirilmeye başlanmıştır. Özellikle XX. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycanlı aydınların bu konudaki faaliyetlerine tanıklık etmekteyiz.

⁵⁷ Rıdvan Akın, a.g.e, s.18

⁵⁸ Rıdvan Akın, a.g.e, s.19

9 Ocak 1905'te ellerinde dilekçeleri ile Çarın kışlık sarayına doğru yürüyen binlerce insanın üzerine, Çar Nikolay'ın emri ile ateş açılmış ve bu olay yüzlerce insanın ölümüne neden olmuştur. Bu kanlı hadise Rusya'daki bütün demokrat kesimleri ayağa kaldırmış ve ülkenin birçok yerinde, özellikle de; Bakü, Odesa, Kiev ve Harkov'da büyük gösteriler başlamıştır.⁵⁹

1906'ya gelindiğinde Azerbaycan Türkleri artık mecliste temsil edilmek istiyorlardı. Bunu başarmaları halinde anayasal olarak rahat bir ortama kavuşacaklarına inanıyorlardı. 1906'da Müslüman İttifak Partisi kurulmuş ve daha sonra bu partinin Duma seçimlerine katılması için çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Müslüman İttifak Partisi'nin 1906'daki Duma seçimlerinde Rusya'nın Anayasal Demokrat Partisi'ni desteklemesi ile Türkler, ilk defa Duma Meclisi'nde temsil edilme hakkı kazanmışlardır.⁶⁰

Rusya'da kurulan ilk Duma Meclisi'ne Azerbaycan Türkü olan 35 temsilci katılmıştır. Ancak bu sayı ilerleyen yıllarda önce 10, daha sonra 6'ya kadar düşmüştür.⁶¹ Gaspıralı İsmail Bey'in başlattığı Cedit Mektepleri projesinin ürünleri olan Türk aydınları, Ruslara karşı demokratik platformlarda başlattıkları mücadeleyi, Türk Dünyası'nın hemen hemen her köşesine yaymayı başarmışlardı. Gaspıralı İsmail Bey'in faaliyetleri Türk halklarının uyanması konusunda son derece etkili olmuş ve bu akım sayesinde uyanan Türk halkları, Rusların ciddi şekilde endişelenmesine sebep olmuştur.⁶² Azerbaycan'da başlayan demokrasi mücadelesine paralellik gösterecek şekilde; Tataristan, Başkurdistan, Kazakistan ve Özbekistan'da da birlik ve bağımsızlık şiarlarıyla harekete geçilmiştir.⁶³

Tam da bu yıllarda Rusya Çarlığı'nı devirip sosyalist bir iktidar kurmayı amaçlayan komünistler de ortaya çıkmaya başlamışlardır. Bu dönemde komünistlerin zafer kazanacağına inanan bir takım Türk aydınları bu ayaklanmaları desteklemişler, hatta bazı Türk aydınları da komünist olarak mücadeleye girişmişlerdir. Örneğin, Sultan Galiyev ve Neriman Nerimanov komünist olduklarını açık bir şekilde dile getirmekteydiler. Ancak onların düşündükleri komünist sistem Rus şovenizminden ve baskısından bağımsız bir sistemdi. Onlar bu düşüncelerini dile getirmekteydiler. Hüseyinzâde Ali Bey, Mir Seyit Sultan Galiyev, Turar Rizkulov ve Akçuraoğlu Yusuf gibi aydınların yazılarında açık açık komünizmi ve komünist ayaklanmasını desteklediklerini görebilmekteyiz.

Türk aydınlarının komünistlere karşı verdikleri bu destek bazı çevreler tarafından çok farklı anlaşılmış ve "*İlk Türkçüler komünistti*" gibi yanlış bir

⁵⁹ Hüseyin Adıgüzel, Milli Komünizmin Öncüleri Nerimanov, İleri Yayınları, İstanbul 2004, s.55

⁶⁰ Hüseyin Adıgüzel, a.g.e, s.36

⁶¹ Mehmet Saray, Atatürk ve Türk Dünyası, s.66

⁶² Mehmet Saray, a.g.e, s.66

⁶³ Hüseyin Adıgüzel, a.g.e, s.36-37

anlayışın doğmasına neden olmuştur.⁶⁴ Ancak unutmamak gerekir ki, Türk aydınlarının komünistleri desteklemiş olmaları onların kendi milli ve dini kimliklerini kaybettiklerini göstermez. Yıllarca Rusya Çarlığı'nın baskısı altında yaşamaktan bunalmış insanların bu devletin yıkılmasını istemesi son derece doğaldır. Dolayısıyla bu aydınların Çarlığa karşı yapılan bir ayaklanma ve isyan hareketini desteklemeleri gayet normal bir tutumdur. Yani aslında amaç komünistlerle iş birliği yapmak değildi. Bu durum, dönemin şartlarında milli çıkarlar doğrultusunda idealleri hayata geçirmek için izlenen zorunlu bir yoldur. Gerek komünistlerin, gerek de onlara destek veren Türk aydınlarının ortak bir amacı vardı ve bu amaç Rusya Çarlığı'nın yıkılmasıydı.

İşte bu ortak düşman birbiriyle çok da alakadar olmayan iki tarafı yakınlaştırmıştı. Türk aydınlarının hepsi ister komünist olsun, ister olmasın tek bir amaç için mücadele etmişlerdir. Bu amaç, ülkelerinin ve bütün doğu halklarının baskıdan ve esaretten kurtarılması olmuştur.⁶⁵ Bu nedenle o dönemdeki aydınların içinde buldukları şartları göz önüne almadan doğru bir değerlendirme yapılması mümkün değildir. Olaylara tek bir açıdan bakarak bu kişilerin komünist olduğunu iddia etmek, hem ilmi, hem de insani açıdan son derece yanlış bir yaklaşım olur.

Neriman Nerimanov'un ve diğer Türk aydınlarının doğup büyüdüğü Azerbaycan, tam bir Rus sömürgesi altında idi. Ülkenin zenginlikleri Ruslar tarafından sömürülüp götürülmekte ve Azerbaycan halkı bilinçli bir şekilde fakirleştirilmekteydi. Ayrıca, Azerbaycan halkının bilinçlenmesini engellemek için sistematik bir takım cahilleştirme ve köreltme politikaları uygulanmaktaydı. Halkın bağımsızlık arzuları Rus Çarlığı ile iş birliği halinde olan din adamları tarafından engellenmekte ve her türlü yeni fikrin karşısı İslam'a aykırı olduğu gerekçesiyle durdurulmaktaydı. Neriman Nerimanov gibi aydınlar bunun karşısını almak ve halkı bağımsızlığa inandırmak için mücadele etmişlerdir. Silahlı mücadele ile netice alamayacaklarını anlayan Azerbaycanlı aydınlar, bağımsızlığa giden yola sadece halkın iradesiyle ulaşabileceklerine kesin olarak inanmışlardır.

1. 3. I. Dünya Savaşı Öncesi Azerbaycan Türklerinin Kültürel Durumu

Azerbaycan'ın Rusya ile İran arasında paylaştırılmış olması bu iki devleti Azerbaycan'ın tamamına egemen olabilmek için gizli bir mücadeleye sevk etmişti. Bu mücadele her ne kadar Azerbaycan Türkleri için yıpratıcı olsa da, kültür sahasında onların büyük bir uyanışı başlatmalarına vesile olmuştur. İran kültürünün Azerbaycan Türkleri üzerinde etkili olması Rus idarecilerini tedirgin etmiştir. Ruslar kendi kültürlerini Azerbaycan'da etkili kılamayınca, İran kültürünün etkisini kırmak istemiş ve bu durumda Azerbaycan Türklerinin öz medeniyetlerine dönmesine neden

⁶⁴ Hüseyin Adıgüzel, a.g.e, s.36

⁶⁵ Hüseyin Adıgüzel, a.g.e, s.37

olmuştur. Yani Ruslar, istemeden de olsa Azerbaycan Türklerinin kendi milli benliklerine ve kendi dillerine dönmelerine yardım etmişlerdir.⁶⁶

I. Dünya Savaşı'nda, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile Kafkas cephesindeki mücadelesi Azerbaycan'ın iktisadi, sosyal ve siyasi hayatına çok önemli tesirler yapmıştır. Azerbaycan Türklerinin özellikle XX. yüzyılın başlarından itibaren gelişen milli demokratik idealleri, önce muhtariyet, sonra da istiklal taleplerine yol açmış ve bu uğurda çalışmalarını güçlendirmiştir.⁶⁷

Avrupa devletleri arasında askeri, siyasi, ekonomik rekabet ve silahlanma yarışı dolayısıyla bir genel savaşın ayak sesleri duyulmaya başlandığı sıralarda, Azerbaycan Türkleri siyasi şuurlu kazanma yolunda önemli mesafeler almışlardır. Bu siyasi şuurlu kazanılmasında hiç şüphesiz en büyük rolü basın, yayın ve eğitim yoluyla Azerbaycan Türk aydınları oynamışlardır. Bu yolda ilk önemli adım Hasan Melikzâde Zerdabi'nin Bakü'de 22 Temmuz 1875'te yayınlamaya başladığı ilk Türkçe gazete olan "*Ekinci*" ile atılmıştır.⁶⁸

XIX. yüzyılda Rusya'da yaşayan yaklaşık 30 milyon Türk'ün hiçbir yayın organının olmadığı herkes tarafından bilinen ve kabul edilen bir gerçektir. Ekonomi, kültür, matbuat, siyaset ve eğitim gibi alanlarda Müslümanların varlık gösteremedikleri de açıktır. Müslümanların aksine, gayr-i müslimler modern eğitim kurumları, basın faaliyetleri ve sanattan siyasete kadar her alanda oldukça büyük bir etkiye sahip idiler. Bu durum, gayr-i müslim kesimlere istedikleri makama rahatça ulaşma imkânı vermekte idi.⁶⁹

Azerbaycan Türklerine karşı Rusların uygulamaya çalıştığı sansür hareketi 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra daha da artmaya başlamıştır. İlk önce siyasi konuları ele alması yasaklanan *Ekinci Gazetesi*, daha sonra tamamen kapatılmıştır. Fakat tüm bu engellemelere rağmen, Azerbaycan Türklerinin basın-yayın hayatı gelişme göstermeye devam etmiştir. Hacı Said Ünsizade tarafından 16 Ocak 1879'da Tiflis'te haftada bir defa çıkarılan "*Ziya Gazetesi*", 6 Aralık 1880'den itibaren "*Ziya-yı Kafkasya*" adıyla Tiflis'te ve Şamahı'da çıkmaya başlamış, fakat 1 Haziran 1884'te tamamen kapatılmıştır. Daha sonra yine Celal Ünsizâde tarafından aylık bir dergi olan "*Keşkül*" çıkarılmaya başlanmıştır. Keşkül Dergisi ise 1891'e kadar neşredilebilmiştir.⁷⁰

Azerbaycan'da sosyo-politik düşüncenin gelişimi ve halk arasında yayılmasında, milli istiklal mücadelesinin teşkili ve yönetilmesinde aydınların önemli rolleri vardır. Milli burjuvazinin desteğini elde eden Azerbaycan aydınları,

⁶⁶ Mehmet Saray, Atatürk ve Türk Dünyası, s.66

⁶⁷ Halil Bal, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu, İdil Yayıncılık, İstanbul 2014, s.15

⁶⁸ Halil Bal, a.g.e, s.15

⁶⁹ Fahri Sakal, Ağaoğlu Ahmed Bey, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s.65-66

⁷⁰ Halil Bal, a.g.e, s.16

Türkçe matbuatın oluşturulması için gayret göstermişlerdir. Kafkasya'nın diğer milletlerinin basın kuruluşları ile kıyaslamada Türkçe gazetelerin sayısı oldukça azdı. 1900'de Kafkasya'da 33 Rusça, 9 Gürcüce, 5 Ermenice gazete ve dergi yayınlanmaktaydı. 1903'e gelindiğinde Rusça yayınların sayısı 40, Gürcüce yayınların sayısı 7 ve Ermenice yayınların sayısı 6 idi.⁷¹ Çar Hükümeti'nin maksadı Türk ve Müslüman olan Azerbaycan Halkı'nın bilinçlenmesini engellemek ve onların kendi milli kültür ve duygularından uzaklaşmasını sağlamaktı. Bu nedenle Türkçe matbuatın oluşturulması konusundaki tüm başvurular ya geri çevriliyor ya da bu talepler yanıtız bırakılıyordu.

1905 Rus Devrimi, Çarlık yönetimindeki mahkûm uluslara yeni hak ve hakuklar kazandırmıştır. Bilhassa Rus Çarı II. Nikola'nın 17 Ekim 1905'te imzaladığı manifesto, Azerbaycan Türkçesi'nde yeni süreli yayınların yapılması, parti ve derneklerin kurulması için yasal zemin hazırlıyordu. Eğitim, öğretim ve matbuat yoluyla halka ulaşmayı amaçlayan Azerbaycan aydınları, özlük hakları konusunda toplumu bilinçlendirmeye çalışmışlardır. Kafkasya aydınlarından olan Ömer Faik Numanzâde "*Davet*" adlı eserinde bu durumu şöyle değerlendirmiştir:

*"Marifetlerin ayakları altında hayvanlar gibi ezilmemek için gayret ve harekete gelmemiz gerekir. İstifade ve terakki kapısı şimdi top, tüfek ve dinamitle açılmaz. Böyle bir durumda onlar bizim hiçbir işimize yaramaz. Bugün her istirham, rica ve düşüncenin temelinde eğitim ve matbuatın yegâne kuvvet olduğunu bilmeliyiz. Eğitim ve matbuat en önemli araçtır, onun en kuvvetli naşiri ise kitap ve gazetedir, başka bir ifadeyle matbuattır."*⁷²

Türkçe matbuatın oluşmasında etkili rol oynayan bir diğer aydın da Ali Bey Hüseyinzâde'dir. İstanbul ve Petersburg'da tahsilini bitirdikten sonra Bakü'ye dönen Ali Bey Hüseyinzâde, Haziran 1905'den itibaren Ahmet Bey Ağayev ile birlikte "*Hayat Gazetesi*"ni, Hayat Gazetesi kapandıktan sonra ise "*Füyûzât Gazetesi*"ni çıkarmış ve bu gazetelerde başyazarlık görevlerini yürütmüştür. Hayat ve Füyûzât gazeteleri, Füyûzâtçılık adı verilen bir hareketin doğmasına da ortam hazırlamıştır.⁷³

Bu dönemde yayınlarıyla etkili olmuş gazeteler arasında; Hayat, İrşad, Füyûzât, Molla Nasreddin, Açık Söz, Dirlik, Terakki, Taze Hayat, İttifak ve Şelale dikkat çekmektedir. Bu gazeteler arasında en çok dikkat çeken Hayat Gazetesi olmuştur. 7 Haziran 1905-3 Eylül 1906 tarihleri arasında yayınlanan Hayat Gazetesi, milli basının gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Çıkmaya başladığı tarihlerde Kafkasya Müslümanlarının kendi dillerinde yayınlanan tek gazete Hayat'tır. Türk

⁷¹ Kemale Necefova, "*Azerbaycan'da Cumhuriyet Düzeninin Tarihsel ve Kültürel Arka Planı*", Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920), Yay Haz: Gıyas Şükürov, Vasif Gaferov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s.2

⁷² Hüseyin Baykara, Azerbaycan İstiklal Mübarizesi Tarihi, Nicat Neşriyatı, Bakü 1992, s.108

⁷³ Aybeniz Aliyeva Kengerli, Azerbaycan'da Romantik Türkçülük, Çev: Metin Özarslan, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s.22

toplumunun eğitim ve kültürünün gelişmesine verdiği büyük destekle tanınan Zeynelabidin Tağıyev, Murtaza Muhtarov ve Aşurbeyli kardeşlerin sağladığı mali desteğin oldukça büyük bir önemi vardır.⁷⁴

XIX. yüzyılın birinci yarısında vuku bulan Rus işgalini izleyen dönemde Azerbaycan toplumu, zor ve şerefli bir istiklal yolunu seçmiştir. Türkçe yayınların yapılması, demokratik özgürlüklerin kazanılması, Türk-Müslüman halkları birliği, ulusal ve kültürel özerklik ve bağımsızlık adına verilen mücadeleler, Azerbaycan Milli İstiklâl Mücadelesi'nin belirgin aşamalarını oluşturmuştur.⁷⁵ XIX. yüzyılın 90'lı yıllarında yetişen üçüncü kuşak aydınlar, Azerbaycan'ın sosyo-politik yaşamına müdahil olmuş ve toplumsal gelişime katkıda bulunmuşlardır. Ali Bey Hüseyinzade, Ali MerdanTopçubaşov, Mehmed Emin Resulzade, Nasib Yusifbeyli ve Ahmed Ağaoğlu gibi düşünürler bu kuşağın önde gelen aydınları arasında zikredilebilir.⁷⁶ Bu aydınlar sayesinde Azerbaycan halkı arasında milliyetçilik duyguları ön plana çıkmış ve bağımsızlığa olan inanç ciddi biçimde artış göstermeye başlamıştır.

Bu dönemde Müslümanlar, Ermeniler ve bir takım muhalifler arasında ekonomik ve politik bir rekabetin de yaşandığını gözlemlemekteyiz. Muhafazakâr kesim kendilerini İran'a daha yakın hissederken, liberaller ise, Türkiye ile mevcut soy bağlarının İran'a nazaran daha güçlü ve daha köklü bir geçmişe sahip olduğunu düşünüyorlardı.⁷⁷ Azerbaycan Türkleri, eskilere dayanan kültürleri, zengin dilleri ve sağlam tarihi bağları sayesinde köklü ve dengeli bir milli birlik sağlamaktaydılar.⁷⁸ Azerbaycanlı Türk aydınlarının neredeyse tamamı Anadolu'daki fikir hareketlerinden etkilenmişlerdir.

Azerbaycan Türkleri; siyasi, sosyal ve kültürel olarak Rusya esareti altında yaşayan milletler arasında en büyük kısıtlamalara ve engellemelere maruz kalan millettir. Rus Çarlığı'nın tam bir esaret altında tutmaya çalıştığı ve milli bir uyanışa başlamamaları için ellerinden geleni uyguladığı Azerbaycan Türkleri, tüm bu engellemelere ve kısıtlamalara rağmen, Türklük bilincini asla kaybetmemişlerdir. Uzun yıllar boyunca Rus esaretine maruz bırakılmalarına ve Rusların bitmek tükenmek bilmeyen asimilasyon politikalarına rağmen Türk kimliğini koruyan Azerbaycan Türkleri, kardeş Osmanlı Devleti ile siyasi ve kültürel bağlarını da koparmamışlardır.

İşte bu siyasi ve kültürel bağlar Rus Çarlığı'nın yıkılmasından ve bütün milletlerin Rus esaretinden kurtulmasından sonra kendisini daha güçlü bir şekilde gösterecektir. Osmanlı Devleti'nin bu dönemde Azerbaycan Türklerine yaptığı yardımlar unutulamayacak kadar büyük bir öneme sahiptir. Azerbaycan'ın

⁷⁴ Halil Bal, a.g.e, s.17

⁷⁵ Kemale Necefova, a.g.m, s.1

⁷⁶ Kemale Necefov, a.g.m, s.1

⁷⁷ Halil Bal, a.g.e, s.19

⁷⁸ Halil Bal, a.g.e, s.19

bağımsızlığını elde ettiği zorlu süreçte verilen mücadelelerde Osmanlı Devleti'nin yardımlarını görmekteyiz. Bu yardımlar bağımsızlığın ilanı sonrasında da devam etmiş ve iki kardeş devleti birbirine daha da yakınlaştırmıştır.

1. 3. 1. Kafkasya'nın Demografik Yapısı

Kafkasya'nın demografik yapısı ile ilgili elimizde çok fazla kaynak bulunmamaktadır. Çünkü bu bölge ile ilgili ilk genel nüfus sayımı XIX. yüzyılın sonlarına doğru yapılmıştır. Bu nüfus sayımından elde edilen bilgilerin doğruluğu tartışmaya açıktır. Çünkü bu sayım, o dönemde bölgeye hâkim olan Rusya Çarlığı'nın çıkarları ve istekleri doğrultusunda yapılmıştır.

Kafkasya'nın demografik yapısıyla ilgili elde ettiğimiz bilgiler, Rus Çarlığı'nın 28 Ocak 1897 tarihinde yapmış olduğu ilk genel nüfus sayımına dayanmaktadır. Bu sayımdan elde edilen sonuçlar ilk olarak 1905'te Rusça olarak iki cilt halinde basılmıştır. Ayrıca bu ilk sayıma, daha sonra nüfusla ilgili olarak I. Dünya Savaşı sırasında Alman Doğu Haber Alma Bürosu tarafından elde edilen bazı veriler de eklenerek Alman Dışişleri Bakanlığı'na raporlar ve tablolar halinde sunulmuştur.

Her ne kadar bu nüfus sayımı I. Dünya Savaşı'ndan önce yapılmış olsa da, bu dönemde Kafkasya'nın demografik yapısını değiştirebilecek büyük çaplı bir olay yaşanmamıştır. Rusya Çarlığı'nın bu bölgeye Rus göçmenleri yerleştirme politikası sadece belli başlı bölgelerle sınırlı kalmıştır. Ancak nüfus sayımı sırasında Rus nüfus memurlarının yapmış oldukları yasadışı faaliyetler, nüfus sayımının güvenilirliğini zedelemiştir. Rus nüfusunun daha fazla olduğunu göstermek için ortaya konulan çabalar, bu sayıma gölge düşürse de, I. Dünya Savaşı sonrasında kadar başka bir nüfus sayımı yapılmadığı için hemen hemen bütün bilimsel çalışmalarda bu sayımın verileri esas olarak alınmıştır.⁷⁹

Kafkasya, Rusya Çarlığı'nın beş büyük bölgesi arasında dördüncüydü. Kafkasya'nın yüzölçümü, 473.227 km² idi. Ayrıca 1897 nüfus sayımında 9.289.364 olan Kafkasya nüfusu, 1912'de 12.290.000'a çıkmıştır. Bu da Kafkasya nüfusunun 1897'den sonra yüzde 32,3 arttığını göstermektedir. Azerbaycan sınırları içinde olan Bakü ve Gence vilayetlerinin o dönemdeki nüfusları da oldukça kalabalıktır. 1897 sayımında Gence Vilâyeti'nin nüfusu 878 bin olarak hesaplanırken, bu rakam 1912'de bir milyonu aşmıştır. Bakü Vilâyeti'nin de nüfusu ciddi bir artış göstermiş, 1897'de 826 bin olan nüfus, 1912'de bir milyonun üzerine çıkmıştır. Kafkasya'nın en kalabalık nüfusa sahip vilayeti ise Kuban olmuştur. 1897'de 1.918.861 olan nüfus, 1912'de 2.830.200'e çıkmıştır.⁸⁰

⁷⁹ Mustafa Çolak, Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s.8-9

⁸⁰ Mustafa Çolak, a.g.e, s.11

1. 3. 2. I. Dünya Savaşı Öncesi Yaşanan Gelişmeler

İtalyan emperyalizmi, Habeşistan'da istediği sonucu alamadığı için Trablusgarp ve Bingazi'ye el koymak niyetindeydi. Sicilya ile birlikte Afrika ve Doğu Akdeniz'e giriş kapısını ele geçirmeyi amaçlayan İtalya, 28 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne bir ultiatom vererek uygarlıktan uzak bırakılan Trablusgarp ve Bingazi'yi işgal edeceğini bildirmiştir.⁸¹ Osmanlı Devleti'nin İtalya'yı tatmin edici bir cevap vermemesi üzerine 29 Eylül 1911'de Trablusgarp Savaşı patlak vermiştir. Osmanlı Devleti, yeterli deniz gücüne sahip olmadığı için bölgeye gereken askeri yardımı yapamamıştır. Ancak bazı Osmanlı subayları, (bunların arasında Enver Paşa ve Mustafa Kemal gibi isimler de vardı) bölgeye giderek buradaki yerli halkı İtalyanlara karşı örgütlemişlerdir. İtalyanlar Osmanlı Devleti'ni barışa zorlamak için Limni, Rodos ve Oniki Ada'ya asker çıkarmışlardır.

İki devlet arasında bir seneden daha uzun bir süre devam eden savaş, Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı birleşerek I. Balkan Savaşı'nı ilan etmesinden⁸² dolayı son bulmuştur. Osmanlı Devleti, kendisine daha yakın bir coğrafi bölge olan Balkanlar'ı kaybetmemek için Trablusgarp'tan vazgeçerek İtalya ile Ouchy (Uşi) Antlaşması'nı imzalamış ve Trablusgarp'ı İtalya'ya bırakmıştır. 15 Ekim 1912'de imzalanan Ouchy Antlaşması, İtalyanlara sadece Trablusgarp'ı değil, aynı zamanda geçici olarak Oniki Ada'yı da bırakan bir antlaşma olmuştur. Osmanlı Devleti, I. Balkan Savaşı bitene kadar Oniki Ada'yı Yunanların işgal etmesini önlemek için İtalya'ya geçici olarak bırakmıştı. Fakat I. Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yenilmesi üzerine İtalya burayı kalıcı olarak ilhak etmiştir.⁸³

XIX. yüzyıl, dünyanın pek çok bölgesinde milli kimliğe geçiş süreci olarak yaşanmıştır. Bu durum Balkanlar'da da bu şekilde yaşanmış ve bu yüzyıl, Balkanlar'ın Osmanlı Devleti'ne başkaldırdıkları bir yüzyıl olmuştur.⁸⁴ Bu dönemde Rusya'nın Slavların ve Ortodoksların liderliğini yapmak istemesi, Rusya ve Avusturya'yı karşı karşıya getirmiştir. 1912'de Rusya'nın Balkan Ligi kurulmasına öncülük etmesi, adeta I. Balkan Savaşı'nın habercisi niteliğindedir. Rusya ve Sırbistan'ın Bosna olaylarına gösterdikleri ortak tepki de I. Balkan Savaşı'nın sebepleri arasında gösterilebilir. Ancak bu savaşın asıl sebebi, Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Savaşı'nda İtalya'ya yenilmesi ve Ouchi Antlaşması'nı kabul etmesidir.

Osmanlı Devleti'nin sonuçsuz savaşlarla onur sorunu yaptığı Trablusgarp'ın İtalyanlara bırakılmasından iki gün sonra I. Balkan Savaşı patlak vermiştir. Osmanlı

⁸¹ Rıdvan Akın, a.g.e, s.40

⁸² Richard C. Hall, Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası, Çev: M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2003, s.33

⁸³ Yılmaz Öztuna, a.g.e, s.276

⁸⁴ Rıdvan Akın, a.g.e, s.45

hükümeti bu dönemde Arnavutluk'taki bağımsızlık hareketleri ile uğraşırken, bir anda Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ'ı karşısında bulmuştur.⁸⁵

I. Balkan Savaşı patlak vermeden önce Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti'nin savaşı kazanma ihtimalini çok daha yüksek gördükleri için savaşın sonunda galip tarafın toprak kazanmayacağı konusunda kesin bir şart koşmuşlardır. Bu durumda gösteriyor ki; aslında Avrupalılar da Balkan devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı bir zafer kazanacağına pek ihtimal vermemişlerdir. Ancak savaşın patlak verdiği 8 Ekim 1912 tarihinden,⁸⁶ Kasım 1912'ye kadar çok hızlı bir şekilde atağa kalkan ve süratle ilerleyen Balkan Devletleri; Komanova, Manastır, Kosova, İşkodra, Yanya, Selanik ve hatta Edirne'yi bile ele geçirmişlerdir. Bulgar orduları Çatalca hattına kadar dayanmış, İstanbul camileri bir anda muhacirlerle dolmuştur.

Balkan hezimetini iktidardan uzaklaştırılan İttihatçılar için yeni bir fırsat yaratmıştır. Doğu Trakya'yı Bulgaristan'a terk ederek barışı sağlamayı amaçlayan Kâmil Paşa'yı devirmek isteyen İttihatçılar, yeniden hükümete gelme arzusunda idiler. Bir yandan I. Balkan Savaşı devam ederken, diğer yandan da İstanbul'da karışıklıklar meydana gelmiştir. İttihatçılar, I. Balkan Savaşı'nın en ateşli dönemlerinde Kâmil Paşa Hükümeti'ni devirmek için bir takım faaliyetlere başlamışlardır.⁸⁷ Sonuç olarak, 23 Ocak 1913 tarihinde Bâb-ı Âli Baskını olarak bilinen hadise gerçekleşmiş ve Kâmil Paşa Hükümeti devrilmiştir. Bundan sonra İttihat ve Terakki yönetimi başlamıştır.

I. Balkan Savaşı'ndan sonra Balkanlar'da yeni bir denge kurulmuştu. Yeni kurulmuş olması hasebiyle son derece hassas olan bu dengenin her an bozulmaya hazır ve kararsız bir denge olduğu zamanla anlaşılmıştır. Ancak I. Balkan Savaşı'nın Osmanlı Devleti açısından yarattığı kayıp son derece büyük olmuştur. Hatta bu savaş Balkan Faciası olarak adlandırılmıştır. Osmanlı Devleti, 1 milyon km² gibi geniş bir toprak parçasını ve 5 milyon kadar büyük bir nüfus gücünü kaybetmiştir. I. Dünya Savaşı'nın başlamasına yakın bir tarihte Osmanlı Devleti, artık Balkanlar'da küçük bir toprak parçasına sahip, sadece Anadolu ve Arap vilayetlerinden ibaret bir ülke konumuna gelmiştir.

I. Balkan Savaşı'nın sonunda Balkanlar'da kurulan denge kısa bir zaman sonra bozulmuştur. Başta Yunanistan olmak üzere, I. Balkan Savaşı'na katılan ülkeler en çok toprak payını Bulgaristan'ın almasından ciddi biçimde rahatsızlık duymaktaydılar. Bu rahatsızlık Bulgaristan'a karşı diğer devletlerin birleşmesine ve iki taraf arasında kısa sürede savaşa dönüşmesine neden olmuştur. 16 Haziran 1913-10 Ağustos 1913 tarihleri arasında kısa bir dönemi kapsayan II. Balkan Savaşı gerçekleşmiştir. Bu savaş Osmanlı Devleti açısından olumlu olmuş ve I. Balkan

⁸⁵ Rıdvan Akın, a.g.e, s.46

⁸⁶ Yılmaz Öztuna, a.g.e, s.278

⁸⁷ Yılmaz Öztuna, a.g.e, s.284

Savaşı'nda kaybedilen Edirne ve Kırklareli geri alınmıştır. Ağır bir yenilgi alan Bulgaristan ise büyük bir toprak kaybı yaşamıştır.

Osmanlı Devleti böyle bir ortamda I. Dünya Savaşı'nı karşılamaktaydı. XX. yüzyılın başından, I. Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar geçen yaklaşık 15 senelik bu dönem, Osmanlı Devleti için son derece zor ve sancılı olmuştur. Özellikle, İtalya ile yapılan Trablusgarp Savaşı sonucunda Trablusgarp'ın ve Oniki Ada'nın kaybedilmesi, Balkan Devletleri ile yapılan I. Balkan Savaşı sonrası Balkanlar'ın tamamen elden çıkması, bu savaş sonrasında Balkanlar'dan göç eden binlerce insanın mülteci konumuna düşmesi ve ülkedeki demografik yapıyı sarsması, Osmanlı Devleti'ni bu yüzyılda en çok sıkıntıya sokan gelişmeler olmuştur.

Fakat Osmanlı Devleti sadece dış politikada uğraştığı sorunlardan dolayı sıkıntıya girmemiştir. Aynı zamanda bu dönemde gerçekleşen ve dâhili siyasette son derece olumsuz izler bırakan çok ciddi gelişmeler de olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası çıkan 31 Mart Vakası adı verilen olay ve Bâb-ı Âli Baskını dediğimiz hükümete karşı yapılan darbe de bu dönemde Osmanlı Devleti'nin oldukça güçlü bir sarsıntı yaşamasına sebebiyet vermiştir. Peşpeşe gelen toprak kayıpları, Balkanlar gibi yüzyıllardır Osmanlı toprağı olan bir bölgenin kaybedilmesi ve tabii ki Kuzey Afrika'daki Osmanlı hâkimiyetinin son bulması gibi olaylar, ülkenin dâhili siyasetini de son derece olumsuz etkilemiş ve devlet büyük bir kargaşa ortamıyla karşı karşıya kalmıştır.

Osmanlı Devleti XX. yüzyıl boyunca yaşadığı tüm bu kayıpları telafi etmek ve bunun dışında yeni kazanımlar elde edebilmek için son çarenin Avrupa'da meydana gelen bloklaşmalarda kendisine en uygun safi tutmak olduğunu biliyor ve bloklar arasında bir savaş meydana geldiği takdirde kayıplarını bu şekilde telafi edeceğini umuyordu.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndaki durumunun yanı sıra, Azerbaycan bölgesinin ve Azerbaycan Türklerinin de durumu bu dönemde son derece önemlidir. Aynı zamanda I. Dünya Savaşı sırasında Rusya Çarlığı'nda meydana gelen gelişmeler de Osmanlı Devletini ve Azerbaycan'ı yakından ilgilendiren meseleler olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

2. I. DÜNYA SAVAŞI ve TÜRK-RUS MÜCADELELERİ

2. 1. I. Dünya Savaşı'nın Temel Sebepleri

İnsanlık binlerce yıldan beri birçok savaş, katliam ve kıyımın şahidi olmuştur. Dünya, çok kanlı savaşların, çok zalim liderlerin varlığına tanıklık etmiştir. İnsanoğlunun var olduğu günden bu yana içinde bulunan arzuları ve istekleri için mücadele etme duygusu, zamanla daha da artarak varlığını devam ettirmiştir. Birçok büyük savaşa şahitlik eden insanlık, tarihin o güne kadarki en büyük savaşını 1914'te görecektir. Dünyanın o güne kadar gördüğü en geniş çaptaki ve en büyük coğrafyadaki savaşı, yılların getirileri sonucu meydana gelmiş bir savaştı. Böylesine büyük bir savaşın birkaç ufak tefek neden üzerine meydana geldiğini tabii ki söyleyemeyiz. Bu nedenle I. Dünya Savaşı'nın nedenlerini ve insanlığı böylesine büyük bir savaşın eşiğine getiren tarihi süreci detaylı bir şekilde incelemek zorundayız.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kapitalist dünyanın temel çelişkisi, İngiltere ile Almanya arasında sürüp giden nüfuz alanları mücadelesiydi. Savaşın çıkmasına sebep olan bir diğer çelişki ise, Rusya Çarlığı ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu arasında meydana gelen Germen-Slav çatışmasıdır.⁸⁸

I. Dünya Savaşı'nın en önemli nedeni, hiç şüphesiz Sanayi İnkılâbı sonrası Avrupalı devletlerin aralarında başlayan sömürgecilik yarışıdır. Bu yarış Avrupa'da Sanayi İnkılâbı'nın gerçekleşmesinden sonra devletlerin zaruret duyduğu hammadde ve pazar ihtiyacını karşılamak için verilen bir yarıştı. Bu yarışta İngiltere ve Fransa'nın gerisinde kalan Almanya'nın siyasi birliğini tamamlayarak sömürge bölgesi elde etme mücadelesine katılması, bazı devletleri rahatsız etmiştir.⁸⁹ Almanya'nın yanı sıra İtalya'nın da bu yarışa dâhil olmasıyla birlikte Avrupa devletleri arasında bir bloklaşma (İttifak-İtilaf) meydana gelmiştir. İşte I. Dünya Savaşı'na giden sürecin en önemli gelişmelerinden bir tanesi de Avrupa'da gerçekleşen bu devletler arası bloklaşmadır. Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın bir araya gelerek oluşturdukları blok, İttifak veya Bağlaşma Devletleri adını almıştır. Bu bloğun kökeni 1882'de imzalanan Üçlü İttifak Antlaşması'na dayanır. İttifak Devletleri'ne karşı çıkan ve bu bloğu kendi çıkarlarına karşı son derece aykırı ve tehlikeli bulan İngiltere'nin girişimleri neticesinde, 1907'de İtilaf

⁸⁸ Rıdvan Akın, a.g.e, s.59

⁸⁹ Mücahit Özçelik, Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Esirler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s.4-5

Bloğu kurulmuştur. İngiltere, Fransa ve Rusya aralarında anlaşma yaparak İttifak Bloğu'na karşı çıkmıştır.⁹⁰

Sömürgecilik yarışı ve bloklaşmaların yanı sıra, Fransız İhtilali'nin getirmiş olduğu bir takım akımlar da, özellikle milliyetçilik akımı, I. Dünya Savaşı'nın en önemli nedenlerinden bir tanesini oluşturmuştur.⁹¹ Çünkü gittikçe yayılan ve popüler bir hal alan milliyetçilik akımı, devletsiz olan bazı halkları ulus devletler kurma anlayışına sevk etmiştir. Bu durum özellikle Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi çok uluslu devletleri tehdit etmiş ve bu devletler yıkılmamak ve parçalanmamak için bu akımın karşısında durmak zorunda kalmışlardır.

Tabii ki I. Dünya Savaşı'nın gerekçelerinin tamamının bütün dünyayı ilgilendiren meselelerden kaynaklı olduğunu söyleyemeyiz. I. Dünya Savaşı'nın çıkmasında etkili olan bir takım özel nedenler de vardır. Bunlara özel nedenler dememizin sebebi, umumi olarak bütün devletleri ilgilendiren meseleler değil, birkaç devletin kendi aralarındaki sorunlardan kaynaklı olmasıdır.

2.2. Özel Sebepler

I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinde lüresel gerekçelerin payının çok daha büyük olduğunu söylemekle beraber, özel nedenlerin de azımsanmayacak bir öneme sahip olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Özel nedenler arasında en önemlilerden bir tanesi, belki de en önemlisi İngiltere ve Almanya arasındaki hammadde ve pazar rekabetidir. Bu rekabet İngiltere ile Fransa'yı birbirine daha da yakınlaştırmıştır. Çünkü bu dönemde Fransa ile Almanya arasında da ciddi bir problem mevcuttu. İki ülke 1871'de Sedan Savaşı'nda karşı karşıya gelmiş, bu savaşta Almanya, kömür yataklarıyla ünlü Alsace-Lorien (Alsas-Loren) bölgesini Fransa'nın elinden almıştır.⁹² Bu durum iki ülke arasında 1871'den beri çözülemeyen bir soruna ve sonu gelmeyen bir düşmanlığa neden olmuştur.⁹³

Tabii savaşa girmek için geçerli nedenleri olan ülkeler sadece Almanya, İngiltere ve Fransa değildi. Bu ülkelerin dışında İtalya'nın da bir takım hayalleri ve bu hayalleri gerçekleştirmek için uyguladığı girişimleri vardı. İtalya'nın Akdeniz'e hâkim olmak istediği bilinen bir gerçektir. Hatta 1911'de Trablusgarp'ı işgal etmesi İtalya'nın bu arzusunu açıkça ispat etmektedir. Bu arzusunu gerçekleştirmek için önce İttifak Devletleri safına katılan İtalya, daha sonra gizli bir antlaşma ile saf değiştirerek İtilaf Devletleri'ne katılacaktır.

⁹⁰ A. Halûk Ülman, Birinci Dünya Savaşına Giden Yol, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1972, s.209-210

⁹¹ Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s.94

⁹² Nejdet Karaköse, Afrika Grupları Komutanı Kafkas İslam Orduları Komutanı Sütluce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s.61

⁹³ Fahir Armaoğlu, a.g.e, s.95

İtilaf Bloğu'nun bir diğere önemli devleti de Rusya idi. Rusya da olası bir cihan harbinde kendisine bir saf belirlemiş ve zafer kazanılması durumunda bu pastadan kendi payına düşen kısmı elde edecekti. Rusya'nın da bu savaşa katılmak için kendine göre önemli nedenleri vardı. Slav halklarının koruyuculuğunu üstlenen Rusya, ciddi bir şekilde Panslavizm politikası yürütmekteydi. Rusya Çarlığı'nın Panslavizm politikasına karşı olarak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yürüttüğü Pangermenizm politikası iki devleti karşı karşıya getiren en önemli gerekçe olarak görünmektedir. Bunun dışında Rusya'nın bu savaşa girmesindeki en önemli sebebi tabii ki yüzyıllardan beri var olan ve bir türlü gerçekleştiremediği sıcak denizlere inme politikasıdır. Boğazlara egemen olarak bu hayalini hayata geçirmek isteyen Ruslar, bu nedenle Osmanlı Devleti'ni İtilaf Devletleri safında istemiyordu.

Tüm bu gerekçeleri incelediğimiz zaman çıkardığımız sonuç; savaşa katılan devletlerin tamamı kendi çıkarlarını korumak ve kendi çıkarları doğrultusunda yeni yerler elde etmek istemeleridir. Baktığımız zaman her devletin safını belli ederken diğere tarafta rekabet ettiği bir devletin olduğunu görmekteyiz.⁹⁴

Savaşın nedenleri artık tamamen oluşmuş olmasına rağmen, savaş bir türlü başlamamıştır. Bunun nedeni ise, savaşın fitilini ateşleyecek herhangi bir olayın henüz cereyan etmemesidir. Ancak çok geçmeden savaşın fitilini ateşleyecek olan kıvılcım da ortaya çıkacak ve savaşın başlamasına neden olacaktır. Biz bu ufak kıvılcımı savaşın nedeni olarak değil, yıllardan beri birbirleri ile savaşmak için bir gerekçe arayan devletlerin kullanabilecekleri iyi bir bahane olarak görebiliriz.

2.2.1. Savaşın Başlaması

Yıllardan beri var olan bir takım akımlar, ülkeler arası rekabet ve ayrışmalar artık dünyayı çok büyük ve bir o kadar da kaçınılmaz bir savaşın eşiğine getirmişti. Fakat savaşın tüm şartları sağlanmasına rağmen, savaş bir türlü patlak vermiyordu. Her iki taraf da olası bir dünya savaşı için tüm hazırlıklarını tamamlamıştı. Ülkeler artık kendilerini savaşa sokacak bir olayın meydana gelmesini bekliyorlardı. Nihayet I. Dünya Savaşı'nın resmen başlamasına neden olacak gelişme Saraybosna'da vuku bulmuştur.

Eşiyle beraber Saraybosna ziyaretine giden Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun veliahdı Arşidük Franz Ferdinand ve eşi Sophie Chotek, 28 Haziran 1914'te bir Sırp milliyetçisi olan Gavrilo Princip'in düzenlediği suikast neticesinde hayatını kaybetmiştir.⁹⁵

Arşidük ve eşinin olayda hayatını kaybetmesi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından çok sert bir şekilde karşılanmıştır. Ancak tek başına

⁹⁴ Oral Sander, Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918'e, İmge Kitabevi, İstanbul 2010, s.254-255

⁹⁵ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.95

Rusya'ya karşısına almaya cesaret edemeyen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Almanya'ya müracaat etmiştir. Almanya'nın destek vermesine güvenen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, 28 Temmuz 1914 tarihinde Belgrat'ı bombalayarak savaşı resmen başlatmıştır. Slav halklarının koruyuculuğunu uzun zamandır üstlenmiş olan Rusya, bu durum karşısında hemen genel seferberlik ilan etmiştir. Daha önce Rusya'nın genel seferberlik ilanını savaş sebebi sayacağını açıklayan Almanya, 1 Ağustos'ta Rusya'ya, 3 Ağustos'ta ise Fransa'ya savaş ilan etmiş ve aynı tarihte Almanların Fransız topraklarına girdiği duyurulmaya başlanmıştır.⁹⁶

Fransa'yı hemen saf dışı bırakmak isteyen Almanya, ordusunu en rahat yol olarak gördüğü Flander Düzlükleri'nden geçirmek istemiştir. Ancak bu dönemde Flander Düzlükleri'ni elinde bulunduran Belçika, İngiltere'nin izin vermemesi üzerine Almanya'ya buradan geçiş hakkı tanımamıştır. Bunun üzerine Almanya Belçika'ya saldırmış ve İngiltere de Almanya'ya savaş ilan etmiştir.⁹⁷

Uzun yıllardan beri Avrupa'da var olan gergin ortam ve bloklaşma, 28 Haziran 1914'te meydana gelen bir suikast sonrası, 28 Temmuz 1914'te resmen savaşa dönüşmüştür. Bu savaş, II. Dünya Savaşı'na kadar "*Büyük Savaş*", "*Dünya Savaşı*" veya "*Cihan Harbi*" olarak adlandırılmıştır. 1914-1918 arasında dört yıl boyunca devam eden I. Dünya Savaşı, milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin savaşın başındaki tutumuna da değinmemiz gerekirse; Trablusgarp ve Balkan Savaşları'ndan bitkin bir halde çıkan Osmanlı Devleti, savaş patlak verir vermez tarafsızlığını ilan etmiştir. Bunun dışında Boğazları kapatmış ve kapitülasyonları da tek taraflı olarak kaldırmıştır. Aynı zamanda Meclis-i Mebusan da Padişah tarafından dağıtılmıştır.

2.2.2. Osmanlı Devleti'nin Savaşa Katılması

I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devleti'nde Padişah V. Mehmed Reşad'a rağmen yönetim İttihat ve Terakki'nin elindeydi. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Trablusgarp ve I. Balkan Savaşı gibi önemli savaşlar ve ciddi toprak kayıpları yaşayan Osmanlı Devleti, bu kayıpları telafi etmek adına Avrupa'da meydana gelen bu bloklardan bir tanesine dâhil olmak ve kendisini dış politikadaki siyasi yalnızlıktan kurtarmak istiyordu. Bu bağlamda bir takım siyasi girişimlerde bulunan Osmanlı Devleti, ilk başlarda İngiltere, Fransa ve Rusya'nın yer aldığı İtilaf Devletleri safına katılmak istiyordu.⁹⁸ Ancak bu istek bir takım gerekçelerle reddedilmiştir. Osmanlı Devleti'nin İtalyan tehdidine karşı İngiltere ile anlaşma isteği İngilizler tarafından kabul edilmemiştir. Bunun sebebi ise İngilizlerin, Osmanlı Devleti'ni savaşta kendilerine yük olacağını düşünmeleriydi.

⁹⁶ Mücahit Özçelik, a.g.e, s.8

⁹⁷ Fahir Armaoğlu, a.g.e, s.96

⁹⁸ Fahir Armaoğlu, a.g.e, s.96

İngilizlerden olumsuz yanıt alan Osmanlı Devleti, Cemal Paşa aracılığıyla bu defa Fransızlara müracaat etmiştir. Fakat buna da Ruslar engel olmuştur. Daha önce belirttiğimiz gibi Rusya Çarlığı'nın I. Dünya Savaşı'na girmesindeki en önemli amacı, Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan Boğazlara egemen olarak sıcak denizlere inmekti. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin kendi saflarında yer almasını istemeyen Ruslar, Osmanlı Devleti'nin Cemal Paşa aracılığıyla yaptığı bu girişime engel olmuşlardır. Ancak altı çizilmesi gereken bir başka nokta da şudur ki; Balkan Harbi'nin üzüntüsünü çok derinden yaşayan ve bu savaşın intikamını almak isteyen Enver Paşa, dönemin Rus Sefiri ve Rus Ataşemiliteri ile bir takım görüşmeler yapmış, hatta bu görüşmeler neticesinde bazı konularda anlaşmaya bile varmıştı. Bu görüşmelerden ve anlaşmaya varılan noktalardan Said Halim Paşa'nın da bilgisi vardı. Ancak tüm bu çabalar, daha sonra cereyan eden olaylardan sonra yarım kalmıştır.⁹⁹

Her ne kadar Osmanlı Devleti İtilaf Bloğu'nda yer almak için girişimlerde bulunmuşsa da, o dönemde yönetimi elinde bulunduran İttihat ve Terakki Fırkası'nın içinde Enver Paşa ve Talat Paşa gibi Alman hayranlığıyla bilinen güçlü isimler vardı. Enver Paşa ve Talat Paşa Osmanlı Devleti'ni Almanya'nın yanında I. Dünya Savaşı'na sokmak istiyordu. Çünkü onlar, Almanya'nın savaşı kazanacağına kesin gözüyle bakıyorlardı. Ancak yönetimdeki diğer isimler, bir takım subaylar ve halk, Almanya'nın yanında savaşa girme fikrini doğru bulmuyorlardı. Hatta o dönem Sofya Askeri Ataşeliği görevini yürüten Mustafa Kemal de bu doğrultuda fikir beyan etmiştir. Ancak tüm bunlara rağmen Alman yandaşı Paşalar Osmanlı Devleti'ni Almanya'nın yanında savaşa sokmak için uygun bir ortam aramaktaydılar.

Bu uygun ortamı sağlayan gelişme ise İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında patlak veren bir gemi krizi olmuştur. Daha önceden İngiltere'ye sipariş edilen ve parası peşin olarak ödenen “*Sultan Osman*” ve “*Reşadiye*” adlı iki gemiyi, İngilizlerin I. Dünya Savaşı'nın başlamasını bahane ederek vermemesinden dolayı gerçekleşen bu kriz sonrası Osmanlı kamuoyunda İngiltere aleyhinde ciddi bir propagandanın doğmasına ve büyük tepkilerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. İngilizler aleyhinde oluşan bu ortamı değerlendirmek ve Osmanlı Devleti'ni en başından beri Almanya'nın yanında savaşa sokmak isteyen Enver ve Talat Paşalar, 2 Ağustos 1914'te Almanlarla gizli bir antlaşma imzalamışlardır.¹⁰⁰ Osmanlı Devleti adına Enver ve Talat Paşa'nın dışında, Sait Halim Paşa ve Halil Mentеше Bey, Almanya adına ise Baron Wangenheim antlaşmayı imzalamışlardır. Antlaşmanın imzalandığı gün Osmanlı Devleti'nde genel seferberlik ve sıkıyönetim ilan edilmiştir. Antlaşma karşılıklı müttefiklik esasına göre imzalanmıştır.¹⁰¹

⁹⁹ Hüsametdin Ertürk, İki Devrin Perde Arkası, Sebil Yayınları, İstanbul 1996, s.116

¹⁰⁰ Fahir Armaoğlu, a.g.e, s.103

¹⁰¹ Mücahit Özçelik, a.g.e, s.8

Aslında Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesini isteyen bir tek İttihat ve Terakki'nin bazı önde gelen isimleri değildi. Almanya da Osmanlı Devleti'nin kendi yanında savaşa girmesini oldukça fazla istiyordu. Almanya bir Avrupa ülkesi olduğu için savaş halinde olduğu İngiltere ve Fransa, Almanya'nın hemen yanı başındaydı. Bu nedenle Almanya'nın üzerindeki yük son derece ağırdı. Bu yükünü hafifletmek isteyen Almanya, Osmanlı Devleti'ni savaşa sokarak savaşı daha geniş bir coğrafyaya yaymak ve yeni cephelerin açılmasını istemekteydi. Aynı zamanda İngiltere'yi zor durumda bırakmak isteyen Almanlar, Osmanlı Devleti'nin Halifelik gücünden de faydalanmayı amaçlamaktaydı. Osmanlı Padişahı'nın cihat ilan etmesi, İngiltere'nin sömürgesi durumunda olan İslam ülkelerinde halkın İngilizlere karşı ayaklanmasını ve bu nedenle İngilizlerin zor durumda kalmasını sağlayacaktı.

Tabi Almanya'nın Osmanlı Devleti'ni kendi yanında savaşa sokmak istemesinin nedenleri sadece bunlar değildi. Osmanlı Devleti'nin jeopolitik konumu ve sahip olduğu insan gücü ile ham madde kaynakları da Almanya'nın bu isteklerine gerekçe teşkil etmekteydi. Almanya'nın Ortadoğu petrolüne sahip olma düşüncesini de bu gerekçeler arasında gösterebiliriz. Tüm bu gerekçeler Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi için gerekli ortamı oluşturmaktaydı.

Akdeniz'de Goben ve Breslaw adı verilen ve Almanya donanmasına ait iki zırhlı gemi bulunmaktaydı. Bu iki Alman zırhlısı İngiliz donanmasından kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardı.¹⁰² Bunun üzerine Osmanlı Devleti, bu iki gemiyi satın aldığını söylemiş ve gemiler Osmanlı Devleti'ne mahsus bayrak ve flamalarla donatılmıştır. İsimleri Yavuz ve Midilli olarak değiştirilen gemilerin mürettebatı Almanlardan oluşmaktaydı. Almanların Osmanlı Devleti'ne artık savaşa girmek için baskı yaptığı bir dönemde, Enver Paşa'nın bilgisi dâhilinde Karadeniz'e açılan Alman mürettebatlı Yavuz ve Midilli gemileri, Alman Amiral Souchon'un emriyle Rusya'ya ait Odessa ve Sivastopol limanlarını bombalamıştır. 28-29 Ekim 1914'te gerçekleşen bu hadise, Osmanlı Devleti'nin resmen I. Dünya Savaşı'na girmesine neden olmuştur.

Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalayana kadar dört yıl boyunca I. Dünya Savaşı'nda iştirak etmiş ve birçok cephede savaşmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti savaşa girdikten sonra taarruz cepheleeri olarak; Kafkasya ve Kanal Cepheleeri'nde, savunma cepheleeri olarak da; Çanakkale, Suriye-Filistin, Irak ve Hicaz-Yemen Cepheleeri'nde savaşmıştır.¹⁰³ Ayrıca Osmanlı Devleti, müttefiklerine yardım etmek amacıyla; Galiçya, Romanya ve Makedonya Cepheleeri'nde de savaşmak durumunda kalmıştır. Savaştığı cepheleer arasında yalnız Çanakkale'de zafer kazanabilen Osmanlı Devleti, diğer cepheleerde ağır yenilgiler almıştır.

¹⁰² Winston Churchill, İstiklâl Savaşında, Yeni İstanbul Kültür Yayınları, İstanbul 1969, s.10-11

¹⁰³ Fahir Armaoğlu, a.g.e, s 104.

2.3. Kafkasya ve Çanakkale Cepheleeri

2.3.1. Kafkasya Cephesi

Kafkasya Cephesi, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girdikten sonra açtığı ilk cephe'dir. Kafkasya Cephesi ile Kanal Cephesi Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndaki taarruz cepheleeridir. Bu cephe, dört yıl devam eden savaş müddetince oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Türk ordusunun Ruslara karşı mücadele gösterdiği bu cephenin sınırları; kuzeyde Kafkas Dağları ve Karadeniz, doğuda Hazar Denizi, güneyde Güney Azerbaycan, Van Gölü'nün güneyi, Mardin-Urca çizgisi ile batıda Fırat Nehri, Malatya-Sivas-Samsun bölgesini ihtiva etmekteydi.¹⁰⁴ Ele aldığımız Türk-Rus ilişkileri bakımından I. Dünya Savaşı içinde en önemli cephe olma özelliğinin yanı sıra, Azerbaycan Türklerini de I. Dünya Savaşı boyunca en çok ilgilendiren cephenin Kafkasya Cephesi olduğuna şüphe yoktur. Bu cephenin İttihat ve Terakki'nin Turancılık politikası esasında açıldığını vurgulamak gerekir. Fakat tabii ki cephenin açılmasının tek nedeni bu değildir.

IX. , X. ve XI. Kolordular ile İran sınırındaki Revanduz'da bulunan iki gönüllü Kolordu ve Van yakınlarındaki bir jandarma tümeninden oluşan III. Ordu'nun merkezi önce Erzincan, daha sonra ise Erzurum olmuştur. Bu ordunun kumandanlığına Hasan İzzet Paşa, kurmay başkanlığına ise (Erkân-ı Harbiye Reisi) Yarbay Felix Guse atanmıştı.¹⁰⁵ III. Ordu'nun mevcudu 29 Ağustos 1914 itibariyle 80.000'e yaklaşmıştı. Fakat bu mevcudun sadece 1/3'ü asker kıyafeti ile temin edilebilmişti. 12 Eylül 1914'te mevcudu 160.000'e ulaşan ordunun kıyafet konusundaki sıkıntıları hala ciddi biçimde devam etmekteydi. III. Ordu'ya bağlı XI. Kolordu'nun 1/3'ü silahsızdı. Felix Guse'nin 25 Eylül 1914'te Liman Von Sanders'e yazdığı mektup, III. Ordu'nun silah, eğitim ve kıyafet konusundaki durumunu daha açık bir şekilde göstermektedir:

“Süvari tümeninin hayvanları genel olarak harekâta kabiliyetli değildir. I. İhtiyat Süvari Tümeni'ni gördüm. Renk renk bir mahiyet arz ediyordu. Ordu komutanı önünde bir süvari alayının yaptığı hücum, karma karışık bir görünümdeydi. Bunlardan daha fazla bir şey gayet tabii beklenemez. Ordunun cephanesinin büyük kısmı henüz yok. Ulaştırma aracı az. Özetle, ordu çok şeye muhtaçtır.”¹⁰⁶

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Cephesi'nde mücadele halinde olduğu Rus ordusu ise, savaş malzemesi ve lojistik destek açısından Osmanlı III. Ordusu'na oranla çok daha iyi bir durumdaydı. Rus Kafkas Ordusu'nun sayısı, Wangenheim'in

¹⁰⁴ Tuncay Ögün, Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s.1.

¹⁰⁵ Alman Yarbay Guze, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki Muharebeler, Çev: Yarbay Hakkı (Akoğuz), Yay. Haz: Alev Keskin, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s.7

¹⁰⁶ Mustafa Çolak, a.g.e, s.111

17 Ağustos 1914'te, kendi Dışişleri Bakanlığı'na bildirdiğine göre; Sarıkamış'ta 20.000, Kars ve çevresinde 30.000, Ardahan civarında 20.000, Batum'da güçlü birlikler, Tiflis'in içinde ve çevresinde 50.000 idi. Ekim 1914 itibariyle Rus Kafkas Ordusu, 100.000 piyade ve 10.000 süvariden oluşmaktaydı. Rus askeri yetkililerin büyük bir kısmı, Rus askeri gücünün taarruz edebilecek güçte olduğuna inanmaktaydı. Ancak bunun dışında, Alman subaylarının komutasında yapılacak bir Türk saldırısından da ciddi endişe duyan Rus askeri yetkililer de yok değildi.¹⁰⁷

Ruslarla en ciddi muharebelerin yaşandığı bu cephe, Türk tarihi açısından son derece önemli hadiselerin meydana geldiği bir bölgedir. Sadece Anadolu Türklerini değil, başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere, tüm Kafkasya ve Orta Asya Türklerini son derece yakından ilgilendiren Kafkasya Cephesi'nin açılma nedenleri arasında birçok faktörü sayabiliriz. Tabii ki ilk neden kuzeyden gelen Rus tehlikesini durdurmaktadır.

Kafkasya ve Orta Asya Türklerini içine alarak Büyük Turan Devleti'ni kurmayı amaçlayan İttihat ve Terakkiciler, Kafkasya Cephesi'ne bu nedenle çok farklı bir ehemmiyet ve itina göstermekteydiler. Bu şekilde Rusya'yı zor duruma sokacak ve Osmanlı Devleti bu bölgede başarıya ulaşacaktı. Bir başka önemli gerekçe ise tabii ki Bakü petrolleridir. Dönemin gelişen teknolojisi içinde üretilen çeşitli taşıtların ve silahların olmazsa olmaz ihtiyacı petrole ulaşmanın en kısa ve rahat yolu elbette Bakü'nün petrol kaynaklarıydı. Özellikle Enver Paşa, Bakü petrollerine ulaşarak ordudaki yakıt ihtiyacını karşılamak ve Rusya'yı bu zenginlikten mahrum etmek istiyordu. Kafkasya Cephesi'nin açılmasının bir diğer nedeni ise, Rusya'daki bağımsızlık hareketlerini destekleyerek Rusya'yı zor durumda bırakmak ve hatta mümkünse Rusya'yı saf dışı etmektir.

Kafkas sınırında bulunan Rus ordularının zayıf olduğu yönünde bir takım haberler alınmaktaydı. Bu haberler Başkomutan Vekili Enver Paşa'da Ruslara karşı baskın yapma fikrinin doğmasına vesile olmuştur. 5.000 civarındaki Türk milis kuvveti, Batum istikametinde harekete geçerek, Borçka, Artvin ve Ardaneu'yu Ruslardan kurtarmış ve Çoruh Vadisi'ni ele geçirmişti. I. Kafkas Rus Ordusu'nun 5 Kasım 1914'te Türk kuvvetlerine karşı Köprüköy istikametinde başlattığı taarruz ile Kafkas Cephesi'nde dört yıl sürecek olan Türk-Rus muharebesi resmen başlamış oluyordu.¹⁰⁸

Savaşın başlangıcında kolay bir zafer kazanacağını düşünen Ruslar, Osmanlı Devleti'ne bağlı IX. ve XI. Kolorduların yaptığı müthiş savunma sonrası, 17 Kasım'a kadar süren çatışmalarda 7.000 kayıp vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Birinci ve İkinci Köprüköy Muharebeleri ile Azap Muharebesi'nde Rus ordusunu

¹⁰⁷ Mustafa Çolak, a.g.e, s.111-112

¹⁰⁸ Nâsır Yüceer, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002, s.9

durduran Osmanlı kuvvetleri son derece önemli bir başarı kazanmış oluyordu. Bu başarı III. Ordu'nun moralini son derece yükseltmiş olup, Enver Paşa'nın önceden beri var olan Ruslara karşı genel bir taarruz etme fikrini de sağlamlaştırmıştı. Çünkü Enver Paşa Rusları durdurmanın yeterli olmadığını düşünmekte ve Rus ordularını Kafkasya'dan tamamen çıkarmak istemekteydi.¹⁰⁹ Esasen Türk ordularının Ruslara karşı Kafkas Cephesi'nde genel bir taarruz etmesi fikri Alman Genelkurmay Başkanlığı tarafından da arzu edilen bir hareketti. Kafkas Cephesi'nde Avrupa'daki cephelere kaydırılan Rus ordularının Almanya ile mücadele ediyor olması, Almanların işini zorlaştırmaktaydı. Üzerindeki yükü hafifletmek isteyen Almanya Genelkurmay Başkanlığı, Osmanlı Devleti'ne Kafkasya Cephesi'nde Ruslara karşı taarruz etmesi konusunda baskı yapmaktaydı. Enver Paşa'nın çevresinde bulunan genç Alman kurmayları bu baskın fikrini hararetle savunmakta ve bu taarruzun başarıya ulaşacağı konusunda Enver Paşa'yı ikna etmeye çalışmaktaydılar.¹¹⁰

Enver Paşa, Oltu ve Ardahan'ı zapt ederek Sarıkamış'a yönelmeyi ve buradaki Rus kuvvetlerini imha ederek Kars'ı ele geçirmeyi planlıyordu. Bundan sonra harekât genişletilerek Güney Kafkasya ve Kuzey İran'a girilecek, Rus ordusunun geri hatlarına sarkarak düşman tamamen imha edilecekti. I. Kafkas Rus Ordusu'nun imha edilmesi ile Güney Kafkasya'nın ele geçirilmesi kolaylaşacak, Azerbaycan ve Dağıstan halklarının Ruslara karşı ayaklanma başlatmaları da sağlanmış olacaktı.¹¹¹ İşte tasarlanan bu saldırı planı "*Sarıkamış Harekâtı*" olarak adlandırılmıştır.

Üç kolordudan teşkil edilmiş Rus Kafkas Ordusu, 1 Kasım 1914'te sınırı geçerek Erzurum istikametinde Osmanlı kuvvetlerine mahsus III. Ordu üzerine taarruz etmiş ve böylece Osmanlı Devleti'nde harp, ilk olarak Kafkasya Cephesi'nde başlamıştır.¹¹² 7-12 Kasım 1914 tarihleri arasında yapılan Köprüköy ve 17-20 Kasım tarihleri arasında yapılan Azap muharebelerinde Rus ordusu yenilerek geri çekilmiştir. Osmanlı III. Ordusu ise ağır zayıat verdiği için Rus ordusunu takip edememiştir.¹¹³

Avrupa'daki Alman ve Avusturya ordularının yükünü hafifletmek için Almanların baskısıyla Enver Paşa, kış koşullarını dikkate almadan Doğu Cephesi'nde Rus kuvvetlerini imha etmek ve Rusları bölgeden tamamen çıkarmak maksadı ile taarruz edilmesine karar vermiştir. Taarruzun kış şartlarında yapılmasını doğru bulmayan III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, Enver Paşa tarafından görevden alınmıştır. III. Ordu Komutanlığı görevi bizzat Enver Paşa'nın kendisi tarafından yürütülmüştür. Kış şartlarına göre giydirilmemiş ve donatılmamış Türk

¹⁰⁹ Halil Bal, a.g.e, s.32

¹¹⁰ Nâsır Yüceer, a.g.e, s.9

¹¹¹ Nâsır Yüceer, a.g.e, s.10

¹¹² Musa Kasımlı, Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri (1960-1980), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013, s.15

¹¹³ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.112

ordusu, 22 Aralık 1914 ile 15 Ocak 1915 tarihleri arasında cereyan eden Sarıkamış Muharebelerinde çoğu donarak olmak üzere 60.000 zayıat verir. Soğuk hava şartlarının yanı sıra, çeşitli salgın hastalıklar ve açlık da askerlerin ölümünde etkili olan diğer faktörlerdir. Rusların zayıatı ise 32.000 civarındadır. Sarıkamış'a girebilen 300 civarındaki Türk kuvvetleri ise Ruslar tarafından püskürtülmüş ve bir kısmı da esir alınmıştır.¹¹⁴ Harp yıllarında Türkiye'de görev yapmış olan Liman Von Sanders; "*Harp tarihi, bu taarruz için hiçbir zaman makul bir sebep bulamayacaktır*" diyerek Enver Paşa'yı eleştirmiştir.¹¹⁵

Sarıkamış Harekâtı, Türk harp tarihinin en hüzün verici sayfalarından bir tanesidir. Kafkas Cephesi açısından en önemli kırılma noktası olarak gösterilen bu harekâtın Türk ordusuna verdiği zarar oldukça fazla olmuştur. Bir yanlış uğruna verilen binlerce şehidin yanı sıra, kaybedilen ciddi miktardaki askeri mühimmat da Osmanlı Devleti'nin o dönemde zaten zayıf olan ekonomisine bir darbe daha vurmuştur.¹¹⁶

Sarıkamış mağlubiyetinin ardından, Türk ordusu Tutak-Narman hattına geri çekilmiş¹¹⁷ ve yeniden takviye alarak teşkilatlanmaya çalışmıştır. Nisan 1915 sonlarına doğru Rus ordusu, Tortum ve Malazgirt bölgelerinden Erzurum yönünde taarruz etmeye başlamıştır. Bu arada Ermeniler de Türk ordusunu arkadan vurmaya başlamıştır. Bu bölgede Rusları durdurmaya çalışan I. ve V. Kuvve-i Seferiyelerin yardımına III. Ordu takviye birlikleri olarak gelmiştir. Ancak bu takviye de fayda etmemiştir. 11 Mayıs 1915'te Malazgirt, 16 Mayıs 1915'te ise Van Rusların eline geçmiştir.¹¹⁸ Büyük oranda toprak kaybı yaşayan Osmanlı Devleti'ne ait birlikler Van Gölü'nün batısına¹¹⁹ çekilmek zorunda kalmıştır.¹²⁰

Osmanlı Devleti, Türk orduları cephede Rus kuvvetleri ile savaş halinde iken, Türk ordularını arkadan vurmaya başlayan Ermenilerin, göç ettirilmelerine karar vermiştir. Tarihte "*Tehcir Kanunu*" olarak adlandırılan bu kanun, 27 Mayıs 1915 tarihinde hayata geçirilmiştir. Yüz binlerce Ermeni, Osmanlı topraklarından zorla göç ettirilerek bölgenin güvenliğinin sağlanması amaçlanmıştır. Bu göç sırasında birçok Ermeni çeşitli nedenlerden dolayı hayatını kaybetmiştir. Bugün Ermenilerin iddia ettikleri ve Türkiye'yi suçlayarak soykırım dedikleri olaylar silsilesi bu şekilde gelişmiştir. Yani Ermenilerin soykırımı uğradıklarına dair sundukları iddialar,

¹¹⁴ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.112-113

¹¹⁵ Kâzım Karabekir, Türkiye'de ve Türk Ordusunda Almanlar, Yay Haz: Orhan Hülagü- Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, İstanbul 2001, s.323-324; Halil Bal, a.g.e, s.33

¹¹⁶ Aziz Samih İltar, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları, Yay. Haz. Zekeriya Türkmen, Elmas Çelik, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s.13-14

¹¹⁷ Nâsır Yüceer, a.g.e, s.8.

¹¹⁸ ATASE Arşivi; BDH, Kls. 2827, D. No: 99, F. 004-01.

¹¹⁹ ATASE, BDH, Kls. 2845, D. No: 169, F. 039-01; ATASE, BDH, Kls. 2845, D. No: 169, F. 039-02.

¹²⁰ Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s.149-150; Nejdet Karaköse, a.g.e, s.113

aslında zor durumda olan Osmanlı Devleti'ni ve Türk ordusunu arkadan vurmaya çalıştıkları için gerçekleşen bir olaylar zinciridir.

1916 yılı başlarında Çanakkale Muharebelerinin bitmesi üzerine bu cephede serbest kalan kuvvetlerden 10 piyade ve bir süvari tümeninden oluşturulacak II. Ordu tarafından III. Ordu'nun güneyinden, Elazığ-Diyarbakır bölgesinden Erzurum'un doğusuna, Rus kuvvetlerinin gerisine yapılması planlanan taarruz, II. Ordu'nun yığmakta geç kalması nedeniyle zamanında yapılamamıştır. Bunun üzerine Rus Kafkas Ordusu erken davranarak 11 Ocak 1916'da cephenin orta kesiminden Köprüköy-Erzurum istikametinde taarruza başlamıştır. 16 Şubat 1916'da Erzurum, 17 Şubat 1916'da Muş, Rusların eline geçmiş ve Türk ordusu Erzincan istikametinde çekilmiştir. Taarruzlarına devam eden Rus birlikleri, Trabzon ve Erzincan'ı da ele geçirmişlerdir. Bunun üzerine Türk ordusu, Tirebolu-Kemah-Kığı-Muş-Bitlis hattına çekilmiştir.¹²¹

Trakya bölgesinde göreve hazır tümenler olmasına rağmen, Osmanlı Devleti bu tümenleri III. Ordu'yu takviye etmek için değil, Avrupa'daki cephelerde savaşması için görevlendirmiştir. Bununla beraber, II. Ordu'nun da yığınak yapma konusunda geç kalması Rusların işini kolaylaştırmıştır. Bu fırsatı iyi değerlendiren Rus ordusu, önce III. Ordu'yu, daha sonra ise II. Ordu'yu yenilgiye uğratmıştır. Aynı bölgede görev yapan II. ve III. Ordu'yu tek elden yönetebilmek için 18 Mayıs 1917'de Kafkas Ordular Grubu adı altında bir emir komuta makamı kurulmuştur.

Osmanlı askerleri, Doğu Cephesi'nde bir yandan Ruslarla mücadele ederken, diğer yandan da ciddi sağlık problemleri ile boğuşmakta idiler. O dönemin şartlarında askerlere yeterince ilaç temin edilememiş, bu nedenle bazı askerler sağlık problemlerinden dolayı vefat etmişlerdir. Tifo, dizanteri, yılcık, frengi, kuduz, kolera, çiçek, tetanos v.b. hastalıklar yaygın olarak görülmekteydi. Ayrıca hava değişimi alan askerlerin memleketlerine gönderilirken deniz yolunun değil, kara yolunun kullanılması da birçok askerin ölümüne neden olan bir diğer faktördür. Dr. M. Derviş Kuntman Bey; "*Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*" adıyla kaleme aldığı anılarında bu durumu dile getirmektedir. Hatta Dr. M. Derviş Bey, bu konuyla ilgili olarak mesul makamlara defalarca rapor yazdığını, ancak hiçbir cevap alamadığını da bildirmiştir.¹²²

Kafkasya Cephesi; hem Türk orduları, hem de Rus orduları için oldukça ağır kayıpların yaşandığı bir cephe. Türk kayıplarının toplam sayısı 200.000 civarındadır. Sarıkamış'ta 75.000, Erzurum ve diğer bölgelerde 100.000 kayıp veren

¹²¹ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.113

¹²² Özlem Demireğen, Alev Keskin, Fatma İlhan, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2011 s.13-14

Osmanlı ordusu, 60.000 askerini de Ruslara esir vermiştir. Rusya'nın ise Kafkasya Cephesi'ndeki ölü ve yaralı sayısının toplamı 146.998'dir.¹²³

Ruslar, sadece askeri anlamda Osmanlı Devleti'ne büyük zararlar vermemiş, aynı zamanda bölgenin ve halkın tarihine ve kültürüne de ciddi zararlar vermişlerdir. Bu durumu ispatlayan birçok belge vardır. O belgelerden bir tanesi 8 Aralık 1918 tarihli belgedir. Belgede Rusların Osmanlı kültürel ve tarihi mirasına verdiği zararları şu şekilde aktarmaktadır:

“Bitlis'teki meabid-i İslamiye'den asar-ı atıkaya dair Rusya'ya bir şey götürülmeyip yalnız istilayı müteakip Rus kumandanlarından Bakra Veboganya ile ismi bilinmeyen diğer birisinin Bitlis'te Vak-ı Hamidiye Dergâhı'nda ve Şeyh Emin Efendi Kütüphanesi'nde mevcut kitaplardan birçoğunu alıp götürdüklerinden o vakit Bitlis'te kalmış olan Müftüzade Sait Efendi'nin beyanatına atfen Polis ve Maarif Müdüriyetlerinden ifade kılındığı olmaktadır.”¹²⁴

Bir başka belgede ise Rusların yaptığı tahribatın boyutu gözler önüne serilmektedir. 11 Aralık 1919 tarihli belgede şu hususlara yer verilmiştir:

“Muharebe-i ahirede Rus istilası tahtında bulunan vilayette Ruslar tarafından asar-ı atıkaya müteallik ne gibi hasarat vukua getirildiğinin tahkik ve inbası hakkında seble eden tebligata cevaben mahallerinden vürud eden muharreât-ı resmiye meallerine nazaran harpten evvel Beyoğlu'nda bulunan Rus asar-ı atika mektebi müdürü Profesör Aspenkin'in Trabzon'a gelerek biri 332 senesi Haziran'ından Teşrini Sanisine ve ikincisi 333 senesi Mayıs'ından Ağustos ortasına kadar iki defa Ortahisar ve Ayasofya ve Yeni Cuma camileriyle Moloz mevkiindeki caminin havalilerinde bir hayli hasarat icra ile Ayasofya ve Yeni Cuma camileri zemininde bulunan mozaikleri ve Hisar Camisi kurbundaki kulaklı çeşmenin ejder ağzı suretinde su oluşu ile yazılı mermer taşların ve bazı cevâmi-i şerifte ve kütüphanelerden el yazılı Kur'an-ı Kerim ile bazı asar-ı İslamiye'yi on büyük sandık derûnunda Rusya'ya naklettiği ve yine Van'da bulunan İskender Paşa ve Hüsrev Paşa ve Kaya Çelebi ve Katırcıoğlu ve Şafiler ve Cami-i Kebir ve İskele Topçu Oğlu ve Halil Paşa ve Hayri Bey ve Hastahane ve Şabaniye ve Norşin Camileri Ermeniler ve Ruslar tarafından tahrip ve ihrak edildiği gibi Hüsrev Paşa Cami ve şerifinden takriben üç yüz metre terbi'inde kıymetdar çinilerle direk başlıkları ve Hayri Bey Cami-i şerifinin kıymetdar minberi Rusya'ya nakledilmiştir.”¹²⁵

2.3.2. Çanakkale Cephesi

Rusya Çarlığı uzun süreden beri kendi içinde bir takım ayaklanmalar ile meşguldü. Bu ayaklanmalar Çarlık rejimine karşı çıkan Bolşevikler tarafından

¹²³ Halil Bal, a.g.e, s.42

¹²⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA, MK-FT, D. No:234, G. No:69-05.

¹²⁵ BOA, MF-MKT, D. No:234, G. No:69-01.

meydana getirilmekteydi. Bolşevikler mevcut yönetimi devirmek ve yerine Sosyalist bir rejim kurmak istiyorlardı. Vladimir İlyiç Lenin önderliğindeki Bolşevikler, Rusya Çarlığı'nı zaman zaman çok zor durumda bırakıyorlardı. Tabii bu durumdan en çok kaygı duyanlar hiç şüphesiz Rusya'nın I. Dünya Savaşı'ndaki müttefikleri olan İngiltere ve Fransa idi. Çünkü Rusya'da Bolşeviklerin olası bir zaferi Rusya'nın savaştan çekilmesi ve İtilaf Bloğu'nun büyük bir güç kaybına uğraması anlamına gelebilirdi. Rusya'nın düşmüş olduğu bu durumdan çok ciddi endişe duyan İtilaf Devletleri, hem Rusya'ya yardım götürerek isyanın bastırılmasını ve Rusya'nın savaşta kalmasını sağlamayı, hem de Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul'u ele geçirerek Osmanlı Devleti'ni tamamen savaş dışında bırakmayı amaçlıyorlardı.

İşte tüm bu gerekçelerle İtilaf Devletleri tarafından açılan Çanakkale Cephesi'nde İtilaf kuvvetlerine dönemin İngiliz Bahriye Nazırı Winston Churchill komutanlık ediyordu. İtilaf kuvvetleri önce denizden daha sonra ise karadan büyük bir saldırı başlatmışlardı. Müttefik devletlerin Çanakkale Boğazı'na ilk saldırıları 3 Kasım 1914'te gerçekleşmişti. Amiral Karden'in hastalanması üzerine, Amiral De Robek bu bölgede İtilaf kuvvetleri komutanlığına atanmıştı. Prince George, Agamennon, Inflexable, Lord Nelson ve Quenn Elizabeth gibi dönemin en büyük zırhlı gemileri bu savaşta iştirak ediyorlardı. Osmanlı kuvvetlerine ait tabyalarda kullanılan Alman yapımı Krupp toplarının büyük yıkım gücü sayesinde 18 Mart 1915 muharebeleri büyük bir başarı ile sona ermiş, Golliat, Triumph ve Magestic gemileri batırılmıştır.¹²⁶ Bu nedenle İngiliz Savaş Bakanı Lord Kitchener, Çanakkale Boğazı civarındaki adalarda kuvvet toplayarak bir çıkarma yapmayı amaçlamıştır. Bu çıkarmaya Ian Hamilton komutanlık etmekteydi.¹²⁷ Çıkarma harekâtı sonucu başlayan kara savaşlarının en şiddetlileri 25 Nisan'dan Ağustos sonuna kadar geçen dönemdir. Osmanlı ordusu; Anafartalar, Arıburnu ve Conk Bayırı'nda İtilaf kuvvetlerine karşı çok büyük bir zafer kazanmıştır. Çanakkale savunmasında Mustafa Kemal, özellikle Anafartalar Grup Komutanı olarak gösterdiği başarılarla adını duyurmuştur. Gelibolu Yarımadası, tarihin en kanlı çarpışmalarından birine sahne olmuştur. İtilaf kuvvetlerinin toplam kaybının 214.000, Osmanlı kuvvetlerinin toplam kaybının ise 120.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Winston Churchill Çanakkale Cephesi'nde başarısız olunca görevinden alınmıştır.¹²⁸

İtilaf kuvvetlerinin Çanakkale Cephesi'ni açarak önce denizden, daha sonra ise karadan başlattıkları saldırılar, Türk askerinin muazzam savunması ve tarihin ender kahramanlıkları arasında yer alan bu büyük cesareti sayesinde başarısız olmuş, müttefik devletler Ocak 1916'dan itibaren bölgeyi boşaltmaya başlamışlardır. İtilaf Devletleri'nin çok büyük beklentilerle açtıkları Çanakkale Cephesi'nde aldıkları ağır yenilgiler, I. Dünya Savaşı'nın kaderine oldukça derinden tesir etmiş ve savaşın gidişatını değiştirmiştir.

¹²⁶ Rıdvan Akın, a.g.e, s.69

¹²⁷ Rıdvan Akın, a.g.e, s.69-70

¹²⁸ Rıdvan Akın, a.g.e, s.70

Rusya'ya yardım götürmek için açılan bu cephede istenilen netice alınmayınca Rusya'ya yardım gidememiştir. İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Cephesi'nde aldığı bu yenilgi Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin başarıya ulaşmasında direkt olarak etkili olmuştur. Çanakkale Cephesi, bu yönü ile Rusya tarihi için son derece büyük bir öneme sahiptir. Aynı zamanda, İtilaf Devletleri'nin çok kolay bir şekilde zafer kazanacaklarına inanarak açtıkları Çanakkale Cephesi'nde ağır bir yenilgi almış olmaları, İtilaf Devletleri'ni psikolojik olarak da oldukça olumsuz yönde etkilemiştir.

Çanakkale Zaferi'nin bir başka sonucu ise Bulgaristan'ın İttifak Devletleri safında savaşa katılması olmuştur. Bulgaristan'ın savaşa katılması, Almanya ile Osmanlı Devleti arasında kara bağlantısının sağlanması açısından son derece büyük bir öneme sahiptir. Burada bir parantez de Mustafa Kemal Paşa'ya açmak gereklidir. Mustafa Kemal Paşa'nın Çanakkale Cephesi'nde alınan bu büyük başarıdaki önemli payı, ilerleyen zamanlarda hem kendisi, hem de Anadolu'nun istikbali için son derece büyük bir kıymet oluşturacak ve milli mücadele önderliğine yükselmesinde ciddi katkılar sağlayacaktır.

Çanakkale Cephesi ile Kafkasya Cephesi arasında ortak bir sonuca da varabiliriz. Kafkasya Cephesi, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nde yönetimi elinde bulunduran İttihat ve Terakki Partisi için çok farklı bir önem arz etmekteydi. Tabii ki diğer cephelerin de Osmanlı Devleti açısından ehemmiyeti çok fazlaydı, ama Turan ideolojisini kendisi için yol seçmiş olan İttihat ve Terakki Partisi, Azerbaycan Türklerine, oradan da Türkistan'a ulaşarak büyük bir Türk birliği kurmak istiyordu. Aslında Çanakkale Cephesi'nde kazanılan tarihi zaferin de İttihat ve Terakki Partisi'nin Turan politikasına doğrudan fayda sağladığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu cephede kazanılan zafer, Rusya'yı kendi dâhilinde çok zor bir duruma düşürmüş ve müttefiklerden gelecek yardımı alamamasına neden olmuştur. Ülkedeki iç karışıklıklar nedeniyle tüm ümidini Çanakkale Cephesi'nden gelecek yardımlara bağlayan Rusya Çarlığı, Türk askerinin kazanmış olduğu bu muazzam zafer sayesinde ümitlerini büyük ölçüde kaybetmiştir.

İşte tüm bu nedenlerden dolayı bu iki cephe son derece büyük bir öneme sahip olmuştur. Sadece Anadolu Türkleri değil, Azerbaycan, Dağıstan ve Türkistan'daki Türkler de Osmanlı Devleti'nin bu savaştan galip olarak ayrılmasını ümit etmişlerdir. Çanakkale Cephesi ile Kafkasya Cephesi'nin bu yönleri ile ortak bir paydada buluştuklarını söyleyebiliriz.

2.3.3.I. Dünya Savaşı'nda Azerbaycan Türklerinin Durumu

I. Dünya Savaşı'nın başlaması sadece Azerbaycan Türkleri için değil, Rus esareti altında yaşayan Orta Asya Türkleri için de yeniden istiklallerini elde etme ümidi getirmiş ve Orta Asya Türkleri 1916'da Milli Kurtuluş Harekâtına bile

başlamışlardır. 1917 Bolşevik İhtilali ile Türk halklarının Rus esaretinden kurtulmaya ve bağımsız olmaya yönelik ümitleri çok daha fazla artmıştır.¹²⁹

Öte yandan savaş başlamadan hemen önce ve savaşın başlarında Bakü’de Rus yanlısı propaganda yapanların yanı sıra, Ruslar ile müttefikleri aleyhinde propaganda yapanlar da vardı. Rusya karşıtı propagandaları en geniş çapta yapanlar ise Osmanlı Devleti lehine çalışan Azerbaycanlı Türk milliyetçiler idi. Genç Türkçüler gizli bir biçimde Turan politikasını yürütmeye ve yaymaya çalışmaktaydılar.

XX. yüzyıl başlarında Ermeni çeteleri geniş çaplı bir Türk katliamına başlamışlardı. 1906’da Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı yapmış oldukları katliam, Müslüman kesim arasında gönüllü olarak 1. Dünya Savaşı’na katılımı arttırmıştır. Çünkü daha önce Müslümanlar askere alınmıyor, bu nedenle de Müslüman erkekler savaş konusunda bilgi sahibi olamıyorlardı. Bunun zararını 1906’da Ermeni katliamlarında gören Azerbaycan Türkleri, savaşa gönüllü olarak katılmaya başlamışlardır. Bazı Azerbaycanlı aydınlar Müslüman Türklerin de savaş becerisi kazanması gerektiğine dair yazılar yazmaktaydılar.¹³⁰

Azerbaycan Türklerine karşı yoğunlaşan bu saldırılara karşı halkı korumak için “*Difai*” adı verilen bir örgüt kurulmuştu. Bu örgüt “*Müdafaa*” ve “*Gayret*” adı verilen örgütler tarafından da desteklenmekteydi. Rus yöneticiler bu örgütü “*Müslüman Savaş Partisi*” olarak adlandırmaktaydılar. *Difai* 1908’de kapatılmış ve örgütün liderlerinden biri olan Ahmed Ağaoğlu, Osmanlı Devleti’ne iltica etmek zorunda kalmıştır. Ancak bu liderlerin iltica etmek zorunda kalması Azerbaycan Türklerinin milli mücadelelerinin bittiği anlamına gelmiyordu. Bu liderler 1911’de *Müsavat Partisi*’ne katılarak mücadelelerini orada sürdürmüşlerdir.¹³¹

Ermeniler, Osmanlı Devleti’nin zaten savaşa gireceğini düşünerek mevcut şartlardan en iyi şekilde yararlanabilmek adına bir takım planlar yapmaya başlamışlardı. Almanya’nın Ruslara savaş açtığı 1 Ağustos 1914 tarihinden dört gün sonra, yani 5 Ağustos 1914’te Kafkas Genel Valisi Vorontsov’a bir mektup yazan Eçmiyazın Ermeni Katagikosu, Ermeni meselesinin unutulmamasını ve ele geçen tarihi fırsattan en iyi şekilde istifade edilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır.¹³² Ona göre, Anadolu’daki Ermeni vilayetlerini tek bir eyalet haline getirmek ve bu eyaleti de Rusların tayin edeceği bir vali tarafından yönetmek en doğru fikirdi. Katogikos mektubunda, Rusya’yı açık açık Türklere karşı kışkırtmakta ve Türk aleyhtarlığı propagandası yapmaktaydı. Vorontsov ise Katogikos’a gönderdiği cevabında; problemlerin Ermenilerin istek ve çıkarları doğrultusunda çözüleceğini, fakat şu anda Ermenilerin Türklere karşı isyan etmelerinin yanlış olacağını ve çıkacak savaşta

¹²⁹ Mehmet Saray, Atatürk ve Türk Dünyası, s.67

¹³⁰ İsmail Mehmetov, a.g.e, s.535.

¹³¹ Kemale Necefova, a.g.m, s.6-7

¹³² Halil Bal, a.g.e, s.35

Türklerin saldırgan taraf olarak görülmesi gerektiğini, bu durumun hem Ruslar, hem de Ermeniler için çok daha faydalı olacağını söylemektedir.

Uzun zamandır Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenen Ruslar, bu halkı kullanarak Doğu Anadolu'yu tamamen ele geçirmek ve bu sayede İskenderun Körfezi'ne egemen olmak istiyorlardı. Ermeniler, Rusların en çok güvendikleri unsurların başında geliyorlardı. Rusya'ya kaçan Ermenilerin önde gelen bazı isimleri burada Rusya için gönüllü asker toplama görevini üstlenmişlerdi. “*Durijana*” adı verilen ve Ermeni gönüllülerden meydana gelen askeri birlikler oluşturulmuş ve bu birliklerin başına da Ermeni asıllı Rus subayı olan General Nazarbekov atanmıştı.

Sarıkamış Harekâtı'nın sonlarına doğru Enver Paşa, amcası Halil Paşa komutasında 37. ve 38. Tümenler ve bazı jandarma birliklerinden ibaret bir kuvveti Diyarbakır'dan Güney Azerbaycan'a doğru harekete geçirerek buradaki Rus işgalini sona erdirmeyi düşünmekteydi. Yapılan hesaplamalar bu kuvvetin Tebriz'i ele geçireceği ve Kafkasya'daki Türk ve Müslüman unsurları harekete geçireceği şeklindeydi. Halil Paşa 3.000 kişilik takviye kuvveti ve çoğu aşiret süvarilerinden oluşan bir orduyu Tebriz'e sevk edebilmiştir. Bu kuvvetler, Jön Türklerin önderlerinden olan ve Enver Paşa tarafından Azerbaycan Türkleri ile münasebet kurmak ve buradaki Türkleri teşkilatlandırabilmek için özellikle görevlendirilen Ömer Naci Paşa komutasında 14 Ocak 1915'de Tebriz'i almıştır.¹³³

Osmanlı kuvvetlerinin bir müddet burada kalması Güney Azerbaycan'da ve Doğu Kafkasya'da merkezi Gence olan, Ruslara karşı bir ayaklanma hareketinin başlamasına yol açmıştır. Gence'de Azerbaycan Türklerinin kurmuş olduğu Difai teşkilatının mümessili olarak Erzurum'a giden Emir Arslan Han Hoyski, Enver Paşa ile gizli bir görüşme yapmıştır. Emir Arslan Han Hoyski Kafkasya'da bütün Kafkas halklarını içine alan bir devletin kurulabileceği fikrini Enver Paşa'ya iletmiş ve bu fikir Enver Paşa tarafından da münasip görülmüştür. Bakü, Gence, Erivan vilayetleri ile Terek ve Dağıstan'ı da içine alacak bağımsız bir cumhuriyetin kurulması fikrinde olan Difai çevrelerinin Osmanlı Devleti'nin onayını ve desteğini almak için Emir Arslan Han Hoyski'yi temsilci olarak Enver Paşa'ya gönderdikleri bilinmektedir. Bu görüşmenin Güney Kafkasya Müslümanlarının bağımsız devletlerini kurma yolunda attıkları ilk adım olduğunu söyleyebiliriz. Buradan da anlaşılıyor ki, Azerbaycan Türkleri Osmanlı Devleti ile birleşmekten çok, bağımsız bir devlet olmak arzusundadırlar.¹³⁴

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında tampon bir bölge olma özelliği gösterecek bir devletin kurulması, hem Rus tehdidine karşı Anadolu'nun daha güvenli olmasını, hem de Kafkasya'daki Türk ve Müslüman ahalinin müstakil, milli ve medeni bir devlette yaşamalarını sağlayacaktı. Türk ordusunun Azerbaycan'a doğru ilerlemesi

¹³³ Halil Bal, a.g.e, s.33-34

¹³⁴ Halil Bal, a.g.e, s.34-35

ve Tebriz'e kadar ulaşması Rusları endişelendirmiştir. General Yudenic tarafından sevk edilen Kozak birlikleri 1915'in Ocak ayının sonuna doğru tekrardan Tebriz'i işgal etmiştir. Daha sonra Ermenilerden faydalanmaya yönelik Ruslar, Doğu Anadolu Bölgesi'ni işgal etmeye başlamışlardır. Osmanlı orduları Güney Azerbaycan yönünde ilerlemek için birkaç teşebbüste bulunmuşlarsa da başarılı olamamışlardır.

Rus ordusu karşısında Türk ordusunun giderek zayıflaması Doğu Anadolu'nun işgal altına girmesine ve Taşnaklar tarafından örgütlenen Osmanlı Ermenilerinin devlete karşı isyan etmelerine yol açmıştır. Rusların yardım ederek teşkilatlandığı Ermeni çetelerinin Türk ordularını arkadan vurmaya başlaması ve silahsız halka karşı katliamlar yapması, Osmanlı Devleti'ni karşı tedbirler almak zorunda bırakmıştır. 27 Mayıs 1915'te Tehcir Kanunu çıkarılarak, Ermenilerin başka bir Osmanlı toprağı olan Suriye bölgesine göç ettirilmesine karar verilmiştir. Buradaki amaç Ermenileri savaş sahasının dışında tutmak ve yaptıkları saldırıların karşısını almaktır.

Kafkas Cephesi'nde sadece savaşan askerler değil, çok sayıda sivil vatandaş da hayatını kaybetmiştir. Yaklaşık 52.000 nüfuslu Laz ve Acarlar, Osmanlı Devleti'ni destekledikleri için Ruslar tarafından katliama maruz bırakılmış ve geriye sadece 7.000 kişi hayatta kalabilmiştir. Rus idaresi eskiden beri Müslüman ve Türklere karşı düşmanca tavır takınmaktaydı. Ancak bu düşmanca tavır, Kafkas Genel Valisi General Vorontsov zamanında hat safhaya ulaşmıştır. Bakü temsilcisi Muhammed Ceferov'un konuşmasından bunu daha iyi anlayabiliriz:

“Bu siyaset, Güney Kafkasya'da, askeri harekâtların geçtiği yerlerde ve Kafkas Cephesi'nin gerisinde, Rus olmayan milletlere karşı açık kışkırtma şeklinde kendini gösterdi. Savaş gürültüsünün gerisinde yardımsız, barışçı Müslüman halka korkunç şeyler yapılmakta. Can ve mal güvenlikleri yok. Müslümanlar için zulüm, yağma ve cinayet gündelik şeyler oldu. Erkeklerin toptan sınır dışı edilmesi, geride kalan savunmasız kadınlara tecavüz, yıkılmış, terk edilmiş köyler, aç, yaralı, muhtaç insanlar, bölgedeki Müslümanların durumu bu. Söylediklerimin tümünü kelimesi kelimesine doğrulayacak olaylar resmi belgeler elimizde mevcut. Ancak burada onları açıklamam imkânsız. Sadece yerel ve merkezi yetkililerin olaylara hâkim durumda olduklarını fakat Müslümanların durumunda hiçbir değişiklik olmadığını belirtmek isterim.”¹³⁵

Azerbaycan aydınları I. Dünya Savaşı'nın kendi bölgeleri için bir özgürlük doğurabileceğini tahmin etmekteydiler. Savaşın sonunda Kafkasya'daki Müslüman Türklere kendi özgürlüklerine kavuşabilecekleri Mehmed Emin Resulzade tarafından da dile getirilmiştir. Mehmed Emin Resulzade, Açık Söz gazetesine yaptığı açıklamada bunu net bir biçimde dile getirmektedir. O; “sömürge altında

¹³⁵ Halil Bal, a.g.e, s.37

inleyen halkların bu savaş ile bağımsızlığa olan inançlarının arttığını ve barışın gerçekleşmesinin uzun sürmeyeceğini” bildirmiştir.¹³⁶

Müslüman aleyhtarlığı ile tanınan ve Acar katliamı ile suçlanan Vali Vorontsov görevden alınarak yerine Nikola Nikolayeviç atanmıştır. Nikolayeviç Tiflis’e giderken Bakü’de bir süre kalmış ve burada halk ve cemaat liderleriyle görüşmüştür. Ayrıca bir iyi niyet göstergesi sunmak için uzun süredir bekleyen Mehmed Emin Resulzade’ye Azerbaycan Türkçesi’nde günlük “*Açık Söz*” gazetesinin çıkarılması için izin vermiştir. İlk sayısı 2 Ekim 1915 tarihinde Bakü’de çıkarılan gazetenin altında “*Siyasi İctimai ve Edebi Türk Gazetesi*” ibaresi yer almakta idi. Ömer Faik Numanzade ve Hüsrev Sultanov’un yazıları ve Hüseyin Cavid’in “*Dün ve Bugün*” şiiri ile Mehmed Emin Resulzade’nin kendisinin yazdığı “*Tutacağımız Yol*” adlı baş makale yer almakta idi.¹³⁷ Bu makalede Mehmed Emin Resulzade, üstü kapalı bir biçimde hem savaş hakkındaki fikirlerini dile getiriyor, hem de halkına yol gösteriyordu. Harbin Kafkasya Türklüğü için milliyet prensibine bağlı bir ümit doğurduğunu ortaya koyan Mehmed Emin Resulzade şunları söylüyordu:

“Dehşetlerine şahit olduğumuz büyük muharebe, büyük bir hakikati, asrımızın milliyet aslı olduğunu ispat etti. Dünyanın haritası garibe değişecek diye hayretle karışık bir cümle şimdi birçok ağızlardan işitilmektedir. Dünya haritasının alacağı yeni şekle vatandaşların fedakârlığı, devletlerin teşkilatı ve orduların azameti ile beraber, hiç şüphe yoktur ki, vüruh ve rüruh peyda etmiş milliyet mefkûrelerinin de büyük tesiri var ve olacaktır.

Özünü lüzumunca bilip de istikbal için muayyen bir ideal (mefkûre) besleyen millet, şüphesiz ki, büyük bir kuvvet, yeşil mahotlu (çuha) barışık masası üzerinde de esaslıca bir tesir yapacak.

Her hangi galip taraf az çok sürünçlü bir dinçlik (barış) vücuda getirmek isterse, asrın vicdanları üzerinde en çok tesir icra eden kuvveti-milliyet mefkûresini ihmal edemez! Bunun böyle olacağı ara bir gelecek sulhu hakkında söz söyleyen Avrupa mütefekkirlerince de tasdik olunmaktadır. Sulhiyyuna (barışçılar) mensup siyasilerce milliyet esasına riayet etmeyecek, milletlerin hukukunu gözetmeyecek bir sulh muahedenamesi çok çekmez, yırtılır ve sürünçlü bir dinçlik temin edemez.

Hukuk-ı tabiiyesipâymal olmuş tek bir millet bâki kaldıkça Avrupa muvazene-i düvelliyesi hakiki ve sürünçlü bir sulh yüzü görmekten mahrum olacağı gibi, kendi vatandaşları arasında ögey-doğmalık(özgelik-özlük gözeten bir devlet de hakiki bir kuvvete sökenmeyecek (istinad etmeyecek), müterakki ve kuvvetli bir teşkilata malik olmayacaktır.

¹³⁶ İsmail Mehmetov, a.g.e, s.534-535

¹³⁷ Halil Bal, a.g.e, s.38

Demek ki, muayyen bir mefkûreye ve ekser efradınca müşahhas bir gaye-i amale malikolan milletler, devletlerarası münasebatta ehemmiyet kazandıkları gibi, devletlerin dâhili siyasetleri üzerine de büyük tesirler icra edeceklerdir. Bu suretle, ayrı ayrı milletler bir millet olarak yaşayabilmek için her şeyden evvel özlerini (kendilerini) bilmeli, muayyen fikir ve emeller etrafında birleşerek büyük bir mefkûreye, gaye-i hayale hedef olacak o ışıklı yıldıza sahip olmalıdırlar. Çünkü müttehid bir ruh ve müşterek bir gayeye malik olmayan milletlerle yeni esaslar üzerine kurulacak hayat hesaplaşmayacak ve böyle bir silahtan mahrum kalan cemaatler kimseye söz işittiremeyeceklerdir.¹³⁸

Her ne kadar Azerbaycan Türkleri fiili olarak savaşın dışında kalmış olsalar da, savaşın sosyal, ekonomik ve psikolojik ağırlıklarını üzerlerinde hissetmiş ve birçok problem ile karşılaşmışlardır. Bu problemleri en yoğun biçimde yaşayan kuşkusuz Bakü şehriydi. Bakü’de nüfusun kalabalık olması ve pek çok farklı etnik kökene mensup insanların bu şehirde yaşaması, halkın ekonomik sorunlarını çözme konusunda olumsuz tesirler göstermekteydi.

1917 yılına gelindiğinde 125.000 yurtsuz, 200.000 de zarar görmüş Rusya Müslümanı vardı. Savaş, Müslümanların sosyal ve ekonomik yapılarına çok büyük zararlar vermişti. Azerbaycan ve Kafkasya’nın genelinde büyükbaş hayvancılık ve tarım faaliyetlerinde yüzde 10 ile 20 aralığında bir düşüş olmuştur. Buğday üretimi çok ciddi zarar görmüş, bu nedenle ekmek fiyatları büyük artış göstermiştir. Fiyat artışlarının büyüklüğünü anlatabilmek amacıyla et ve süt ürünlerini örnek olarak gösterebiliriz. 1917 yılında etin fiyatı yüzde 327, sütün fiyatı ise yüzde 305 oranında artmıştır. Sadece bu iki veri bile bölgenin durumunu gözler önüne sermektedir. Bazı ürünlerin fiyatının yüzde 450- 520 oranında arttığını da görmekteyiz.¹³⁹

Bakü, hem gelişmiş bir sanayi şehri, hem de önemli ve canlı bir kültür merkezi idi. Ancak savaş, şehrin petrol kaynaklarını da vurmuştu. Petrol ürünlerinin üretim tutarı 320 milyon puttan, 225,3 milyon puta düşmüştür. Ayrıca sadece petrol sanayisinde değil, diğer sanayi ürünlerinde de ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. Bakır, koza, ipek ve dokuma alanlarında da büyük ekonomik bir sarsıntı yaşanmıştır.¹⁴⁰

Görüldüğü üzere Azerbaycan Türkleri savaşta neredeyse hiç aktif rol almadıkları halde savaşın zararlarını oldukça derinden hissetmişlerdir. Bu zararlar Azerbaycan Türklerini her açıdan etkilemiştir. Zaten Rus emperyalizminin açtığı derin yaraların acısını yıllardır hisseden Azerbaycan Türkleri, bir de savaşın ağır yükü altında ezilmek zorunda kalmışlardır. Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen Azerbaycan halkının, özellikle de Türk milliyetçisi aydınların bağımsızlığa olan

¹³⁸ Halil Bal, a.g.e, s.38-39

¹³⁹ İsmail Mehmetov, a.g.e, s.537

¹⁴⁰ İsmail Mehmetov, a.g.e, s.536

inançları asla azalmamıştır. Azerbaycan Türkünün bu konudaki kararlılığı savaşın sonlarına doğru meyvesini vermiş ve bağımsızlık tesis edilmiştir.

2.3.4. Osmanlı Devleti ve Almanya'nın Kafkasya Politikası

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nde iktidarı elinde bulunduran İttihat ve Terakki Partisi idi. İttihat ve Terakki Partisi'nin dış politikasında Turancılık politikası son derece büyük bir öneme sahipti. Kafkasya'da Azerbaycan Türklerinin yaşaması nedeniyle bu bölge Osmanlı Devleti ve yönetimdeki İttihat ve Terakki Partisi için son derece hassas bir bölgeydi. Osmanlı Devleti'ndeki Türkçülükle ilgili gelişmeler uzun bir süre sadece edebiyat, tiyatro ve diğer sanat dallarıyla sınırlı kalmış ve yine sadece Osmanlı Devleti sınırları içinde kalan Türkler üzerinde düşünülmüştür.¹⁴¹

Bütün Türk Dünyasını kapsayacak şekilde gelişen fikir hareketleri genellikle Rusya Türklerinden gelmiştir. Türkçülük konusunda Türk ırkına dayanan esaslı ve sistemli ilk siyasi tez, bir Rusya Türkü olan Akçuraoğlu Yusuf tarafından ortaya atılmıştır. Akçuraoğlu Yusuf; bir Osmanlı milleti oluşturmak, İslamcılığa dayalı bir devlet yapısı kurmak ve Türk siyasal ulusçuluğu meydana getirmek fikrini savunmaktaydı. Onun bu konudaki hakkındaki fikirleri şu şekildedir:

“Türk Birliği ilkin Osmanlı Devleti'nde Türklerin, Türk olmadıkları halde az çok Türkleşmiş olanların ve ulusal vicdandan yoksun olanların bilinçlendirilmesi ve Türkleşmesiyle başlayacaktır. Sonra Asya Kitası ile Doğu Avrupa'da yayılmış olan Türklerin birleştirilmesine geçilerek azametli bir siyasal milliyet meydana getirilecektir.

Türk birliği fikri çok yenidir. Tarihte örneği yoktur. Ne Osmanlı Devleti döneminde, ne de daha önce izine rastlanmamaktadır. İstanbul'da son yıllarda Türk milliyeti yanlısı kurulan bir merkez varsa da bunun çalışmaları siyasal olmaktan çok bilimseldir. Osmanlı Devleti dışında çeşitli memleketlerdeki Türkler arasında da bu siyasal ya yoktur, ya da Rusya Türkleri arasında olduğu gibi belirsizdir. Türk birliğinde en büyük rolü Osmanlı Devleti oynayacaktır. Bu rol, Japonya'nın sarılar âleminde oynamakta olduğu rolün beyazlar arasındaki benzeri olacaktır.

Türk birliğinin sağlayacağı bu yararlar yanında, kimi zararları da olması doğaldır. Özellikle Osmanlı halkından olup da, Müslüman olmayan ve Türkleştirilmesine olanak bulunmayan topluluklar Osmanlı Devleti'nden ayrılmak isteyeceklerdir. Hatta yoğun Türk halkına sahip olan Rusya'nın da Türk birliğine engel olmak isteyeceği aşikârdır. Bütün bu engellere ve Türklerden çoğunun

¹⁴¹ Mustafa Çolak, a.g.e, s.128

geçmişlerini unutmmuş olmalarına rağmen Türklerin büyük bir kısmının Müslüman oluşu, Türk milliyetinin teşekkülünde önemli bir etken olacaktır.”¹⁴²

Savaşın başlaması ve Alman-Osmanlı ittifakının imzalanması ile beraber, Osmanlı Devleti'nin dış politikasında bir takım değişiklikler yaşanmıştır. Almanya, Balkanlar'da kendi yanında yer alacak bir ittifak istiyordu. Ancak Osmanlı Devleti'nin adalar üzerindeki hak iddiaları bu ittifaka engel oluyordu. Ege Adaları'ndan şimdilik bir şey alamayacağını anlayan Osmanlı Devleti, Almanya'nın da baskısıyla yönünü tamamen doğuya çevirmiştir.

Wangenheim, Said Halim Paşa'ya 6 Ağustos 1914'te “*Eğer Almanya savaştan galip çıkıp, düşmanlarına barış antlaşmasını dikte ettirecek olursa, Türkiye'nin Rusya'daki Müslümanlarla ilişki kurması için doğu sınırında düzenlemeler yapmasına yardımcı olacağını taahhüt etmektedir*”¹⁴³ demiştir.

Almanya'nın gösterdiği bu taviz, hem Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesi fikrine karşı çıkan bazı siyasileri yatıştırmış, hem de Almanya'nın yanında savaşa girmek isteyenlerin elini güçlendirmiştir.

Kafkasya sadece Osmanlı Devleti için değil, Almanya için de son derece önemli bir bölgeydi. Bunun nedeni ise Almanya'nın I. Dünya Savaşı'ndaki düşmanlarından biri olan Rusya'nın bu bölgeyi ele geçirerek yer altı kaynaklarına sahip olmak istemesiydi. Rusya neredeyse bütün petrol ihtiyacını Kafkasya'dan karşılamaktaydı. Kafkasya'nın Osmanlı Devleti ve dolayısıyla Almanya'nın eline geçmesi Rusya'yı büyük bir kaynak sıkıntısına sokacaktı. Özellikle büyük petrol yataklarının Rusya'nın elinden çıkması tabii ki Rusya'yı savaş sırasında çok zor bir duruma düşürecekti.

Kafkasya'daki etnik unsurların Türk kökenli ve inanç olarak da Müslüman olmaları Almanya'nın buraya olan ilgisini biraz daha arttırıyordu. Osmanlı Devleti'nin desteği ile bölge halkını Rusya'ya karşı kışkırtmak da bu planın en önemli parçalarından bir tanesiydi. Bölge Türklerinin Rusya'ya karşı başlatacakları bir ayaklanma hareketi İttifak Devletleri'nin işini büyük ölçüde kolaylaştırmış olacaktı. Hatta savaşın başlangıcında Yavuz ve Midilli gemilerinin Odessa limanını bombalaması da yine Rusya'daki iç karışıklıkların Almanya tarafından desteklenmesine yönelik atılmış bir adımdı. O dönemde Ukrayna'da Ruslara karşı ayaklanan ve bağımsızlık talep eden bir takım grupların bu şekilde desteklenmesi amaçlanmıştır. Hatta Yavuz ve Midilli gemileri ile Rusya'da bir panik havası yaratılması amaçlanmış, daha sonra Alman komutanlar eşliğinde 50.000 kişilik bir Osmanlı ordusunun buraya çıkarma yapması planlanmıştı.¹⁴⁴

¹⁴² Mustafa Çolak, a.g.e, s.129-130

¹⁴³ Mustafa Çolak, a.g.e, s.133

¹⁴⁴ Mustafa Çolak, a.g.e, s.61-62

Yer altı kaynaklarının zenginliği ve Osmanlı Devleti ile hem etnik, hem de dini yönden ortak değerlere sahip bir halkı olmasından dolayı Kafkasya, I. Dünya Savaşı'nda çok büyük bir öneme sahip olmuştur. Tüm bunların bilincinde olan Almanya, Osmanlı Devleti'ni burada bir saldırı yapma konusunda ikna etmiş fakat bu saldırı istenilen sonuçların çok gerisinde kalmıştır. Ancak Rusya'da yaşanan bir takım iç karışıklıklar I. Dünya Savaşı'nın kaderini değiştirmiştir.

2.3.5. Rusya'da Bolşevik-Menşevik Mücadelesi

Sosyal Demokratlar, meşhur Londra Kongresi'nde (1903) ikiye ayrılmış; bir kolu Lenin'in önderliğinde Bolşevik, diğer kolu da Martov'un liderliğinde Menşevik fraksiyonlarını temsil etmeye başlamışlardır.

O sıralarda Kafkasya, Çarlık idare sistemi dâhilinde, bir Visruvalık şeklinde idare olunuyordu. Ekseriyetle Çar hanedanına mensup bir prens tarafından yönetilen Kafkasya'nın idari ve entelektüel merkezini teşkil eden Tiflis'te Menşevikler, petrol ocakları ile oldukça münkeşif bir sanayi merkezi olan Bakü'de adeta bir karargâh kurmuş, bu iki muhasım fraksiyonu ihtilal hareketi üzerinde müessir olmak için Kafkasya halk kitlelerini kazanmaya çalışıyorlardı.¹⁴⁵

Malum olduğu üzere bu iki fraksiyonu birbirine saldırtan ana mevzu, meşhur bir taktik meselesi idi. Menşevikler rejime karşı siyaseten mücadele ederek Rusya Çarlığı'nı devirmek, yerine cumhuriyet sistemini kurmaya taraftar olup, sosyalizm prensiplerinin sosyal kuruluşlarda müessir olmasını talep ettikleri halde, mevcut kapitalizm şartları içinde sosyal bünyenin cebir ve ihtilal yoluyla değil, tedrici evülitasyon usulleriyle geliştirilmesini tavsiye ediyorlardı. Bu maksatla onlar, burjuva sınıfının çarlık rejimi aleyhinde olan liberal ve radikal zümresiyle siyasi koalisyon yapmayı lüzumlu görüyorlardı.¹⁴⁶

Bir ihtilal partisi olarak, bulunduğu konsprasyon şartları dâhilinde bile Menşevikler, demokratik usullere sadakati zaruri görüyor, teşkilata dâhil komitelerin aşağıdan yukarıya gelen demokratik bir seçim hiyerarşisine kat-i bir önem veriyorlardı. Hâlbuki Bolşevikler buna tamamen zıt bir taktik kullanıyorlardı. Bolşevikler, burjuvalar ile kurulacak her türlü koalisyonun aleyhinde idiler. Siyasi bir sistem olarak çarlık sistemi ile birlikte onlar, iktisadi bir sistem olarak kapitalizmi de devirmek niyetinde idiler. İşçi sendikalarını ve işçilerin ekonomik menfaatlerini müdafaadan ziyade, bunları rejime karşı daima muhalif ve mücadele eden bir ihtilal organı olarak kullanmaktaydılar. Partinin kendi içindeki teşkilat sistemine gelince, aşağıdan yukarıya giden bir demokrasi sistemi değil, yukarıdan aşağıya gelen bir

¹⁴⁵ Sebahattin Şimşir, Mehmet Emin Resulzade Hatıralar ve Kafkasya, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2011, s.22

¹⁴⁶ Sebahattin Şimşir, a.g.e, s.22-23

ihtilal sistemini terviç ediyorlardı. İhtilalci ekalliyet hâkimiyeti ile merkeziyet, Bolşevik Partisi'nin değışmez şiarı idi.¹⁴⁷

2.3.6. Bolşevik İhtilâli

Rusya I. Dünya Savaşı'na girmeden önce bile bir takım iç karışıklıklar yaşamaktaydı. Duma Meclisi'nin açılması, Fransız İhtilali'nin yaydığı fikir akımlarını giderek daha şiddetli bir şekilde ortaya çıkarmaya başlamış ve gelişmesini kolaylaştırmıştı. Bu durum Rusya Çarlığı'na karşı çıkanları arttırmış ve yönetim aleyhindeki mücadeleyi de körüklemişti. Rusya'da yönetime karşı çıkan isyanın temel nedeni; ülkenin sanayi ve ekonomik yönden gelişmiş olmasına rağmen, sosyal adalet, kişi hak ve özgürlükleri gibi konularda son derece geri kalınması idi. Bu durum ayaklanmaların başlamasına sebep olmuştur. Fakat bu ayaklanmaların başarıya ulaşmasında etkili olan birçok sebep vardır. Çar II. Nikola'nın kötü idaresi sonucu yönetime karşı çıkan halkın sayısının giderek artması, Çanakkale Savaşı sırasında Türk ordusunun muhteşem savunması sonucu İngiltere ve Fransa'nın müttefikleri olan Rusya'ya gereken yardımı ulaştıramaması ve Rusya'nın abluka altında boğulması ve tabii ki Lenin'in becerikli kişiliğı sayılabilir.¹⁴⁸

Rus Devrimi, 1917'de Rusya'da yaşanan ve Çarlık rejiminin yıkılması ile sonuçlanan olaylar bütününe verilen isimdir. Bu ayaklanmalar sonucunda Çarlık Rusya tamamen yıkılmış ve yerine Sosyalist bir Rus devleti kurulmuştur. Ancak, Çarlık rejiminden direkt olarak Sosyalist rejime geçilmemiştir.¹⁴⁹ Bu geçiş süreci içinde kısa bir dönemi kapsayan "*Geçici Hükümet*" evresi de yaşanmıştır. Miladi Takvim'e göre 1917 yılının Şubat ayında yaşanan devrim sonucunda II. Nikola tahttan çekilmiş ve yerine Geçici Hükümet kurulmuştur. Bu hükümetin başında Aleksandr Kerensky bulunmaktaydı. Bu nedenle Geçici Hükümet'in bir diğer adı da Kerensky Hükümeti olmuştur.¹⁵⁰ Ancak Kerensky Hükümeti uzun ömürlü olamamış ve Şubat 1917'de geldikleri iktidardan, Ekim 1917 Bolşevik İhtilali ile ayrılmak zorunda kalmışlardır. Kısacası; Çarlık Rusya'sının yıkılıp yerine Bolşevik Rusya'nın kurulması sürecinde iktidara gelen Kerensky Hükümeti'nin ömrü yaklaşık sekiz ay kadar olmuştur.¹⁵¹

O dönemde Lenin ve Trotsky gibi Bolşevik önderlerinin isimleri pek de bilinmemekteydi. Rusya'da meydana gelen hadiseleri ve bu hadiselerde başrol oynayan şahısları Rus ordusunda subaylık yapan bir Ermeni hatıralarında şu şekilde aktarmaktadır:

¹⁴⁷ Sebahattin Şimşir, a.g.e, s.23

¹⁴⁸ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.114

¹⁴⁹ Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, Rusya Tarihi, Çev: Figen Dereli, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 2014, s.487

¹⁵⁰ Pierre Renouvin, I. Dünya Savaşı ve Türkiye (1914-1918), Çev: Örgen Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul 2004, s.661-662

¹⁵¹ Edward Hallett Carr, Bolşevik Devrimi 1917-1923 III, Çev: Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 2004, s.17

“Ortada bir şeylerin döndüğünün ilk belirtisi hemen hemen bütün subayların birdenbire ortadan kaybolmaları oldu. Ortada görünen subaylar benim gibi küçük rütbeli subaylardı. Daha yüksek rütbeli subaylar ihtilalin patlayacağını vaktinde haber alıp ve bunun da askerlerde uyandıracığı tepkilerden korkarak ya kaçmışlar, ya da saklanmışlardı. Bu subaylar askerler üzerinde çok sert bir disiplin kurmuşlardı. Askerlerin en ufak kusurlarını bile çok sert bir şekilde cezalandırmaktaydılar. Bu durum askerlerde subaylara karşı büyük bir nefret yaratmıştı. Olası bir ihtilalde askerlerin kendilerini öldürmesinden korkan bu subaylar kaçarak saklanmışlardı. Fakat benim için böyle bir endişe yoktu. Çünkü ben askerlere hiçbir zaman kötü davranmamış ve onlara cezalar vermemiştim.”¹⁵²

Rusya’da olaylar ivme kazanarak gelişmesini sürdürmekte idi. Yalnızca Ocak ve Şubat aylarında Rusya’da greve giden işçilerin sayısı 670.000 dolaylarına kadar yükselmişti. Bu rakam olayların giderek ne kadar büyüdüğünün en önemli göstergesidir. Kadınlar, işçiler, öğrenciler hepsi bu halk ayaklanmasına destek veriyor, ekmek kuyrukları bile siyasal gösterilere dönüşüyordu. İşçileri Bakanı Protopopov’a nefret duyanların ve Çar’ın devrilmesini dillendirenlerin sayısı her geçen gün artmaktaydı.¹⁵³

Romanov hanedanını deviren 1917’deki Şubat devrimi, savaşın neden olduğu bütün ülkeyi saran yoksulluğun ve ödenen bedelin paylaşımında açıkça görülen eşitsizliğin çileden çıkardığı bir halkın kendiliğinden isyanıydı.¹⁵⁴ Yani bu devrim, tarihi süreç içinde yaşanan birçok gelişmenin ortaklaşa getirdiği bir sonuç olmuştur.

II. Nikola tahttan indirilir indirilmez, hükümet Kadetlerin eline geçmişti. Kadetler, sosyalistlerin saldırıcaıklarını düşünerek hükümetin başına geçmişlerdi. Sosyalistleri yatıştırmak için hükümetin içinde bazı sosyalistlerin de bulunmasına ve aktif siyasette rol almasına izin vermişlerdi. Rusya’da cumhuriyet rejimi ilan edilmişti, fakat halk gerçekten cumhuriyet rejiminin var olduğunu hissetmek istiyordu.¹⁵⁵ Yıllarca hem Rus halkını, hem de diğer milletleri baskı altında tutan Çarlık Rusya, halkın bu yeni hükümete de hemen güvenmesine engel olan bir psikoloji yaratmıştı.

Bu gelişmeler yaşanırken Ruslar Riga’yı kaybetti. Riga’nın düşmesi Kadetler’in ve onlarla birlikte hükümette olan bazı sosyalistlerin maskelerini düşürmüştü. Bu olaylar Kadetlerin savaşı devam ettirmek niyetinde olduklarını açıkça göstermiştir. Yani amaç İstanbul’u alarak emperyalizmi daha da güçlendirip devrimi tamamen ortadan kaldırmaktır. Menşevikler buna burjuva devrimi adını

¹⁵² Leonard Ramsden Hartill, Bir Ermeni’nin Anılarında Azerbaycan Olayları (1918-1922), Çev: Sipahi Çataltepe Kastaş Yayınları, İstanbul 1990, s.66

¹⁵³ Uygur Kocabaşoğlu, Metin Berge, Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s.43

¹⁵⁴ Uygur Kocabaşoğlu, Metin Berge, a.g.e, s.35

¹⁵⁵ Hüseyin Adıgüzel, Nerimanov, Seçme Makaleler, İleri Yayınları, İstanbul 2005, s.69-70

vermişlerdi. Bu, devrimi burjuvalar aracılığı ile yaymak ve yerleştirmek demektir. Kadetler bu durumu şöyle açıklıyorlardı:

*“Rusya halkı, cumhuriyet rejimine hazır değildir. Halka, birdenbire bütün yetkileri vermek olmaz. Yüzyıllar boyu, istibdat altında terbiye edilmiş olan halk, birdenbire rahatlığa çıkarsa kötü şeyler yapabilir. Gerçek sosyalizmin gelişmesi de bunu gerektirir.”*¹⁵⁶

8 Mart 1917 tarihinde Petrograd’da Uluslararası Kadınlar Günü kutlamalarına dokuma fabrikalarında çalışan birçok kadın işçi katılmıştı. Bu kutlamalar bir anda ayaklanmaya dönüşmüş ve ağır sanayi işçisi olan birçok erkek de bu ayaklanmaya destek vermeye başlamıştı.¹⁵⁷ Bolşevik ve Menşevik örgütlerin de verdiği destekle olaylar giderek büyümüştür. 9 Mart’ta büyüyen olaylar, 10 Mart’ta 250.000 kişinin grevine ve gösterisine dönüşmüştür. Üniversite öğrencilerinin de verdiği destek neticesinde Çar, askerlerin müdahale etmesini emretmiştir. Fakat halk ve askerler birleşir ve olaylar karşısı alınamaz bir boyuta ulaşır. Çar, Duma Meclisi’ni dağıtmak istemiş fakat başarılı olamamıştır. 12 Mart 1917 tarihinde *“İşçi ve Askerin Sovyeti”* adındaki kurul, ayaklanmayı yapanları temsil edecek bir duruma gelmiştir.¹⁵⁸

Sovyet yetkilileri ve Duma Meclisi’nin temsilcileri arasında yapılan görüşmeler sonucunda 14 Mart 1917’de geçici bir hükümet kurulması ve Çar II. Nikola’nın tahttan indirilmesi kararlaştırılmıştır. Prens Lvov önderliğinde geçici bir hükümet kurulur ve Çar II. Nikola istifa etmiştir. Böylece yaklaşık 300 yıl devam eden Romanov hanedanının hâkimiyeti sona erer.¹⁵⁹ Yeni kurulan hükümette söz sahibi kişi, sosyalist Adalet Bakanı Kerensky’dir. Kerensky dışında Dışişleri Vekili Milükov ve Harbiye Vekili Guçkov’un öne sürdüğü *“zafere kadar savaş ve Boğazlar’ın Rusya’ya ait olduğu”*¹⁶⁰ sloganı, Osmanlı Devleti’nin ciddi şekilde tepkisini çekmiştir. Ancak Osmanlı Devleti’nin tepkisine rağmen Kerensky Hükümeti’nin savaş konusundaki niyeti bellidir ve Kerensky’nin bu konudaki fikirleri şu şekildedir:

“Pekiyi hatırlamıyorum ama galiba ihtilalin patlamasından üç ay kadar bir zaman sonra Geçici Hükümet’in başı olan Kerensky Odesa’yı ziyaret etmişti. Halk ve askerler tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştı. Otomobili ile şehrin caddelerinden geçerken caddeleri dolduran insan kalabalığının attıkları çiçekler açık otomobilini doldurmuştu. Kerensky, Odesa’da hemen hemen şehrin bütün halkının ve askerlerin gelip dinledikleri bir açık hava konuşması yaptı. Kalabalık o derece büyüktü ve o derece bir insan kitlesi birbiri üzerine yığılmıştı ki Kerensky’nin

¹⁵⁶ Hüseyin Adıgüzel, a.g.e, s.70-71

¹⁵⁷ Serpil Sürmeli, Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2001, s.4-5

¹⁵⁸ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.114-115

¹⁵⁹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, c:II, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993, s.422

¹⁶⁰ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.115

son derece gür ve kudretli sesinin bile kalabalığın ucuna erişmesi mümkün olmamıştı. Halk kendisini büyük bir huşu içinde dinliyor, onun kendilerine yapacağı telkin ve tavsiyeler ne olursa olsun bunları candan benimsemeye hazır görünüyorlardı.

Konuşmasını tamamladığında yeni bir şevk ve inanış doğmuş ve harbi zaferle sonuçlandırma arzu ve kararlılığı bir ateş gibi içimizi doldurmuştu. Ben bile o anda Ermeni olduğumu unutmuştum.”¹⁶¹

Kerensky'nin bu konuşması ordudaki şevki ve inancı bir nebze de olsa geri getirmeyi başarmıştır. Bazı subaylar tekrar ortada görünmeye başlamıştır. Avusturya cephesine birçok birlik gönderilmiş hatta burada bir saldırı bile yapılmıştır. Ancak hükümet bütün yetkiyi erlerin kurduğu komitelere verdiği için orduda disiplini sağlamak mümkün olmamıştır. İşte tüm bu bozulmalar Geçici Hükümet aleyhine bir takım ayaklanmaların yaşanması için uygun zemini hazırlamıştır.

1917 başlarında İstanbul gazeteleri Rusya'daki durumla yakından ilgilenmeye başlamışlardı. Osmanlı gazetelerinde daha çok savaş ile ilgili durum ele alınıyor, düşman ülkenin dâhilinde yaşanan meseleler Anadolu halkı için büyük önem taşıyordu. Rus gazetelerinde çıkan haberlere geniş yer veren Türk gazeteleri durum değerlendirmesi yapıyor ve bir sonraki gelişmenin ne olacağını kestirmeye çalışıyorlardı. Bu dönemde Rus gazeteleri tarafından Çar'ın şiddetle eleştirilmesi de dikkatlerden kaçmıyordu. Tahmin edileceği gibi bu haberler Berlin ve Viyana gazeteleri aracılığıyla İstanbul'a ulaşmaktaydı.¹⁶²

Lenin 16 Mart 1917'de Petrograd'a gelmiş ve burada kendisine büyük bir karşılama töreni yapılmıştır. 17 Nisan'da yapılan kongrede Lenin kendi düşüncelerini dile getirmiştir. Savaşın emperyalizme hizmet ettiğini ve bu savaştan biran önce çekilmek gerektiğini belirtmiştir. Amaçlarının başka ülkelerden toprak kazanmak değil, kendi toprakları üzerinde işçi ve yoksul köylülerin elinde olan bir yönetim kurmak olduğunu söylemiştir. Fakat Kerensky ve arkadaşları savaş taraftarıydı. Müttefiklerine yardım etmek isteyen Geçici Hükümet, 1 Temmuz 1917'de Alman ve Avusturya ordularına karşı saldırıya geçmiştir. İlk birkaç gün Rus ordusu düşmanları üzerinde üstünlük kursa da, bu durum çok uzun sürmemiş, Alman ve Avusturya ordularının karşı saldırısı sonucu Rus orduları yenilerek geri çekilmiştir. Zaten savaşı son derece isteksiz olan Rus askerleri arasında disiplinsizlik artmış ve askerler firar etmeye başlamışlardır. Bu yenilgi Rusya'ya toprak kaybettirmiş ve halkın Geçici Hükümet'e karşı tepki duymasına yol açmıştır. Lenin toprak kayıplarının yaşanması sonucu ortaya çıkan atmosferden gayet iyi bir şekilde istifade etmiştir. Savaşın sona erdirilmesini ve derhal köylülere toprak dağıtılmasını savunan Lenin'in bu düşüncesi halkın hemen hemen bütün kesimleri

¹⁶¹ Leonard Ramsden Hartill, a.g.e, s.68-69

¹⁶² Uygur Kocabaşoğlu, Metin Berge, a.g.e, s.36-37

tarafından ilgi görmüştür. Bu çağrı sonrası Rus askerleri kitleler halinde firar etmeye, köylüler ise etraftaki büyük çiftlikleri zapt etmeye başlamışlardır.¹⁶³

16 Temmuz 1917’de Petrograd’da yeni bir ayaklanma başlamış, bunun üzerine Prens Lvov çekilmiş ve 27 Temmuz 1917’de Kerensky başbakan olmuştur. Lenin kaçmak zorunda kalmıştır. Trotsky ise tevkif edilmiş, fakat Eylül ayında serbest bırakılmıştır.

Kerensky, 14 Eylül 1917’de cumhuriyeti resmen ilan etmiştir. Zamanla Petrograd’da Bolşevikler sayıca üstün duruma gelmeye başlamışlardır. Lenin’in “*ilhaksız ve tazminatsız barış*” parolasını ilan etmesi, Osmanlı Hükümeti’nde Lenin ve arkadaşlarına karşı bir sempati uyanmasına neden olmuştur. Ülke tamamen bir kargaşa ortamına girmiştir. Orduda disiplinsizlik hat safhaya ulaşmışken, halk arasında da kargaşa almış başını yürümüştür. Bolşevikler bu durumdan istifade ederek Trotsky önderliğinde bir Askeri İhtilal Komitesi kurmuş ve 5 Kasım 1917’de hükümeti devirme teşebbüsünde bulunmuşlardır. 7 Kasım akşamı amaçlarına ulaşan Bolşevikler hükümeti devirerek iktidarı ele geçirmişlerdir. Bu olaylar patlak verdiği anda kaçıp saklanan Lenin, 8 Kasım 1917’de saklandığı yerden Petrograd’a gelmiştir. Böylece Rusya’da Bolşevik rejimi resmen tesis edilmiştir. Bolşevikler iktidara gelir gelmez daha önce verdikleri sözleri yerine getirmeye başlamışlardır. İlk icraatları ise, I. Dünya Savaşı sırasında yapılan tüm gizli antlaşmaları dünya kamuoyuna açıklamak olmuştur. Bu savaşın emperyalist devletlerin işine yaradığını açıklayan Bolşevikler, halkı bu savaşın karşısında durmaya çağırmışlardır.

Ancak her ne kadar Bolşevikler iktidara gelmiş olsalar da, onlar için tehlike hala devam etmekteydi. Rusya’da karşı ihtilal tehlikesi baş göstermiş, ancak bu tehlike atlatılmıştır. Bolşevikler 15 Kasım 1917’de Kremlin’i ele geçirmeyi başarmışlardır. Aynı gün “*ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı*” beyannamesi ilan edilmiştir.¹⁶⁴ Yani Bolşevikler, Çar devrinde esaret altında yaşayan bütün milletlere kendi kaderlerini tayin etme hakkı vermiş, milletlerin bağımsız olmasının yolunu açmışlardır.

Sovyet yönetimi ilk karşı ihtilal tehlikesini atlattıktan sonra barış görüşmeleri için harekete geçmiştir. 23 Kasım tarihli Pravda ve İzvestia gazetelerinde tüm gizli antlaşmalar dünya kamuoyuna açıklanmıştır. Bu antlaşmaların emperyalizme hizmet ettiğini dile getiren Bolşevikler, tüm dünyada geniş yankı bulan bir olaya imza atmışlardır. Hatta dönemin Osmanlı gazetelerinden biri olan İkdam; “*Aferin Bolşevikler*” diye bir manşet bile atmıştır.¹⁶⁵

Lenin, hükümeti kurduktan sonra, 26 Kasım 1917’de Almanların Doğu Cephesi Komutanlığı’na bir başvuruda bulunarak hemen bir ateşkes antlaşması

¹⁶³ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.115

¹⁶⁴ Uygur Kocabaşoğlu, Metin Berge, a.g.e, s.111

¹⁶⁵ Uygur Kocabaşoğlu, Metin Berge, a.g.e, s.112-113

imzalanmasını istemiştir. Bu isteğin kabul edilmesi üzerine 2 Aralık 1917'de Alman Doğu Cephesi'nde bir ateşkes antlaşması yapılmıştır. Görüşmeler geliştirilerek 15 Aralık 1917'de Brest-Litowsk şehrinde, bir tarafta Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan, diğer tarafta da Rusya arasında ateşkes antlaşması yapılmıştır. 11 maddeden oluşan bu antlaşmayı Osmanlı Devleti adına o dönemin Berlin Askeri Ataşesi olan Zeki Paşa imzalamıştır.

Brest-Litowsk'ta söz konusu anlaşma imza edilirken, Enver Paşa'nın talimatıyla III. Ordu Komutanı Vehip Paşa da Rus Kafkas Orduları Grubu ile 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesini imzalamıştır. Türk Heyeti'nin başında III. Ordu Kurmay Başkanı Kurmay Albay Ömer Lütfü Bey ve Ordu Harekât Şube Müdürü Kurmay Binbaşı Hüsrev Bey bulunmaktaydı. Rus Heyeti'nin başında ise Rus Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı General Vichinsky bulunmaktaydı.¹⁶⁶

Böylelikle Bolşeviklerin iktidara gelişi Rusya ile Osmanlı Devleti arasında uzun zaman sonra bir barış ortamı tesis edilmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti için Rusya'nın kendi iç meseleleri ile uğraşması, son derece muazzam bir ortam doğurmaktaydı. Rusya'daki mevcut vaziyet, İttihat ve Terakki'nin Kafkasya ve Türkistan'daki politikalarının hayata geçirilebilmesi için muazzam bir ortam yaratmıştır.

2.3.7. Erzincan Mütarekesi

Bolşevikler iktidara gelir gelmez halka daha önce vermiş oldukları barış sözünü yerine getirmek için zaman kaybetmeden harekete geçmişlerdi. Dönemin Rus Dışişleri Komiseri Trotsky, 21 Kasım 1917'de barış yapılması için tüm müttefik devletlere bir nota göndermiştir. Bunun yanı sıra, Bolşevik Hükümeti iktidara geldiği gibi I. Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında yapılan tüm gizli antlaşmaları ilan ederek, savaşın emperyalizme hizmet ettiğini duyurmuş ve tüm dünyadaki işçileri ve köylüleri bu savaşa katılmaktan imtina etmeye çağırmıştır.

Bolşevikler barış antlaşması imzalayarak savaştan çekilmek için 26 Kasım 1917'de Alman ordularının doğu komutanlığına başvuruda bulunmuşlardır. Rusların barış teklifi Almanlar tarafından kabul edilmiştir. Almanların bu başvuruyu kabul etmeleri üzerine, 2 Aralık 1917'de Brest-Litowsk'ta görüşmeler başlamış, 15 Aralık 1917'de ise Almanlar ile Ruslar arasında savaşa son veren mütareke imzalanmıştır.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, s.422-423

¹⁶⁷ Serpil Sürmeli, a.g.e, s.28-29

Almanların Rusların barış teklifini kabul etmeleri üzerine Vehip Paşa da, Rus General Prezevelskiy'e barış teklifinde bulunmuştur. Rus General'in Mâverâ-yı Kafkas Komiserliği ile görüştüktan sonra, 14 Aralık 1917'de olumlu yönde cevap vermesi üzerine Erzincan'da barış görüşmeleri başlamıştır. İki ülke yetkilileri arasında mütarekenin şartları çok kısa bir sürede görüşülüp karara bağlanmıştır.¹⁶⁸ Almanya ve Rusya arasında mütareke imzalanmasının ardından, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında da 18 Aralık 1917 tarihinde Erzincan Mütarekesi imza edilmiştir.¹⁶⁹ Bu mütarekeye göre;

* İki devlet arasındaki bütün düşmanca hareketler karşılıklı olarak 18 Aralık 1917 tarihinden itibaren durdurulacaktır.

* Her iki tarafın kuvvetleri arasında tarafsız bir bölge oluşturulacak biçimde bir sınır çizgisi saptanacaktır.

* Mevcut askeri birlikler buldukları yerlerde kalacaklar, fakat takviye alamayacaklardır.

* Çıkacak anlaşmazlıklar her iki tarafın temsilcilerinin bir araya gelmeleri ile çözümlenecektir.

Erzincan mütarekesinin imzalanmasıyla 29 Ekim 1914'ten beri devam eden Osmanlı-Rus Savaşı sona ermiştir.¹⁷⁰ Erzincan Mütarekesi, Mâverâ-yı Kafkas Komiserliği adına da imza edilmiş olduğu için Osmanlı Devleti, bu devletin kuruluşunu resmen tanımış oluyordu.¹⁷¹

Ancak Rusların bu barışçıl tutumu onların asıl amaçlarını gizleyememiştir. Bütün planlarını Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesine göre tasarlayan Ruslar, her ne kadar barış antlaşması imzalanmış olsa da, Ermenilerin Doğu Anadolu'da güçlenmesi için ellerinden geleni yapmakta idiler. Kendisini sürekli Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenmiş bir devlet olarak gösteren Sovyet Rusya, yayınladığı beyannameler ile de Ermeni haklarını koruma altına almaya yönelik bir takım teşebbüslerde bulunmuştur. 11 Ocak 1918'de bir beyanname yayınlayan

¹⁶⁸ Selma Yel, Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002, s.34

¹⁶⁹ Fahir Armaoğlu, a.g.e, s.140

¹⁷⁰ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, s.426

¹⁷¹ Selma Yel, a.g.e, s.34

Bolşevikler, Ermeni haklarına yönelik düşüncelerini açıkça belli etmişlerdir. Tabii ki Sovyet Rusya'nın böyle bir politika izlemesinde etkili olan en önemli unsur, Bolşevikler arasında üst düzey kademelerde görev alan Ermeni asıllı yöneticilerin son derece fazla olmasıdır. Bu Ermeni yöneticiler dışında Lenin ve Stalin de Ermeni haklarını savunmaktaydılar.¹⁷²

Erzincan Mütarekesi sonucunda Sovyet Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki savaşın sona erdiğini söylemek mümkün olsa da, iki ülke arasındaki problemlerin tamamen çözüme kavuşturulduğunu söylemek olanaksızdır.

2.3.8. Brest-Litovsk Antlaşması

Lenin, yapılan ateşkes antlaşmasından sonra, kalıcı bir barışın yapılması için 8 Kasım 1917'de Barış Kararnamesi'ni yayınlarak, bütün devletlere işgalsiz ve tazminatsız bir barış yapma tavsiyesinde bulunmuştur. Lenin'in bu teşebbüsü sonucunda 20 Aralık 1917'de yine Brest-Litovsk'taki Alman Karargâhı'nda barış görüşmeleri başlamıştır. Alman Heyeti'nin başında Doğu Orduları Komutanı Max Hoffman, Türk Heyeti'nin başında ise Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa bulunuyordu.¹⁷³

İttifak Devletleri ile Bolşevik Rusya arasında imzalanması düşünülen antlaşmaya, Osmanlı Devleti adına murahhas olarak kimlerin katılacağına dair verilen karara ait 17 Aralık 1917 tarihli belge şu şekildeydi:

“Hükümet-i Seniyyemiz ve müttefiklerimiz Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan Hükümetleri ile Rusya Hükümeti arasında mübaşeret edilecek müzakerât-ı sulhiyede Devlet-i Aliyyemiz namına mevâdd-ı sulhiyenin müzakere imzası zımnında Meclis-i Vükelâ kararıyla Sadr-ı azamımız Mehmet Talat Paşa birinci murahhas ve Berlin Sefir-i kebirimiz Hakkı Paşa ile Hariciye Nazırımız Ahmed Nesimi Bey ve Yaveranemizden birinci ferik Zeki Paşa murahhas tayin edilmiştir.”¹⁷⁴

Brest-Litovsk görüşmelerinde Türk Heyeti iki yönlü bir politika izlemekteydi. Birincisi, Sovyet Hükümeti ile bir anlaşma zemini bularak, bölgedeki hedefler için yasal bir çerçeve oluşturmak, ikincisi ise, Güney Kafkasya ile alakalı daha ileri taleplerde bulunmak için Almanların ağır isteklerinin Bolşevikler tarafından kabul edilmesini beklemektir. Türk Heyeti, antlaşmanın biran önce imzalanması taraftarıydı. Ruslara ve İngilizlere kaybedilen geniş çaplı topraklardan dolayı barış antlaşmasının hemen yapılmasını isteyen Osmanlı Devleti, barış görüşmelerine giderken müttefiki

¹⁷² Selma Yel, a.g.e, s.35

¹⁷³ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.118

¹⁷⁴ BOA, İ-DUİT, D. No: 37, G. No:30.

olan Almanya ve Avusturya'dan görüşlerini almayı da ihmal etmemiştir. Almanlar ve Avusturyalılar, Rusları kuşkulandırmamak için Elviye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum) sancaklarının Ruslar tarafından Osmanlı Devleti'ne iadesi konusunun gündeme getirilmesini istememişlerdir. Osmanlı Heyeti, Ruslardan istenecek şeyleri şu şekilde tespit etmişlerdir:

- * Karadeniz'de ticaret gemilerinin serbest bir biçimde seferler yapabilmesi
- * İran'ın Ruslar ve Türkler tarafından boşaltılması
- * Rusların işgal ettikleri bütün Osmanlı topraklarından geri çekilmesi¹⁷⁵

Yapılan barış görüşmelerinde Ruslar, işgal ettikleri Doğu Anadolu'daki bölgelerden çekilmeyi şartlı olarak kabul etmişlerdir. Rusların şartı ise; bu bölgeden göç eden insanların tekrar eski yurtlarına geri dönmesini sağlamaktır. Tarafların belirleyeceği bir komisyon insanların bu topraklara dönmelerine nezaret edecektir. Bu sırada Doğu Anadolu'da Ermeni mezalimi artarak devam ediyordu.¹⁷⁶ Enver Paşa da III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya bir telgraf çekerek, Kafkas Rus Cephesi Başkomutanı ile görüşerek bu olayları durdurmak için gerekli tedbirlerin alınmasının istenmesini bildirmiştir.

Brest-Litovsk Antlaşması için toplanıldığı zaman, Sovyetler 11 Ocak 1918 tarihli Türk Ermenistan'ı hakkındaki dekreti yayınlamışlardı. Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi bu konu üzerinde Trotsky ile 18 Ocak 1918'de uzun bir görüşme yapmış ve bu durumu şiddetle protesto etmiştir. Bu durumdan doğacak feci sonuçların Sovyet Hükümeti'ne ait olduğunu beyan etmiştir. Kafkaslarla ilgili görüşmelerde ise Trotsky, Kafkaslarda ortaya çıkan hükümetlerin Sovyetler tarafından tanınmadığını belirterek, adeta Türk Heyeti'ne gözdağı vermeye çalışmıştır. Görüşmelerin sonunda Talat Paşa da hâsıl olan kanaat, Rusların Doğu Anadolu'dan çekilirken Ermenileri silahlandıracağı ve Osmanlı Devleti'nin kısa bir zaman sonra Ermeni çetelerle mücadele etmek zorunda kalacağı yönünde olmuştur. Bu durumu Enver Paşa'ya bildiren Talat Paşa, hemen askeri hazırlıkların başlaması gerektiğini de vurgulamıştır.¹⁷⁷

Almanların 19 Ocak 1918'de Ruslara verdiği ultimatom üzerine, 20 Ocak 1918'de Türk askeri heyetinin başkanı Mareşal Ahmet İzzet Paşa, Kafkas Cephesi'nde Rusların silahlı Ermeni kıtalarını teşkilini yazılı olarak protesto etmiştir. Sovyet Heyeti'nden A. Joffe verdiği cevapta; söz konusu Ermeni birliklerinin, Rusların Kafkas Cephesi'ndeki kuvvetlerini millileştirme faaliyeti kapsamında

¹⁷⁵ Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, s.359-363

¹⁷⁶ Kâzım Karabekir, Soykırım Yalanı Ermeni Mezalimi, Emre Yayınları, İstanbul 2004, s.99

¹⁷⁷ Akdes Nimet Kurat, a.g.e, s.370-373

olduğunu söylemiştir. Böylece Sovyetler, Rus işgali altındaki Türk topraklarında Ermeni birlikleri teşkil ettiklerini itiraf etmiş oluyordular.¹⁷⁸

30 Ocak 1918'de yeniden başlayan görüşmelerde Türk Heyeti, Doğu Anadolu ve Kafkaslar'da Ermeni ve Gürcü silahlı birliklerinin teşkilini ve hala devam eden Ermeni mezalimini tekrar gündeme getirmiştir. Ancak Rus Heyeti, Türk tarafının iddialarını kabul etmemiştir. Bunun üzerine askeri bir seçenektan başka çözüm yolunun kalmadığı kanaatine varan Enver Paşa, III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya Erzincan istikametinde ilerleme emri vermiştir. Vehip Paşa, İstanbul'a dönene kadar işgal altındaki toprakların büyük kısmı kurtarılmıştır.¹⁷⁹

Bu sırada Almanlar da 17 Şubat'ta Rusya üzerine taarruza geçmiştir. Almanlar 23 Şubat'ta Ruslara çok daha ağır maddeleri ihtiva eden yeni bir ultimatom vermişlerdir. 27 Şubat'ta görüşmeler yeniden başlamış ve Ruslar, Almanların ağır şartlarını kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bu görüşmeler sırasında Türk Heyeti de yeni taleplerde bulunmuştur. Bunlardan en önemlisi; Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin Osmanlı Devleti'ne bırakılmasıdır. Almanlar bu konuda Türk Heyeti'ni savunmuş ve Ruslar bu şartı kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bundan başka Kafkasya'da bir İslam Devleti kurulması ve Rusya'da yaşayan Müslümanlara geniş haklar verilmesi teklif edilmiştir. Ancak bu konuda Almanlar Türk Heyeti'ni savunmadıkları için bu teklif kabul edilmemiştir.¹⁸⁰

Nihayet 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Barış Antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı Devleti adına bu antlaşmayı İbrahim Hakkı Paşa ve Zeki Paşa imzalamıştır.¹⁸¹ Bu antlaşmada Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren maddeler şunlardır:

*Barış olacaktır.

*Propaganda ve kışkırtmalar yapılmayacaktır.

*Rusya, Doğu Anadolu illerinin çabuk boşaltılması ve Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi için elinden geleni yapacaktır.

*Kars, Ardahan ve Batum bölgeleri de gecikmeden Rusya tarafından boşaltılacaktır. Rusya gerek âmme, gerekse devletler hukuku bakımından oradaki yeni duruma karışmayacaktır. Orada yeni durumun tespitini, komşu devletler ve hele Osmanlı Devleti ile anlaşacak olan yerli halka bırakacaktır.

*İran ve Afganistan bağımsızdır. Toprak bütünlüklerine saygı duyulacaktır.

*Savaş ödeneği (tazminat) yoktur.

¹⁷⁸ NejdetsKaraköse, a.g.e, s.121

¹⁷⁹ NejdetsKaraköse, a.g.e, s.122

¹⁸⁰ NejdetsKaraköse, a.g.e, s.122

¹⁸¹ Akdes Nimet Kurat, a.g.e, s.384

Genel antlaşmaya ek olarak Türk-Rus antlaşmasının önemli maddeleri ise şunlardır:

*Doğu Anadolu 6-8 hafta içerisinde boşaltılacaktır.

*Türk ordusu gelinceye kadar Ruslar orada güvenliği sağlayacaklar, oç alma ve soygun olaylarını önleyeceklerdir.

*Ruslar sınırı beklemek için 100 km. başına bir tümen bulunduracaklardır.

*Ermeni çeteleri silahsızlandırılacak ve dağıtılacaktır.

*Genel barışa kadar geçen süre içinde Rusya, Kafkasya'da bir tümeden fazla birlik bulundurmuyacaktır.

*İran'ın paylaşılması ile ilgili tüm antlaşmalar geçersiz olup, bu ülke boşaltılacaktır.¹⁸²

Brest-Litovsk Antlaşması ile Türk orduları, Kafkasya'da ilerlemek için diplomatik açıdan uygun ve yasal bir dayanak elde etmişlerdir. Diğer cephelerde moral bozucu gelişmelere ve toprak kayıplarına rağmen, Kafkasya Cephesi'nde önemli başarılar elde edilmiştir. 1878 Berlin Antlaşması'nın sonucunda kaybedilen Kars, Ardahan ve Batum vilayetleri Osmanlı topraklarına tekrar katılmıştır.¹⁸³

Ancak Elviye-i Selâse bölgesi Rusya ve Osmanlı Devleti arasında sorun olmaya devam etmiştir. Ruslar, Osmanlı askerlerinin Elviye-i Selâse dışında da bir takım hareketlerde bulunduğunu iddia ederek, Osmanlı Devleti'nden tazminat talep etmiştir.¹⁸⁴ Konuya ilişkin olarak, Osmanlı Devleti Meclis-i Vükela kararını gösteren belge şu şekildedir:

*“Elviye-i Selase haricinde askair-i Osmaniye'nin icra-ı hareket etmesinden dolayı Rusya tarafından vukû bulan şikâyet ve itirazat ve talep olunan tazminat ve tafsilatına ve bu babda cereyan eden müzakkerât netaicine ve bazı mutalaata dair Hariciye Nezaratı'nın 26 Teşrin-i evvel sene 1334 tarih ve 479 rakamlı tezkiresi mutalaa olundu.”*¹⁸⁵

¹⁸² Nejdet Karaköse, a.g.e, s.123

¹⁸³ Cemal Akbay, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, 1'nci Cilt Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 25-26; Nejdet Karaköse, a.g.e, s.124

¹⁸⁴ Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922),

Çev: Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012, s.116-118

¹⁸⁵ BOA, MV, D. No:213, G. No:7-01.

Bu mütalaa sonunda; “Tazminat kararı kabul edilemeyeceği”¹⁸⁶ belirtilmiştir. Bu olayların yaşandığı dönemde İsveç basınında konu ile ilgili çıkan bir haberde şunlar yer almıştır:

*“Kars, dağlar arasında, savunmaya uygun bir kale olarak stratejik öneme sahip; fakat Batum, Hazar Denizi kıyısındaki büyük petrol merkezi Bakü’den uzanan borular nedeniyle, Türkiye için en değerli yer. Bakü’deki muazzam petrol ticareti Türk kontrolü altına girecek”*¹⁸⁷

Brest-Litovsk Antlaşması’nın IV. maddesine esasen Rusya, Doğu Anadolu vilayetlerinin derhal boşaltılması ve yönetimlerinin bir an evvel tekrar Osmanlı Devleti’ne bırakılmasına dair söz vermiştir. Bu koşulun yerine getirilmesini düzenlemek üzere Brest-Litovsk Antlaşması’na Türk-Rus başlıklı, bütünleyici bir ek antlaşma ilave edilmiştir. Bu ek antlaşmaya göre; Rusya’nın genel bir barış sonuclandırılana kadar, üç vilayetin sınırlarında ve Kafkaslar’da, İttifak güçlerine bildirmeksizin, talim amacıyla bile olsa bir tümendenden fazla asker bulundurması yasaklanmıştır. Öte yandan Osmanlı Devleti’nin kendi ordusunu savaşa hazır bir halde tutmasına izin verilmiştir. İsveç basınında da vurgulandığı üzere, üç vilayetin geri verilmesinin önemi, asıl olarak büyük Kars Kalesi’nin Türklere geri verilmesinde değil, Batum’un zengin Bakü petrolü açısından anahtar liman olmasında yatıyordu.¹⁸⁸

Rusya’da meydana gelen Bolşevik İhtilali sonrası Rusya Çarlığı’nın yıkılması ve Bolşeviklerin iktidara gelmesiyle Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı sırasında en önemli kazancını elde etmiş oluyordu. Her ne kadar Çanakkale Cephesi dışında Osmanlı Devleti’nin zafer kazandığı başka bir cephe olmasa da, Rusya’da meydana gelen siyasi gelişmeler bu cephedeki sonuçların Osmanlı Devleti’nin istediği gibi sonuçlanmasına neden olmuştur. Bundan dolayı Kafkasya Cephesi’nde Rusya’ya askeri olarak üstünlük kurulamamış olsa da, siyasi olarak Brest-Litovsk Antlaşması sayesinde istenilen neticeler elde edilmiştir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda kaybedilen Elviye-i Selase’nin tekrar Osmanlı topraklarına katılmasının¹⁸⁹ yanı sıra, hayata geçirilmek istenen Turan politikası için Brest-Litovsk Antlaşması son derece önemlidir. Türkistan’a açılan kapının anahtarı artık Osmanlı Devleti’nin eline geçmiş oluyordu. Uzun yıllar Rus esaretinde yaşamış Türk halklarının bu esareten kurtulmayı ve soydaş Osmanlı Devleti’nin bölgeye gelişini dört gözle beklediklerini de unutmamamız gerekir. Yani

¹⁸⁶ BOA, MV, D. No:213, G. No: 07-01.

¹⁸⁷ Bülent Gökay, Bolşevizm ve Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923), Çev: Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s.16

¹⁸⁸ Bülent Gökay, a.g.e, s.16

¹⁸⁹ Ahmet Ender Gökdemir, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998, s.19

bu barış antlaşmasının sonuçları bölgede yaşayan bütün Türkler için son derece değerlidir.

2.4. Büyük Devletlerin Azerbaycan Politikaları

Azerbaycan sadece Osmanlı Devleti için değil, dönemin güçlü devletleri için de son derece büyük bir öneme sahipti. Dünya siyasetine yön veren İngiltere ve Almanya gibi devletlerin yanı sıra, yeni bir oluşum olan ve daha tam olarak kendi gücünü oluşturamamış Sovyet Rusya da Azerbaycan konusunda bir takım emeller içine girmiş ve bu konuda siyaset üretmeye başlamıştı. Tabii ki İngiltere, Almanya ve Sovyet Rusya'nın ürettiği politikalar ve güttükleri amaçlar Azerbaycan Türklerinin çıkarlarına değil, kendi çıkarlarına hizmet etmekteydi. Bu dönemde kendini savunacak gücü olmayan, hele de dönemin güçlü devletleri karşısında hiçbir savunma organizasyonu gerçekleştiremeyecek kadar zayıf bir Azerbaycan'ın yardım isteyebileceği tek ülke kardeş Osmanlı Devleti idi. Ancak maalesef Osmanlı Devleti de eski ihtişamının ve gücünün çok uzağında kalmış ve bu devletlerle mücadele edebilecek konumdan çok uzaklaşmıştı. XX. yüzyılın başından itibaren birbirini izleyen savaşlar ve ülke dâhilindeki ciddi meseleler Osmanlı Devleti'ni askeri, ekonomik ve sosyal açıdan son derece zayıflatmıştı.

Enver Paşa devlet yönetiminde etkili olmaya başladığı ilk günlerden itibaren Kafkasya ve Orta Asya'daki Türk halklarını Rusya'nın esareti altından kurtarmayı kendisi için bir ülkü olarak belirlemişti. Bu politikaya Turancılık adı verilmişti. Ancak bu ülkünün başarıya ulaşabilmesi için öncelikli olarak Osmanlı Devleti'ni eski görkemli ve güçlü günlerine yeniden kavuşturmak gerekiyordu. Enver Paşa sadece Turancılığı savunan bir devlet adamı olmamış, aynı zamanda İslam Birliği ve Kutsal Cihat fikirlerini de ön planda tutmuştur. Kafkasya'da sadece Azerbaycan ve Dağıstan Türkleri için değil, bunun dışında bütün Kafkas Müslümanları için kurtuluş ümitleri beslemiş ve bu uğurda çalışmıştır.¹⁹⁰

Tabii Kafkasya konusunda politikası ve amacı olan bir tek Osmanlı Devleti değildi. Aynı zamanda I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan ve Osmanlı Devleti'nin kendi yanında savaşa girmesi için üst düzey gayret gösteren Almanya da Kafkasya konusunda bir takım amaçlar gütmekteydi. Ancak ne ilginçtir ki müttefik iki devlet olan Almanya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikaları birbirinden tamamen ayrı idi.

Türk siyasetçileri Bakü petrolünün kullanılmasında yalnız Almanya'nın ortaklığını kabul edeceklerini beyan etmişlerdi. Fakat Almanların Bakü üzerinde askeri ve siyasi hâkimiyet istemesi, bu olmazsa şehrin Ruslara bırakılması düşüncesi tarafları bir anlaşmazlık kargaşası içine sürüklemekteydi. İşte Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki fikir ayrılıkları buradan kaynaklanmaktaydı.

¹⁹⁰ Nâsır Yüceer, a.g.e, s.53

Türklerin bölgeye hâkim olması Almanya'nın çıkarlarına tamamen ters bir durum idi. Bölgede nüfuz sahibi güçlü bir Müslüman devletinin mevcudiyeti Almanya'nın isteklerinin yerine getirilmemesi anlamına gelebilirdi. Hatta Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan üzerine düzenlediği harekâta en sert tepki veren devletlerin başında da Almanya geliyordu. Kendi subaylarını Osmanlı Devleti'nden geri çağırarak tehdit eden Almanya, harekâtın bir an önce durdurulmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Kafkas İslam Ordusu'na açık bir emir gönderen Enver Paşa, harekâtın hemen durdurulmasını istemiştir. Ancak Enver Paşa, Nuri ve Halil Paşalara gizlice gönderdiği mektuplarda bu harekâtın devam ettirilmesini ve mümkün olan en kısa sürede başarıya ulaştırılmasını emretmiştir.¹⁹¹

Bu gelişmelerin dışında Osmanlı Devleti ve Almanya arasında Kafkasya bölgesi ile ilgili bir takım gizli görüşmeler de yapılmaktaydı. Bu görüşmeler iki ülkenin de birbirlerinin Kafkasya ile ilgili politikalarından duydukları rahatsızlıklar nedeniyle yürütülmekteydi. Osmanlı Devleti, Almanya'nın Ruslar ile 27 Ağustos 1918'de¹⁹² imzaladığı antlaşmadan rahatsızlık duymuştur. Almanlar ve Ruslar arasında Berlin'de imzalanan bu antlaşmanın şartları ise tamamen Osmanlı Devleti'nin ve Azerbaycan Türklerinin çıkarlarına aykırıydı. Rusya ve Almanya'nın Kafkasya ve Azerbaycan petrolü konusunda mutabakata vardıklarını açıkça gösteren bu antlaşmaya göre; Bakü petrolünün 1/4'lük kısmı Almanya'ya verilecek ve Almanlar Türk ordularının Kafkasya'daki ilerleyişine engel olacaktı.¹⁹³

Ancak kendisine haber verilmeden böyle bir antlaşmanın imzalanması, Osmanlı Devleti yöneticileri tarafından pek de hoşgörüle karşılanmamıştır. Sadece Osmanlı Devleti yöneticileri değil, aynı zamanda dönemin Azerbaycanlı yöneticileri de Rusya ve Almanya arasında imzalanan bu antlaşmadan ciddi rahatsızlık duymuşlardır. Azerbaycan Heyeti'nin başkanı Mehmed Emin Resulzade konuyla ilgili olarak İstanbul gazetelerinde sert beyanlarda bulunmuştur. Mehmed Emin Resulzade tepkisini şu sözlerle dile getirmiştir:

“Bakü ne Bolşevik, ne de Menşeviklerindir. Ne Rus'un, ne İngiliz'in, ne de Ermeni'nin olabilir. Bakü yalnız Azerbaycan'ındır. Ve ebediyen de Azerbaycan'ın kalacaktır. Bu öyle bir haktır ki, bunu bizden kimse nez edemez ve etmesine imkân vermeyeceğiz. Azerbaycan bir hükümet suretinde payidar olduğu müddetçe, Bakü payitahtımız olacaktır. Buna bütün kalp ve imanlarıyla halk kanidir. Ve bunu böyle bilmiş ve böyle bilecektir.”¹⁹⁴

Bu durumdan duyulan rahatsızlığı önce Hintze'ye, daha sonra da Lossow'a bildiren Talat Paşa, meselenin çözümü ile ilgili iki devletin antlaşma yapmasını

¹⁹¹ Mehman Ağayev, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s.60

¹⁹² Mustafa Çolak, a.g.e, s.277

¹⁹³ Mehman Ağayev, a.g.e, s.63

¹⁹⁴ Mehman Ağayev, a.g.e, s.63

önermiştir. Almanlar da Osmanlı Devleti'ni Kafkasya konusunda verdiği sözü tutmamakla suçlamaktaydı. Ancak sonuçta Talat Paşa ve Hintze arasında mutabakat sağlanmış ve iki ülke arasında 23 Eylül 1918 tarihinde gizli bir antlaşma imzalanmıştır. Bu gizli antlaşma; Transkafkasya, Kuzey Kafkasya, İran ve Türkistan'ı konu edinmekteydi.¹⁹⁵

Bolşevik İhtilali'nden sonra dünyanın gözü Rusya'ya çevrilmişti. Bunun nedeni, Rusya'da başlayan bu hareketin emperyalist devletlerin sömürgesi durumunda bulunan ülkelere sıçramasından endişe duyulmasıydı. Tabii ki mevcut durumdan en çok rahatsız olan bu devletlerin başında İngiltere gelmekteydi. İngiltere'nin en büyük endişesi ise Rus ordusunun savaştan çekilmesiyle başlamıştır. Çünkü Rus ordusunun savaştan çekilmesi Almanların Kırım ve Ukrayna'ya çok rahat bir biçimde ulaşabilmeleri anlamına gelmekteydi. Rus ordusunun savaştan çekilmesiyle İngilizlerde oluşan bir başka endişe ise, Osmanlı Devleti'nin Kafkaslar'a girerek Azerbaycan ve Kuzey İran'a ilerlemesi idi.¹⁹⁶

Kafkasya'nın hem jeopolitik, hem de zengin kaynakları itibariyle öteden beri büyük ve güçlü devletlerin ilgisini çektiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Sanayi inkilâbını takip eden sonraki yıllarda dünyada petrol ihtiyacının giderek artması, özellikle Azerbaycan'ın ve Bakü'nün önemini arttırmıştır. Özellikle XX. yüzyılın başlarından itibaren silah sanayisinin de gelişmesiyle petrolün önemi çok daha fazla artış göstermiştir. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru yaşanan petrol krizi de büyük devletlerin endişesinin artmasına sebep olmuş ve petrol yataklarıyla ünlü bölgelere olan ilginin artmasına neden olmuştur. İşte bu nedenle Azerbaycan bölgesi büyük devletlerin iştahlarını giderek kabartmıştır. Büyük devletlerin Azerbaycan'a olan ilgisi hem jeopolitik konumu, hem de yer altı kaynakları, özellikle de petrol ile alakalıdır.

Osmanlı Devleti'nin Bakü'ye ulaşması Avrupalı devletler için hiç de olumlu sonuçlar doğurmayacağını biliyoruz. Hem ekonomik, hem de siyasi olarak Osmanlı Devleti'nin güçlenmesini istemeyen devletler, bu duruma engel olmak için ellerinden geleni yapmaktaydılar. Osmanlı Devleti'nin savaştaki müttefiki Almanya bile Osmanlı Devleti'nin bölgeye tek başına egemen olmasını istememiş, hatta Rusya'nın bölgeye egemen olmasını tercih etmiştir. Yani Osmanlı Devleti'nin bölgeye egemen olmasının nasıl bir durum ortaya çıkaracağını sadece Almanya'nın bu düşüncesine bakarak bile anlayabiliriz. Bu, Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin tekrar eski ihtişamlı günlerine dönebileceğinden duydukları endişe ve korkuyu açıkça gözler önüne sermektedir. Bakü petroleri ve Türkistan'daki soydaşları sayesinde Osmanlı Devleti'nin çok büyük bir kuvvet haline gelebileceğini görmek hiç zor değil. Ancak tüm bu engellemelere rağmen, Osmanlı Devleti bölgede istediğini elde etmiştir.

¹⁹⁵ Mustafa Çolak, a.g.e, s.277

¹⁹⁶ Nâsır Yüceer, a.g.e, s.68

2.4.1.Güney Kafkasya’da Ermeni-Müslüman Düşmanlığı ve Temel Sebepleri

Ermeni meselesi daha XIX. yüzyılda Avrupalı devletler tarafından bir Müslüman-Hıristiyan sorunu olarak algılanmış ve günümüze kadar bu şekilde gelmiştir. 1856 Islahat Fermanı¹⁹⁷ ile beraber azınlıklara tanınan çok geniş haklar zamanla bir etnik milliyetçiliğe dönüşmeye başlamıştır.¹⁹⁸ Ayrıca, Islahat Fermanı sonrası gayrimüslimlere tanınan yargı ve eğitim bağımsızlığı da Osmanlı Devleti sınırları içinde ciddi milliyetçi problemlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.¹⁹⁹

Ermeni meselesinin ortaya çıkış sebebi olarak 1878 Berlin Kongresi’ni gösterebiliriz.²⁰⁰ İlk defa bu kongrede gündeme gelen Ermeni meselesi çok uzun yıllar Osmanlı Devleti’ni uğraştırmıştır. Emperyalist devletlerin zorla Osmanlı Devleti’nin karşısına çıkardıkları bu mesele ile uzun yıllardan beri Türk milletini uğraştırmaktadır. II. Abdülhamid Han döneminden beri Türk devlet adamlarının en çok uğraştıkları Ermeniler, zaman geçtikçe çok daha büyük bir sorun haline gelecek ve Türk milletine karşı gerek Anadolu’da, gerek de Azerbaycan bölgesinde büyük katliamlar uygulayacaklardır.

Ermeni meselesi dışında bilhassa Osmanlı Devleti içinde yaşayan Slav halklarını kışkırtmak için Rusya tarafından ortaya atılan Panslavizm politikası da Osmanlı Devleti’nin parçalanmasına yöneliktir. Bu politika doğrultusunda Rusların Balkan halklarını kışkırtma faaliyetleri neticesini vermiş, 1875’te ve 1876’da Bosna’da Sırp ve Bulgar ayaklanmaları meydana gelmiştir. Bulgarların çoğunlukta olmamalarına rağmen Avrupalı devletlerin desteği sayesinde çok kolay bir şekilde otonomi kazandıklarını gören Ermeni milliyetçilerinde de kendi devletlerini kurmak için Avrupalıların desteğine ihtiyaç duyma gereksinimini ve bu destek sayesinde başarıya ulaşabilecekleri inancını ortaya çıkarmıştır.²⁰¹

Kırım Bahçesaray’da çıkan Tercüman Gazetesi’nde Gaspıralı İsmail Bey, Bakü’de yaşanan olaylardan ötürü devam eden günlük yazısında şunları söylemiştir:

“Ermeni ve Müslümanlar arasında devam eden vuruşmaların detaylarını geçen yayın sırasında yazmıştım. O sıralar petrol ve petrol dünyasının hükümdarlarından biri olan Sayın Nobel, Peterburg’da bu olaylardan bahsetti.

Aslında Kafkaslar’daki teessüf verici olayların sebebi Müslümanlar değildir, Ermeni milliyetçileri ile Rusların İştirakiyun Partisi’nin ortaya attığı fesat ve

¹⁹⁷ Bilal N. Şimşir, Ermeni Meselesi (1774-2005), Bilgi Yayınları, Ankara 2006, s.47

¹⁹⁸ Kemal H. Karpat, Türk Dış Politikası Tarihi, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s.357.

¹⁹⁹ Enver Emre Öcal, Kâzım Karabekir’in Eserlerinde Doğu Sorunu, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s.36

²⁰⁰ Muhittin Nalbantoğlu, Rus Yarbayın Ağzından Türklere Karşı Ermeni Vahşeti Dün Türkiye Bugün Azerbaycan, Toker Yayınları, İstanbul 2009, s.7

²⁰¹ Kemal H. Karpat, a.g.e, s.358

fikirlerden ileri geldiğini çok iyi biliyoruz. Nitekim Sayın Nobel şu fikri beyan etmişlerdi ki; aslında petrol ve kerosin ticaret şirketlerinden en büyüğünün başında bulunan Nobel, şüphesiz Kafkasya'daki durumları çok iyi bilmektedir. Kendisi Ermeni veya Müslüman olmadığı için taraf tutmadan bunu söylemesi pek tabiidir. Binaenaleyh bizim düşüncemize itimat etmek istemeyen bunun sözüne şüphe etmeye hakkı yoktur.

O der ki; “Bakü karışıklıkları Ermeni ve Rus amelelerinin değiştirme ve başkalaştırmayı arzu ettiklerinden ileri gelmiştir. Bunlar çoğu kez ya istediğimizi veriniz ya da petrol kuyularını kerosin işletmelerini ateşe verir yakarız” diyorlardı ki bu durum meselenin özüdür.

Devamında ise; “Müslüman amelesine ise fena işlere girişip müdahale etmeye razı olmadıklarından, Rus ve Ermeni fesatçıları elbette bunları düşman tutup da türlü hileler ile Müslümanlar ve Ermeniler arasında düşmanlıklar salıp olayların çıkmasına sebep oldular. Gerçekten dedikleri gibi petrol kuyularını, havuzları ve sair binaları yakıp, işleri de durdurup yüz milyonluk zarar ziyan geldi.”

Nobel'in bu doğru açıklamaları her şeyi ortaya çıkarmaktadır. Ermeni milliyetçileri ise öteden beri cahil Ermeni halkını silah kullanılmaya alıştırmak için iki millet arasında düşmanlık fikirleri sokuyorlardı. Bu defa da yaratılan bu düşmanlıktan Rus İşturakiyanlar yararlanıp, bu düşmanlığı da çoğu kez Rusya'ya karşı kullanmaktaydılar.

Görünüşte ise Ermenilerle Müslümanlar vuruşup, birbirlerini ya öldürüyor ya da yaralıyorlardı. Petrol ve kerosin işletmeleri dahi yakılıp yıkılmıştı. Lakin işin öteki yüzü bu değildir. İşturakiyanların Rusya'yı dahi zarara soktukları açıktır. Nitekim petrol ve kerosinden Rusya hazinesine büyük paralar aktarılıyordu. Dahası petrol ve kerosin taşıyan demiryolları ve gemiler dahi yüklü miktarda akçeler alırlardı. Zaten Rusya'daki birçok gemi ve fabrika petrol kullanmaktaydı. Şimdi ise petrol kuyuları ve petrol işletmelerinin hepsi yanıp harap olduğu için ve bu yıla kadar gerekli derecede tamir edilip yoluna koyulamayacağından devlet hazinesi elbette gelersiz kalacaktır.

Yakarlık petrol bulunmadığından birçokfabrika, gemi ve hatta bazı demiryolları hareketsiz kalıp, nice nice binlerce işçi adamlar da işsiz, yani aç kalacaklardır. Yiyecek bulunmadığından aç kalmış milyonlarca halk ile böylece de işsiz kalmış amele taifesi hükümetin başına elbette bela ve de hazineye büyük ağırlıkları olacaktır.

Ermeni ve Müslümanlar arasında düşmanlık ve vuruşmalar daha çok Müslümanların dini taassubundan kaynaklanmaktadır. Yani bu durumun Hıristiyanlara karşı herhangi bir düşmanlıktan kaynaklandığı doğru değildir. Oysa

derin fikirli Rusya düşmanlarının daha çok da gizli ve şeytanca tedbirlerinden ileri gelmektedir.”²⁰²

1890’larda Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki gerilim tırmandıkça, Osmanlı merkezi cemaatler arası ilişkileri etkileyebilecek en küçük ayrıntılara karşı büyük özen göstermeye başlamıştır. Nitekim 3 Eylül’de Sivas Valisi, buradaki Ermenilerin kendilerine ait arazi üzerinde bir kilise ve bir okul inşaatı için başvurduklarını bildirmiştir. Derhal yollanan müsaade teskeresinde ise; “*Sivas’taki Müslümanlar ile gayrimüslimlerin bir arada yaşadıklarından bu duruma karşı çıkmak isteyen kimse yoktur. Hatta buradaki iyi ilişkiler dâhili düzenin korunmasını sağlamaktadır*” denilmiştir.²⁰³

XX. yüzyılın başlarından itibaren Taşnaklar, mücadele meydanını Türkiye’den Güney Kafkasya’ya, özellikle de Azerbaycan’a taşımışlardı. I. Dünya Savaşı’nın sonlarından itibaren Ermeniler silahlarını Azerbaycan Türklerine çevirmişlerdi. Bakü’deki Bolşevik güçlerle birleşen faşist Ermeni çeteler, bölgedeki Türk nüfusunun yarıya yakınına göç etmeye zorlamışlardı. Sadece Bakü’de 10.000’e yakın Azerbaycan Türkü, Ermeni çeteleri tarafından katledilmişti.²⁰⁴ Hangi eyalette Erivan Ermenileri varsa, orada mutlaka bir kargaşa meydana gelmekteydi. Bu yalnızca Erivan’da veya Ermenistan’da böyle değildi. Örneğin Bakü’de veya Tiflis’te Erivan Ermenileri bulunuyorsa orada da bir kargaşa oluyordu.²⁰⁵ Ermenilerin uygulamış oldukları katliamı gösteren belgelerden bir tanesi şudur:

Erivan Diplomatik Temsilcisi Tekiniski’ye;

“Erivan ve Karabağ’daki Müslüman toplumuna karşı Ermeni zorbalığının olağanüstü meclis komisyonu araştırmasını tasdik etmesini ve ittifak üyelerini de buraya davet etmesini telif etmektedir. Azerbaycan parlamentosunun bu işe 10 milyon ayırması ve bu işi mümkün mertebe en hızlı halledilmesi teklif edilir. Erivan Milli Müslüman Heyeti’nin faaliyetlerine dair bilgiler toplansın.”²⁰⁶

Azerbaycan Hükümeti Fevkalade Soruşturma Kurulu Üyesi Novatski’nin, Soruşturma Kurulu Başkanına Yazdığı Rapor Özeti:

“Şamahı şehrinde oturan Müslümanlar 18 Mart 1918 tarihinde gece Ermeni ve Malakanların silahlı saldırısına uğradılar. Müslümanlar bu saldırıyı beklemiyorlardı. Çünkü Papaz Bagrat ve Malakan temsilcisi Karabanov, İncil üzerine yemin ederek Müslüman halkla iyi geçineceklerine dair söz vermişlerdi.

²⁰² Ferit Erden Boray, Öncesi ve Sonrasıyla Cumhuriyet Tarihi 1699-1905, c.II, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2010, s.220-221

²⁰³ Ferit Erden Boray, a.g.e, s.221

²⁰⁴ Justin McCarthy, Ermeni Soykırımı İddiaları Yanlış Hesap Talat’tan Dönünce, Cedit Neşriyat, Ankara 2009, s.29-30.

²⁰⁵ Yusuf Hasanov, Rus Yönetimi Altında Ermeniler İle Azerbaycan Türkleri Arasındaki İlişkiler, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2008, s.16

²⁰⁶ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA, 030. 10. 490. 123. 6.)

Ancak Ermeniler sözlerini tutmayıp Müslümanlara saldırmaya başlamışlardı. Şehrin zengin ve meşhur isimlerinden olan Şihayev, Hasanov, Cebrailbekov, Müfti Hüseyinbekov, Alimirzayev, Efendiyev, Babayev, Büyükbek Hüseyinov, Hacı Yakup, Alekberov, Teymur Abutalip, Hacı Feteli, Fattakbekov ve başkalarına ait güzel evleri yaktılar. Tüm değerli eşyaları aldılar. Ermeniler, yaktıkları evlerin sahiplerini, insanlık dışı işkencelerle öldürüyorlardı. Göğüsleri kesilip, karınları kama ile yarılarak katledilen kadınların cesetleri sokaklarda yatıyordu. Çocukları kazıklarla yere çakmışlardı. İşte Şamahı şehrinde oturan Müslümanlar bu durumda idiler.

Sonra Şamahı'ya Müslüman ordusu geldi ve Ermenileri şehirden kovdular. Ermeniler Malakan köylerine kaçtılar. Ancak Müslüman ordusu dört gün sonra Şamahı'dan ayrılmak zorunda idi. Müslüman ordusu gittikten sonra Ermeniler tekrar Müslümanlara saldırdılar ve daha şiddetli ve ağır işkenceye başladılar. Birinci ve ikinci saldırı sırasında birkaç bin Müslüman katledildi. Ölen Müslümanlar arasında ünlü isimler de vardı. Duma üyesi Mehmed Tağı Aliyev, Hacı Baba Abbasov, Eşref Hacıyev, Hacı Abdulhalik, Hacı Abdul Hüseyinov, Hacı İsrafil Memmedov, Mir İbrahim Seidov, Hacı İsrafil Salamov, Ağa Ahmed Ahmedov, Hacı Abdul Kasım Kasımov, Eyup Ağa Veysov, Zeynep Hanım Veysova, Ali Abbasbek İbrahimbekov, Alekber Kadirbekov, Abdurrahim Ağa Ağalarov ve daha birçokları...

Şamahı Müslümanlarının zararları genel olarak 2 milyar Rus Rublesi değerindedir.

*Şamahı Müslümanlarının temizlenme planı Stepan Lalayev, Gavriyil Karaoğlanov, Gülbandov, Mihail Arzumanov, Karapet Karamanov, Şuşintsa Ağamalova, Sedrak Vlasov, Samuel Dalıyev, Petrosyants, İvanovlar (oğlu ve babası) tarafından hazırlanmış ve saldırıda yerli Ermeniler kullanılmıştır.*²⁰⁷

Bolşevikler Adına Ermeni Askerlerinin Yaptığı Katliam

*“Azerbaycan'da Ermenilerin Müslüman halka karşı Bolşevikler adı altında yaşlı, kadın, çocuk demeden yaptıkları ağır işkenceleri soruşturmak üzere kurul oluşturulması ve faaliyetlerinin Rusça, Fransızca, Almanca ve Türkçe yayınlanması ile ilgili Dışişleri Bakanı M. Hacinski'nin Hükümete sunduğu 15 Temmuz 1918 tarihli raporu.*²⁰⁸

Azerbaycan Hükümeti Fevkalade Soruşturma Kurulu Oluşturulması

*“Müslüman nüfusa karşı Ermeniler tarafından yapılan zulüm ve yağmaların soruşturulması amacıyla Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Fevkalade Soruşturma Kurulunun oluşturulmasına dair karar.”15 Temmuz 1918.*²⁰⁹

²⁰⁷ BCA, (930. 01. 5. 111. 1.)

²⁰⁸ BCA, (930. 01. 5. 80. 1.)

²⁰⁹ BCA, (930. 01. 2. 27. 1.)

Ermenilerin Guba’da Müslümanlara Yaptıkları Mezalim

“Azerbaycan Hükümeti Fevkalade Soruşturma Kurulu üyesi Novatski’nin Kurul Başkanına verdiği rapor özeti: Guba’da 122 Müslüman köyü yağmalanarak yakılmıştır. Bu köylerden bazıları şunlardır:Diviçi, Sadan, Çarhane, Zaglıcan, Alihanlı, Eyinbulag, Nardarin, Siyazan, Rahimli, Surra, Gülimler, But-But, Andrey-Abad, Haliler, Karakaşlı, Aşağı Kuşi, Sarvan, Amirhaim, Tura, Aygün ve diğerleri. Bu köylerde 60 erkek, kadın ve çocuk öldürülmüş, 53 kişi de yaralanmıştır. Bu köylere verilen maddi zarar 58.121.59 rubledir.

Müslümanları katleden Amazasp grubuna Guba’dan da katılan Ermeniler oldu: Arutün Ayrapetov, Berber Cevat, Arütüinov, Avakov, öğrenciler, Amirdanovlar, Vartan Melikov, Aleksandr Mukas-yants, Yakup Tatoes, Arutün ve babası Babacan Karapetoğlu. Bunların Tenkil Müfrezesi’ne katıldıklarını, Guba şehir temsilcisi Alibekov, Hacı İsmail Orucov, Hacı İdhat Musayev, Meşadi-İbad Bağirov, Mamed Musa, Mamed Alioğlu, Kerbalay Abuzer Mastanoğlu ve başkaları şahit olarak tasdik etmektedir.Dolayısıyla Tenkil Müfrezesi’ne katılan Ermeniler hakkında soruşturma başlatılmasını arz ederim.”Nisan 1916.²¹⁰

Bu tarihi belgelerden çok net bir şekilde katliamı yapanların ve katliama maruz kalanların kimler olduğunu görmekteyiz. Savunmasız sivil halkın kadın, çocuk, yaşlı demeden nasıl bir vahşete maruz kaldıkları çok açık ve nettir. Ermeni vahşetinin Azerbaycan Türklerinin üzerinde nasıl zuhur ettiğini, zulmün hangi boyutlara ulaşabildiğini anlamak hiç de zor değil.

Ermenilerin yaptıkları katliam bunlarla sınırlı kalmamış, onlar Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları başka bölgelerde de katliamlar gerçekleştirmişlerdir.²¹¹ 1918 yılında Rus ordusunun Güney Azerbaycan’ı istila etmesinden istifade eden Ermeni çeteleri, milli bir Ermeni-Assori ordusu oluşturup Urmiye, Hoy ve Maku’da kanlı eylemler gerçekleştirmişlerdir. “Urmiye Belvası” olarak anılan bu kanlı eylemlerde katledilen Azerbaycan Türklerinin sayısı tam olarak belli değildir. Ancak sadece Urmiye’de öldürülen insanların sayısı 10.000’den fazla olarak tahmin edilmektedir. Bunun dışında 500’den fazla evin de ateşe verildiği bilinmektedir.²¹²

Ermeniler bir de halka ultimatom vererek silahlarını teslim etmelerini istemişlerdir. V. Stepanyan’ın emri ile 16 kişiden oluşan bir Ermeni Heyeti teşkil edilerek, Müslümanların ellerinde bulunan silahları 48 saat içinde teslim etmeleri gerektiğini belirtmişlerdir. 48 saatlik süre bittikten sonra, silah arama bahanesiyle Müslüman halkın evine giren Ermeni çeteleri, halkın evlerini talan etmiş ve yağmalamışlardır. Ev sahiplerini de öldüren Ermeni çeteleri, daha sonra bütün evleri

²¹⁰ BCA, (930. 01. 5. 104. 1.)

²¹¹ Sebahattin Şimşir, Azerbaycan’da Kızıl Soykırım, IQ Yayınları, İstanbul 2011, s.10

²¹² Boran Aziz, Mart Faciasından Hocalı’ya Azerbaycan’da Ermenilerin Türk Soykırımı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, Çev: Sebahattin Şimşir, İstanbul 2013, s.74

ateşe vermişlerdir. Evlerdeki genç kızlar tecavüze uğramış ve öldürülmüşlerdir. Ayrıca kaçmaya çalışan 1500'den fazla Azerbaycan Türkü de, Ermeni kurşunlarıyla can vermişlerdir. Ermeni çeteleri yaşlı, kadın, çocuk demeden yakaladıkları herkesi katletmişlerdir. Seyid Ahmed Kesrevi bu olayları şöyle anlatmaktadır:

*“Onlar Urmiye’de 500 evi ateşe verip yaktılar. Erkek, kadın ve çocukları öldürdüler. Bu şekilde zulüm ve vahşilik hiçbir asırda yapılmadığı gibi, hiçbir kanunda da görülmemiştir.”*²¹³

2.4.2. Osmanlı Devleti’nin Savaştan Çekilmesi ve I. Dünya Savaşı’nın

Sonu

1917 yılına gelindiğinde savaşa katılan bütün devletlerde bir yorgunluk ve savaşa karşı ciddi bir bıkkınlık baş göstermeye başlamıştı. Savaşın üç yıldır devam etmesine rağmen, hiçbir tarafta mağlubiyet veya galibiyet işareti göze çarpmıyordu. Bu durum da tüm ülkelerin kendi kamuoylarında savaşın sonlandırılmasına dair arzu ve istekleri arttırmaktaydı. Savaşın uzaması yaşam şartlarını da son derece zora sokuyordu.²¹⁴

Savaştan ülkeler arasında yorgunluk belirtisi gösteren ilk ülke Avusturya oldu. Ruslara karşı zorlu savaşlar veren Avusturya, iyiden iyiye zayıflamıştı. Almanlar da İngilizler karşısında giderek erimekte ve güç kaybetmekteydi. İttifak Devletleri bu sıkıntılarla boğuşurken bir darbe de Amerika’dan almışlardı. Resmen savaşa katılmadan önce de İtilaf Devletleri’ne büyük miktarda silah ve mühimmat yardımında bulunan ABD, Nisan 1917’de I. Dünya Savaşı’na resmen katılmıştır. Bu durum karşısında Almanya ve Avusturya birkaç defa barış teşebbüslerinde bulunmuş, fakat bu girişimler sonuçsuz kalmıştır.

İtilaf Devletleri’nin de durumunun hiç de iç açıcı olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Rusya’da meydana gelen Bolşevik İhtilali sonucu Rusların savaştan çekilme kararı alması, Sırbistan’ın yenilmesi, İtalya’nın Caporetto hezimetini ve Romanya’nın mağlubiyeti İtilaf Devletleri’ni son derece büyük bir sıkıntıya sokmuştu. Ayrıca savaşa katılan ülkelerin halkları da yıllardır devam eden savaşın sonunda artık bitip tükenmişti. İki taraf için de barış artık kaçınılmaz bir hal almıştı.

Tüm dünyanın barışa hasret kaldığı bir dönemde ABD Başkanı T. W. Wilson, 8 Ocak 1918’de *“Wilson İlkeleri”* olarak tarihe geçen ve savaşın bitmesinde çok önemli bir rol oynayan 14 maddeden oluşan çözüm önerisini dünya kamuoyuna sunmuştur. Bu maddeler herhangi bir şarta fırsat vermeden barış antlaşmasının yapılması prensibini öngörüyordu. Kimsenin kimseden toprak ve tazminat talep etmeyeceği, her halkın kendi kaderini kendisinin belirleyeceği, gizli diplomasinin kaldırılacağı, sömürgecilik sorununun çözüme kavuşturulacağı gibi o dönemdeki

²¹³ Boran Aziz, a.g.e, s.75

²¹⁴ Fahir Armaoğlu, a.g.e, s.129

dünyanın en büyük problemlerine çözüm ışığı tutan bu ilkeler, barış özlemiyle yanıp tutuşan tüm halkların umut kaynağı olmuştur.

Her ne kadar I. Dünya Savaşı'nın sona ermesinde ve İttifak Devletleri'nin bu ilkelere güvenerek savaştan çekilmesinde Wilson Prensipleri'nin önemi olsa da, savaş bittikten sonra 32 devletin katılımıyla gerçekleştirilecek olan 18 Ocak 1919 tarihli Paris Barış Konferansı'nda galip sıfatıyla yer alan İtilaf Devletleri bu prensiplere çok da fazla riayet etmeyeceklerdir.²¹⁵

Osmanlı Devleti'ne değinecek olursak, her ne kadar Çanakkale Cephesi'nde ve Kafkasya'da önemli başarılar elde etmiş olsa da, diğer cephelerde alınan ağır yenilgiler artık savaşın sürdürülemez olduğunu açık bir şekilde göstermekteydi. Dört yıldır devam eden savaş, Osmanlı Devleti'ne hem ekonomik, hem de sosyal açıdan çok büyük zararlar vermişti.

Osmanlı Devleti, 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması ile doğu bölgesindeki topraklarını istiladan kurtarmış, Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan Türklerinin Bolşevik rejimini tanımayarak bağımsızlıklarını ilan etmesi üzerine, bu durumdan faydalanarak Bakü petrolünü ele geçirmek için harekete geçmiştir. Burada amaç, Orta Asya'ya ulaşarak bölge halkının da desteğini alıp, Pan-Türkist bir devlet kurmaktır. Gerçekten de bu harekât başarılı olmuş, Eylül 1918'de Türk orduları Bakü'ye girmeyi başarmıştı. Buradan daha öteye gidilecekken, 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayan Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'ndan resmen çekilmiştir. I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti'nin 624 yıllık tarihindeki son savaşıdır.²¹⁶

Mondros Ateşkes Antlaşması, Osmanlı Devleti için bir teslimiyet ve bir boyun eğiş anlamı taşımaktaydı.²¹⁷ Galip devletlerin tüm şartlarını kabul etmek zorunda kalan Osmanlı Devleti, kendisini savunacak tüm askeri birliklerini terhis etmek, silah ve mühimmatlarını ise İtilaf Devletleri'ne vermek zorunda bırakılmıştı. Hatta o derece ki, Osmanlı Devleti'nin tüm haberleşme cihazları elinden alınmış, yer altı kaynaklarına el konulmuş ve İtilaf Devletleri'ne tehlikede olduklarına inandıkları her bölgeyi istedikleri zaman işgal etme hakkı verilmiştir.²¹⁸

I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan ateşkes antlaşmaları, sadece Osmanlı Devleti için değil, Almanya için de oldukça olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Savaşın galibi olan İtilaf Devletleri, yapılan ateşkes antlaşmalarında Almanya ve Osmanlı Devleti'nin ileride tekrar müttefik olmasını engellemek için de maddeler koymuşlardır. Osmanlı Devleti'ne imzalatılan Mondros Ateşkes Antlaşması'nın

²¹⁵ Fahir Armaoğlu, a.g.e, s.131-132

²¹⁶ Fahir Armaoğlu, a.g.e, s.133

²¹⁷ Ünsal Yavuz, Atatürk İmparatorluktan Milli Devlete, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s.45

²¹⁸ Fahir Armaoğlu, a.g.e, s.134

23. maddesi ile Almanya'ya imzalatılan Versay Antlaşması'nın 22. maddesi Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkileri engellemeyi amaçlamaktaydı.²¹⁹

2.4.3.Trabzon Konferansı

Brest-Litovsk Antlaşması'na göre Kafkas sınırı, 1877 yılındaki gibi olmalıydı. Bu nedenle Rusların Kars, Ardahan ve Batum'dan çekilmeleri gerekmektedir. Rus ordusu dağıldığı için bu sancaklar boşaltılmış, fakat Rusların bırakıp gittikleri Kars ve Ardahan'a Ermeniler, Batum'a ise Gürcüler girmişti. Osmanlı Devleti'nin bu bölgelerin kendisine verilmesi talebine karşı çıkan Mâverâ-yı Kafkas Hükümeti bu talebi kabul etmemiş ve Brest-Litovsk Antlaşması'nı da tanımadığını belirtmiştir. Bir taraftan askeri harekâtını devam ettiren Osmanlı Devleti, diğer yandan da sorunun barışçıl yollarla çözümü için siyasi bir zemin aramaktaydı. Bu nedenle Mâverâ-yı Kafkas Hükümeti'nin temsilcileri görüşme yapılması için Trabzon'a çağırılmışlardır.²²⁰

Kafkas Cumhuriyeti sulh heyeti, Akaki Çenkeli dâhil olduğu halde 11 murahhas aza, 8 askeri aza, diğerleri mali, ticari ve sınaî müşavirler ve tercümanlar, kâtipler ve emir zabıtları olmak üzere 43 kişiden ibaret idi. Bu heyetin başında ise, Gürcü Akaki Çenkeli bulunmaktaydı.²²¹ Mehmed Emin Resulzade, İbrahim Haydarov, Haydar Bey Ayaşindze, Halil Bey Hasmemmedov, Mehmed Hasan Hacınski, Ekber Ağa Şeyhülislamov ve Mir Yakub Mehdiyev gibi şahıslar da bu heyetin içinde bulunan Müslüman ve Türk delegelerdir.

14 Mart 1918'de görüşmeler Hüseyin Rauf Orbay'ın riyasetinde başlamıştır. Trabzon'a gelen Müslüman murahhasların verdikleri bir takım gizli bilgilere göre; Kafkasyalılar daha hükümet şekillerini tayin etmedikleri gibi, atıyen Ruslardan yardım alabilmek ümidiyle, Rusları gücendirmemek için bağımsızlıklarını ilan etmiyorlardı. Müslümanlar ise, Hıristiyanlar ile birlikte hükümet kuramayacakları konusunda fikir birliğine varmış oldukları için Türk Heyeti'ne karşı son derece bağlılık göstermekte ve kendi silah ve subayları olmadığı için Türk Ordusu'nun biran evvel harekete geçmesini temenni etmekteydiler. Hüseyin Rauf Orbay, müzakerelerin olumlu bir şekilde yürütülebilmesi ve iki taraf açısından da müspet sonuçlar alınabilmesi için Kafkas Cumhuriyeti'nin durumunu resmen beyan etmesini istemiş ve Kafkas Heyeti'ne şu yazıyı göndermiştir:

“Heyet-i Murahhasa-i Osmaniye, Hükümet-i seniyyenin, teşekkül etmekte olan, Mâverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti ile münasebat-ı hasene-i hemcivarı tesis etmek arzusu halisinde olduğunu beyan ile kesb-i fahr eyler ve Cumhuriyet-i mezkûrenin

²¹⁹ Cemil Koçak, Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s.1

²²⁰ Nâsır Yüceer, a.g.e, s.17

²²¹ Elnur Hasan Mikail, Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1919-1938), Derin Yayınları, İstanbul 2014, s.30

*hüviyeti ve şekli ve teşkilat-ı siyasiye ve idariyesi hakkında Kafkasya heyet-i murahhasının beyanati sarihede bulunmasını rica ve hukuk-u düvel kavaince bir devlet için haiz olması lazım gelen şeraiti ifa edip etmediğini sorar”.*²²²

Türk Heyeti, Kafkas Heyeti'nin hareketleri ve istekleri hakkında, Müslüman murahhaslar vasıtası ile daima haber almakta ve müzakereleri ona göre ayarlamakta idi. Nitekim Müslüman murahhaslardan alınan mevsuk bilgilerden Kafkas Heyeti Diyet Meclisi'nin kararı ile sulhun akdi için şu tekliflerde bulunacaktı:

* Şerait-i mevcudeden dolayı Mâverâ-yı Kafkas Duet Meclisi kendisini Türkiye ile akdi sulha salâhiyettar addeder.

* Müzakerat-ı sulhiyeye başlayacak, Mâverâ-yı Kafkas Diyet Meclisi Türkiye ile kat-i surette akdi sulh azmindedir.

* 1914 senesinde harpten evvel Türkiye ile Rusya arasında mevcuthudut addolunacak muahede-i sulhiye esasını teşkil etmelidir.

* Alelumum Şarkî Anadolu dâhilinde bulunan milletlerin kendi mukadderatını tayin etmek hakkını istihsale ve alehusus, Türkiye dâhilinde bulunmak şartı ile Türkiye Ermenistan'a muhtariyet elde etmeye sa'î etmek.²²³

Resmi görüşmelerden önce genel durumu gözden geçirmek amacıyla, Kafkas Heyeti'nden bazı Müslüman delegeler ile Hüseyin Rauf Orbay arasında bir görüşme yapılmış ve Hüseyin Rauf Orbay'a hangi partiden olurlarsa olsunlar Kafkas Müslümanlarının Osmanlı ordusunun Kafkasya'ya girmesini bekledikleri ifade edilmiştir. Mir Yakub Bey Mehdiyev'in barış görüşmelerinin ancak Mâverâ-yı Kafkas Hükümeti'nin resmen bağımsız bir hükümet olarak ilan edilmesiyle mümkün olabileceği görüşünü Hüseyin Rauf Orbay da tasdik etmiştir.²²⁴

Nitekim resmi müzakerelerin en başından beri, Mâverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti'nin Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadığını ve bu antlaşmanın Kafkasya ile alakalı olan kısmının kendileri açısından hükümsüz olduğunu belirttiklerini görmekteyiz. Hüseyin Rauf Orbay buna karşılık olarak; “*Brest-Litovsk Barış Antlaşması akdedildiği zaman Kafkas Hükümeti'nin teşekkül etmemiş ve istiklalini tasdik ettirmemiş olduğundan, bu yoldaki iddialar tamamıyla mesnetsizdir*” demiştir.²²⁵

Trabzon'da yapılan barış görüşmelerinin çıkmaza girmesi ile Mâverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti'nde yeni hükümet teşkiline ihtiyaç hâsıl olmuş ve 26 Mart 1918'de Gürcü Gegeçkori'nin başkanlığında yeni bir hükümet kurulmuştur.

²²² Akdes Nimet Kurat, a.g.e, s.469

²²³ Akdes Nimet Kurat, a.g.e, s.470

²²⁴ Elnur Hasan Mikail, a.g.e, s.30

²²⁵ Akdes Nimet Kurat, a.g.e, s.470

Trabzon'da bulunan heyetin başındaki isim olan Çheidze de Hariciye Vekili tayin edilmiş ve kendisine yapılan barış görüşmelerinde son derece geniş yetkiler verilmiştir. Kabinede beş tane Müslüman vekil de vardı, fakat en önemli görevler yine Gürcü ve Ermeniler tarafından işgal edilmişti.

Tiflis'e giden murahhaslar Trabzon'a dönünce görüşmeler tekrar başlamıştır. Ancak Kafkas Heyeti'nin düşüncelerinde ve tutumunda önemli bir değişiklik olmamıştır. Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımamakta ısrar eden Kafkas Heyeti, Ardahan ve bazı yerlerin Osmanlı Devleti'ne bırakılabileceğini bildirmiş olsalar da, Batum'un Gürcülere ve Kars'ın Ermenilere verilmesi konusunda ısrarcı tutumlarını devam ettirmekteydiler. Fakat Osmanlı Heyeti, Brest-Litovsk Antlaşması'nın kendisine verdiği yetkiyi kullanarak bu üç sancağın da kendi topraklarına katılması gerektiğini savunmaktaydı. Hüseyin Rauf Orbay, 6 Nisan 1918'de Kafkas Murahhas Heyeti'ne ultimatoma niteliğinde bir yazı göndererek, hem Brest-Litovsk Antlaşması'nın tanınması, hem de Türk Heyeti ile kat-i müzakerelerde bulunabilmek için Mâverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti'nin kendini müstakil bir devlet olarak Rusya'dan ayırdığını kesin bir şekilde ilan etmesini talep etmiştir.²²⁶ Ancak bu talepler yerine getirildikten sonra Kafkas Heyeti ile Osmanlı Devleti arasında müzakerelere girişilebileceği açık bir biçimde belirtilmiştir. Bu ultimatoma üzerine, Kafkas Murahhaslar Heyeti Tiflis'e doğru hareket etmiştir.²²⁷

Tiflis'te hemen toplantı akdeden Seym'de Ermeniler, Gürcüler ve Azeriler arasında şiddetli münakaşalar yaşanmıştır. Azeri mebuslar Hüseyin Rauf Orbay'ın taleplerinin derhal kabul edilmesini istemişlerdir. Ancak Gürcüler ve Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne karşı Almanya'ya istinatla Türk taleplerini karşılamayı öne sürmüşlerdir.²²⁸

Müslüman üyelerin Osmanlı Devleti'nin şartlarının kabulünü tavsiye etmesiyle Transkafkasya delegasyonu içinde ayrılık ortaya çıkmış ve Seym Meclisi, üç toplumun temsilcilerinin birbirlerini suçladıkları şiddetli tartışmalara sahne olmuştur. Bunun üzerine Yusufbekov, Müslümanların Osmanlı Devleti'ne karşı savaşaçağının düşünülemeyeceğini belirtmiştir.²²⁹

Tiflis'te münakaşalar devam ederken III. Ordu Komutanı Vehip Paşa askeri harekâta başlamıştır. 5 Nisan'da Sarıkamış Ermenilerden alınmıştır. 14 Nisan'da ise Batum şehri Türk askerlerinin eline geçmiştir. 25 Nisan 1918'de de Kars Kalesi Osmanlı Devleti tarafından geri alınmıştır. Birkaç gün sonra Türk kuvvetleri 1877-78 sınırına ulaşmıştır. Böylece üç sancak da tekrar Osmanlı Devleti'ne katılmış oldu.

²²⁶ Elnur Hasan Mikail, a.g.e, s.31

²²⁷ Akdes Nimet Kurat, a.g.e, s.472

²²⁸ Akdes Nimet Kurat, a.g.e, s.473

²²⁹ Elnur Hasan Mikail, a.g.e, s.31

Türk askerinin bu ileri harekâtları sonrası Tiflis'te toplanan Seym üyeleri, Osmanlı Devleti'nin şartlarını kabul etmek zorunda kalmıştır. Nitekim 11 Mayıs 1918'de Mâverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti kendisini müstakil bir devlet olarak ilan etmiştir. Hükümet Başkanı ve Hariciye Vekili görevlerini yürüten Çenkeli'nin riyasetindeki bir heyet Türkiye ile kat-i bir sulh akdetmek üzere Batum'a gitmiştir. Bundan sonraki müzakereler Batum'da yapılacaktır.

2.4.4. Batum Konferansı ve Barışı

Trabzon Konferansı'nda Mâverâ-yı Kafkas temsilcileri Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltmayı kabul etmemişlerdi. III. Ordu'nun ileri harekâtı neticesinde üç sancak da zapt edilmiş ve Mâverâ-yı Kafkas Seymi bu durumu kabul etmek zorunda kalmıştı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin isteği doğrultusunda 11 Mayıs 1918'de bağımsız bir devlet olduklarını da kabul eden Seym üyeleri, tekrar barış görüşmelerine başlamak için Batum Konferansı'na çağırılmışlardır.²³⁰

Bu gelişmelerin ışığında Bakü'ye de ayrıca değinmekte büyük yarar var. Çünkü bölgede yaşanan siyasi gelişmelerde Bakü'nün son derece önemli bir rolü vardır. Hem Almanya'nın, hem Osmanlı Devleti'nin, hem de Sovyet Rusya'nın Bakü'ye hâkim olmak istemesinin sebeplerine geniş çaplı değinmek gerekir.

Her şeyden önce Bakü'nün Sovyet Rusya açısından büyük bir öneme sahip olduğunu biliyoruz. Bunun nedeni ise tabii ki Bakü petrolleridir. Ekonomik olarak zaten büyük sıkıntılar içinde olan Sovyet Rusya için Bakü olmazsa olmazdı. Bu nedenle Sovyet Rusya kurulur kurulmaz Stephan Şaumyan Bakü'ye gönderilmiştir. Bolşevik Partisi Bakü'de oldukça kuvvetli bir konuma sahipti. Stephan Şaumyan'ın faaliyetleri sonucu Rusların ve Ermenilerin desteği alınmıştı. Azerbaycan Müsavat idaresi ise dayanacak askeri gücünün olmaması nedeniyle Ermeni ve Bolşevik tahrikâtı karşısında son derece aciz bir duruma düşmüştü. Nihayet 18 Mart 1918'de kaçınılmaz son gerçekleşti ve Stephan Şaumyan önderliğinde bir hükümet darbesi gerçekleştirildi. Hükümet darbesi sonucu Bakü'de Kızıl Cumhuriyet yönetimi kuruldu.

Bu Kızıl idare tamamen Müslüman ve Türk olan ahaliye karşı yöneltilmişti. Bakü'de Müslüman ve Türk ahaliye karşı geniş çaplı katliam başlatılmış ve çok sayıda insan katledilmiştir. Bu olaylar karşısında Bolşevik matbuatında, özellikle de Pravda ve İzvestia gazetelerinde tek satır yazı yazılmamıştır. Rusları arkalarına alan Ermeniler, Bakü'de ellerinden geldiği kadar insan katletmeye başlamışlardır. Bu feci durumdan Müslümanları kurtarabilecek tek kuvvetin Osmanlı Devleti olduğunu düşünen insanlar, Türk askerinin bölgeye gelişini dört gözle beklemekteydiler.

²³⁰ Nâsır Yüceer, a.g.e, s.29

Osmanlı Devleti'nin Batum'daki murahhas heyetine Adliye Nazırı Halil Bey riyaset etmekte idi. Müzakereler 11 Mayıs'ta başlamıştır.²³¹ Halil Bey, Batum'a gitmeden hemen önce Sadrazam Talat Paşa'dan bazı talimatlar almıştı. Hariciyeden Ahmet Muhtar Bey de bu heyete dâhil edilmişti. Talat Paşa, Halil Bey'e verdiği talimatta özellikle Ermenilerin bölgede güçlü bir devlet olarak ortaya çıkmasını engellemeye yönelik girişimlerde bulunması gerektiğini bildirmiştir.²³² Rusya'nın da bu dönemde zayıflamış olduğunu bilen Talat Paşa, bu durumdan azami derecede istifade etmenin Osmanlı Devleti için ne kadar büyük bir önem taşıdığını vurgulamıştır.

Rusya'nın eski kudretinde olması halinde Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da istediklerini yeterince yapamayacağını bilen Talat Paşa, Osmanlı Devleti'nin bu durumu mümkün olduğu kadar kendi lehine çevirmesi gerektiğini bildirmekteydi. Bu bölgede kurulacak güçlü bir Ermeni Devleti'nin Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına son derece aykırı olduğu aşikâr idi. Hatta mümkünse burada bir Ermeni Devleti'nin kurulması engellenmeliydi. Fakat bu başarılamazsa mümkün merteye zayıf bir Ermeni Devleti münasip görülebilirdi.

Ayrıca, sadece Ermeniler için değil, Gürcüler için de aynı düşünce hâsıl olmuştu. Gürcülerin de güçlü bir devlet olarak bu bölgede ortaya çıkmaları Osmanlı Devleti için hiç de olumlu bir durum değildi. Bu nedenle, görüşmelere gönderilen Halil Bey ve Osmanlı Heyeti bu konularda detaylı bir şekilde bilgilendirilmişti.

Batum Konferansı'na Sovyet Hükümeti de katılmak istemiş, hiç olmazsa bir gözlemci buldurmak niyetini dile getirmişti. Çiçerin, 16 Mayıs 1918'de Moskova'daki Alman Elçisi Kont Von Mirbach'a bu konuyla ilgili bir nota vermiş ve Sovyet Hükümeti'nin Batum Konferansı'nı tanımayacağını da notasında ayrıca belirtmişti. Sovyet Hükümeti'nin Kafkasya'daki olaylarla yakından ilgilendiği ve bilhassa Mâverâ-yı Kafkas meselesinin halli ve Osmanlı Devleti ile Kafkasyalılar arasındaki müzakereleri endişe ile takip ettiği muhakkaktı.²³³

Batum'da alınan kararlar, yani Brest-Litovsk Antlaşması esaslarında barışın akdi maddeleri Seym tarafından tasdik edilmeden bir takım yeni problemler ortaya çıkmıştır. Mâverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti'nin istikrarlı bir devlet olmadığı, Gürcüler, Ermeniler ve Azerilerin bir arada oldukları bir devletin uzun ömürlü olmasının mümkün olmayacağı çok geçmeden anlaşılmıştır. Osmanlı Devleti ile yapılacak barışın devamlı ve esaslı olabilmesi için bu üç zümrenin ayrı ayrı müstakil devletler kurması gerektiği fikri hâsıl olmuştur. Osmanlı Heyeti ancak bu şartın yerine getirilmesi durumunda kat-i bir barışın yapılabileceğini öne sürmüştür. Bunun üzerine Mâverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti Seymi, Tiflis'te 26 Mayıs 1918 tarihinde

²³¹ Elnur Hasan Mikail, a.g.e, s.31

²³² Akdes Nimet Kurat, a.g.e, s.474

²³³ Akdes Nimet Kurat, a.g.e, s.475

toplularak kendini feshetmiştir. Böylece Mâverâ-yı Kafkas Cumhuriyeti resmen sona ermiştir.

26 Mayıs 1918'de Gürcistan, 28 Mayıs 1918'de ise Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle Seym'de bulunan Azerbaycanlı üyelerden bir Milli Meclis meydana getirilmiş ve başkanlığına Mehmed Emin Resulzade seçilmiştir. Azerbaycan'ın başkenti Bakü, Ermenistan'ın başkenti Erivan ve Gürcistan'ın başkenti Tiflis olmuştur. Fakat Bakü 31 Aralık 1917'de Petrograd'dan gönderilen ve Ermeni komünistlerinin en ileri gelenlerinden biri olan Şaumyan tarafından düzenlenen bir hükümet darbesi ile Müsavat Partisi'nin ve Azerilerin elinden alınmış, şehrin yeni hâkimi kızılolar olmuştur. Bu nedenle bağımsız Azerbaycan'ın başkenti geçici olarak Gence (Elizavetopol) olmuştur.²³⁴

Kafkaslar'daki siyasi gelişmeler Rusya'nın ve Almanya'nın karşı çıkmalarına rağmen, tam da Osmanlı Devleti'nin istediği gibi olmuştur. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile 4 Haziran 1918 tarihinde Batum'da ayrı ayrı barış antlaşmaları imzalanmıştır.²³⁵ Batum Müzakereleri sırasında Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasındaki yakınlık büsbütün artmış ve Azerbaycan ile Osmanlı Devleti bir takım gizli antlaşmalar bile imzalamışlardır.

Gürcüler ve Ermeniler bu antlaşmanın baskı altında yapıldığını açıkça dile getirmekte idiler. Fakat bu durumu değiştirebilmek için ellerinde yeterli maddi ve askeri güç yoktu. Gürcüler için Batum'un yitirilmesi son derece ağır bir netice olmuştur. Bu nedenle Almanlarla yakın ilişki kurmaya başlayan Gürcüler, hemen Berlin'e bir heyet göndermişlerdir. Kafkasya'da ortaya çıkan bu son durumu kendi çıkarlarına aykırı bulan Almanlar da, Gürcülerin hamisi rolünü üstlenmeye başlamışlardır. Hatta Almanlar Gürcistan'a asker bile sevk etmişlerdir. İlk aşamada 5.000 olan Alman askerlerin sayısı, daha sonra 12.000'e çıkarılmıştır.²³⁶ Almanlar için ne Batum, ne de Tiflis'in bir önemi vardı. Onların asıl amacı Bakü petrollerine sahip olabilmektir. Bakü petrollerine Osmanlı Devleti'nin tek başına sahip olmasını istemeyen Almanlar, bu nedenle Kafkasya'daki gelişmeleri yakından takip etmekteydi.

Hem Trabzon Konferansı, hem de Batum Konferansı çok zor şartlar altında hayata geçirilmiş ve zor olduğu kadar da önemli kararların alınmasına vesile olmuşlardır. Her ne kadar Almanya ve Sovyet Rusya'nın engelleme çalışmaları olsa da, sonuç itibarıyla Kafkasya'daki yeni düzen Osmanlı Devleti'nin istediği biçimde şekillenmiştir. Ancak bundan sonra bir hedef daha vardı. O da, işgal altında olan Bakü'nün kurtarılmasıydı. Bakü'nün işgal altında olması nedeniyle başkentini geçici

²³⁴ Elnur Hasan Mikail, a.g.e, s.33

²³⁵ Elnur Hasan Mikail, a.g.e, s.31

²³⁶ Akdes Nimet Kurat, a.g.e, s.478

olarak Gence'ye taşıyan yeni Azerbaycan Cumhuriyeti, asıl başkentine kavuşmak için tabii ki yine tek destekçisi olan Osmanlı Devleti'nden yardım isteyecekti. Osmanlı Devleti de bu yardım talebini karşılıksız bırakmayacak, hem tarihi bir ortak geçmişe sahip olduğu Azerbaycan Cumhuriyeti'ne yardım etmek, hem de zengin Bakü petrol yataklarını Sovyet Rusya ve Almanya'nın sömürüsüne bırakmamak için bölgeye askeri yardım gönderecekti.

2.5. Azerbaycan Türklerinin Bağımsızlık Mücadelesi

XIX. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen Rus işgali sonrası Azerbaycan Türkleri zorlu olduğunu bildikleri şerefli istiklal mücadelesine başlamışlardır. Ancak döneminin en güçlü devletlerinden biri olan Rusya Çarlığı'na karşı verilecek olan bu mücadelenin son derece uzun ve meşakkatli olacağını da bilmekteydiler. Rus işgali altındayken siyasi, sosyal ve kültürel olarak birçok yasağa maruz kalmış Azerbaycan Türkleri, tüm bu haklarını geri kazanabilmek adına bu zorlu yola baş koymuşlardır.

Bu dönemde Avrupai tarzda iyi eğitim almış Azerbaycan aydınları ön plana çıkmaya başlamışlardır. Abbaskulu Ağa Bakühanov, Mirza Şefi Vazeh, İsmail Bey Kutkaşanlı ve Kasım Bey Zakir gibi kişiler adını duyuran ilk aydınlar olmuşlardır. 1870'li yıllara gelindiğinde Mirza Fethali Ahundzade, Hasan Bey Zerdabi, Seyid Azim Şirvani, Mehmed Taki Sıtki ve Sultan Mecid Ganizade gibi isimler bu kuşağın önde gelen simaları olmuşlardır.²³⁷

XIX. yüzyılın sonlarına doğru yetişen üçüncü kuşak aydınlar, Azerbaycan'ın sosyo-politik yaşamına müdahil olmuş ve bu alanda son derece geniş bir etki bırakmışlardır. Ali Bey Hüseyinzade, Ali Merdan Topçubaşov, Mehmed Emin Resulzade, NasibYusufbeyli ve Ahmed Ağaoğlu gibi şahsiyetler bu kuşağın önde gelen aydınları ve düşünürleri olarak gösterilebilir.²³⁸

1870'lerden sonraki gelişmeler, Türk Dünyası'nın bir uyanış hazırlığı içinde olduğunun en belirgin özelliklerini taşımasına rağmen, dönemin Türk Dünyası için lider konumunda bulunan ülkesi Osmanlı Devleti, ne yazık ki pek iç açıcı bir duruma sahip değildir.²³⁹

Türk Dünyası'nın önemli bölgelerinden biri olan Kırım'da Gaspralı İsmail Bey'in neşretmeye başladığı Tercüman Gazetesi, "*dilde, fikirde, işte birlik*" şiarı ile tüm Türkleri kucaklamaya başlamıştı. Türk Dünyası'nın dört bir yanında başlayan bu uyanış, Kazan'da, Buhara'da ve Bakü'de de kendisini göstermiş, İstanbul'a karşı beslenen sevgi ve hayranlık, bu bölgelerden İstanbul'a talebe ve aydın göçüne

²³⁷ Elmas İbrahimova, "*İstiklalin İlanı Öncesinde Azerbaycan'da siyasi Durum*", Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan, s.12

²³⁸ Elmas İbrahimova, a.g.m, s.12

²³⁹ Sebahattin Şimşir, Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013, s.13

dönüşmüştür.²⁴⁰ Bu dönemde Azerbaycan'dan da çok sayıda talebe İstanbul'a gelmiştir. Bu talebeler daha sonra kendi aralarında birleşerek Azerbaycan Türk Talebe Cemiyeti'ni kurmuşlar ve bu şekilde fikir birliği oluşturmuşlardır.

Azerbaycan Türkleri için bağımsızlığın ilanı son derece büyük bir ehemmiyet taşımaktaydı. Ancak bağımsızlığa giden yol son derece zor ve engebeliydi. Çar yönetiminin devrilmesiyle beraber Azerbaycan'da bir takım değişimler yaşanmaya başlamıştır. Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi tabii ki Azerbaycan'ı da etkilemiştir. Böyle bir ortamda iken Bakü'de sosyo-politik çatışmaların arttığı görülmektedir.

1917 yılında Rusya Çarlığı'nın yıkılması Azerbaycan Türklerinin devletleşme sürecini hızlandırmıştır. Bu süreçte bir geçiş devresi olarak addedilebilecek 1917-1918 arasında Güney Kafkasya'yı etkileyen içeride ve dışarıda yaşanan gelişmeler bölgede üç devletin ortaya çıkmasına neden olmuştur.²⁴¹

31 Ekim-2 Kasım tarihleri arasında Bakü'nün yönetimi ile ilgili bir takım mücadeleler yaşanmış ve bu mücadelelerin sonunda Bakü'nün yönetimi Bolşevikler'in eline geçmiştir. Bolşevikler Bakü'de yönetimi sağlamak için Bakü Sovyeti'ni kurmuş, Bakü Sovyeti Yönetim Kurulu şehrin tek meşru hâkimi olarak ilan edilmiştir. 43 üyeden oluşan yönetim kurulunda; Stepan Şaumyan, Prokofi Çaparidze, İvan Fioletev, Meyer Basin, Bagdasar Avakyan ve Sahak Ter-Gabrielyan gibi isimler görev almışlardır. Bakü Sovyeti Başkanlığı'na ise Stepan Şaumyan seçilmiştir.²⁴²

Ülkedeki tüm yönetimin Bakü Sovyeti'nin eline geçmesini amaçlayan Bolşevikler, seçim kararı almışlardır. Bakü Sovyeti'ne katılacakları belirlemek için Güney Kafkasya'nın tüm siyasi partileri ve örgütleri 11 Kasım 1917'de Tiflis'te toplanmış ve Güney Kafkasya'yı bağımsız olarak yöneten bir kurumun oluşturulmasıyla ilgili bir karar almışlardır. 15 Kasım 1917'de üç milletin siyasi partilerinin katılımıyla Mâverâ-yı Kafkasya Komiserliği oluşturulmuştur. Komiserliğin çalışmalarına Azerbaycan'dan Fethali Han Hoyski, Hudadat Melik Aslanov, Halil Hasmammedov ve Mehmed Yusuf Caferov gibi siyasiler katılmıştır.²⁴³

Komiserliğin faaliyete başlamasının ardından kurumda temsil olunan partilerin milli fraksiyonları oluşturulmuştur. Kasım 1917'de Mehmed Emin Resulzade önderliğinde Müslüman fraksiyonu oluşturulmuştur. Bunun dışında Ermeniler ve Gürcüler de kendi fraksiyonlarını oluşturmuşlardır. Aralık 1917'de Güney Kafkasya'daki otorite boşluğunu aradan kaldırmak maksadı ile milli ordu

²⁴⁰ Sebahattin Şimşir, a.g.e, s.13

²⁴¹ Vügar İmanov, Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s.53

²⁴² Elmas İbrahimova, a.g.m, s.13

²⁴³ Elmas İbrahimova, a.g.m, s.13

birliklerinin oluşturulması için karar alınmıştır. 19 Aralık 1917’de alınan kararla Kafkasya’daki Rus birliklerinin terhis edilmesine ve milli birliklerin oluşturulmasına başlanmıştır. İlk önce 26 Aralık 1917’de Ermeni birlikler oluşturulmaya başlanmış, diğer milli birliklerin oluşturulmasına da hız verilmiştir.

1918 başlarında Bakü Sovyeti liderleri bölgedeki siyasi egemenliklerini güçlendirmek amacıyla bazı önlemler almaya başlamışlardır. Eski mahkemelerin ilga edilip yerine yenilerinin kurulmasını buna örnek olarak gösterebiliriz. 15 Ocak 1918 tarihli bir karar ile Bakü Sovyeti ordusunun oluşturulmasına başlanmıştır. Kurulan ordunun genel karargâhında Bagdasar Avakyan, İvan Gabişev, Anastas Mikoyan ve Fyodr Solnitsev gibi subaylar yer almıştır. Bakü Sovyeti’ne yapılan seçimlerden sonra Taşnaklar, şehrin mutlak hâkimi gibi hareket etmekteydiler.²⁴⁴ Bu konuyla ilgili aşağıdaki arşiv belgesini gösterebiliriz:

“ Bütün silah depoları, giyim-kuşam, tıbbi araç ve gereç onların elindeydi. Silahlı çeteler oluşturan Taşnakların sokaklarda şehrin sahibi gibi hareket etmeleri Müslümanlarda derin endişe uyandırmaktaydı. Böylesine bir ortamda yalnız Müsavatçılar tarafından müdafaa edilen Müslümanlar, Bakü’de Sovyet idaresinden ziyade Taşnak zorbalığının yürürlükte olduğunu kavradılar.”²⁴⁵

Böylesine zor günlerde Azerbaycan’da milli istiklal mücadelesi halk arasında giderek yayılmaya başlamıştı. Musavatçılar etrafında toplanan halk kitleleri Azerbaycan’a muhtariyet verilmesini talep etmekteydiler. Dönemin Kafkasya Fevkalade Komiseri Stepan Şaumyan halkın bu taleplerinin milliyetçi bir fikir olduğunu ve bu durumun ihtilale aykırı bir durum olacağını söylemekteydi. Bolşevikler, Musavatçıların giderek çok daha büyük bir tehlikeye dönüştüğünü düşünmeye başlamış, bu nedenle Musavatçılarla mücadele edilmesine karar vermişlerdir. Ancak Musavatçılarla mücadele etmek bahanesiyle bölgeye gönderilen Sovyet birlikleri sivil halkı hedef almıştı. Bolşeviklerin ortağı olan Taşnaklar ise silahsız ve savunmasız halkı hedef alarak resmen etnik temizlik faaliyeti içine girmişlerdi.

12 Ocak 1918 tarihinde Mâverâ-yı Kafkasya Komiserliği bir toplantı gerçekleştirmiş ve bu toplantıda Seym adı verilen bir kurumun oluşturulmasını kararlaştırmıştır. Bu dönemde Rusya’nın merkezi kurumlarıyla irtibatı gittikçe azalan Güney Kafkasya’daki üç büyük toplum (Azerbaycan Türkleri, Ermeniler ve Gürcüler) bir konfederasyon adı altında birleşme kararı almışlardır. Geçici bir parlamento oluşturan Seym üyeleri, Nisan 1918’de Güney Kafkasya’nın bağımsızlığını ilan etmişlerdir.²⁴⁶

²⁴⁴ Elmas İbrahimova, a.g.m, s.14

²⁴⁵ Elmas İbrahimova, a.g.m, s.14

²⁴⁶ Vügar İmanov, a.g.e, s.53

Mâverâ-yı Kafkasya Seymi'nin ilk toplantısı 23 Şubat 1918'de Tiflis'te yapılmıştır. Seym'de Menşevikler, Musavatçılar, Taşnaklar, Kadetler, Es-Erlər, Sosyalistler, Federalistler, Demokratlar, İttihatçılar ve Hümmeçiler iştirak etmişlerdir. Bolşevikler Seym'e katılmamışlardır. Çeşitli siyasal grupları bünyesinde barındıran Seym, genel olarak Güney Kafkasya'nın Gürcüler, Ermeniler ve Türklerden oluşan üç milletin yasama kurumu durumundaydılar. Seym'de çoğunluğu elinde bulunduran Müslümanlar, 44 mebusla temsil olunmaktaydılar.²⁴⁷

23 Şubat 1918'de oluşturulan Seym'in amacı Güney Kafkasya'da ortaya çıkan yönetim boşluğunu doldurmaktı. Ancak Seym'deki Türk, Gürcü ve Ermeni fraksiyonları arasındaki derin görüş ayrılıkları buna engel olmaktaydı. Fraksiyonlar arasında yaşanan fikir ayrılıkları ve ihtilaflar, Seym'in faaliyetlerini son derece olumsuz etkilemekteydi. Giderek artan çekişmeler ve derinleşen tartışmalar üst düzeylerde de kendini göstermekteydi.²⁴⁸

Mâverâ-yı Kafkasya Seymi'nin oluşturulmasıyla Güney Kafkasya fiili olarak Sovyet Rusya'dan ayrılmış oldu. Seym'in ardından Mâverâ-yı Kafkasya Hükümeti kurulmuştur. Bu hükümete Ermeni, Gürcü ve Azerbaycanlı mümessiller katılmıştır. Azerbaycan'ı temsilen hükümette görev alanlar arasında Fethali Han Hoyski, Nasib Yusufbeyli, Mehmed Hasan Hacinski ve İbrahim Haydarov gibi siyasiler yer almıştır.²⁴⁹

Brest-Litovsk barış görüşmeleri sırasında yaşanan gelişmeler Güney Kafkasya'nın bağımsız olma durumunu gündeme getirmişti. Kars, Ardahan ve Batum'un Brest-Litovsk Antlaşması'nda Osmanlı Devleti'ne bırakılacak olması ilk başlarda Mâverâ-yı Kafkasya Seymi tarafından itirazla karşılanmıştır. Mâverâ-yı Kafkasya Hükümeti, Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadığını belirten bir telgrafi Rusya HKS'ye göndermiştir. Bu durum Mâverâ-yı Kafkasya Hükümeti'nin Sovyet Rusya'ya bağlı olmadığını ilk defa dile getirdiği bir gelişme olarak tarihe geçmiştir. Mâverâ-yı Kafkasya'nın bağımsızlığından taraf olan Osmanlı Devleti, Elviye-i Selase'nin biran önce boşaltılması için Seym'e bir ultimatom vermiştir. Böylesine kritik ve son derece büyük ehemmiyet taşıyan gelişmelerin yaşandığı bir dönemde, 14 Mart 1918'de Osmanlı Devleti ve Seym delegeleri arasında Trabzon'da barış konferansı toplanmıştır.

Akaki İvanoviç Çenkeli başkanlığındaki Seym delegasyonu 8 Mart'ta Trabzon'a ulaşmıştır. Konferans 14 Mart'ta açılmış ve açılış konuşmasını Osmanlı Devleti delegasyonuna başkanlık yapan Hüseyin Rauf Orbay yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin Mâverâ-yı Kafkasya Hükümeti ile uzun süreli bir barış antlaşması yapmayı amaçladığını dile getiren Hüseyin Rauf Orbay, Güney Kafkasya'nın er ya

²⁴⁷ Elmas İbrahimova, a.g.m, s.16

²⁴⁸ İsmail Mehmetov, a.g.e, s.578

²⁴⁹ Elmas İbrahimova, a.g.m, s.17

da geç bağımsız olması ve Sovyet Rusya'nın egemenliği altından çıkması gerektiğini vurgulamıştır. Türk delegasyonu Kars, Ardahan ve Batum'un derhal Osmanlı Devleti'ne bırakılmasını ısrarla talep etmiş, fakat Ermeni ve Gürcü fraksiyonları bunu reddetmişlerdir.²⁵⁰

Osmanlı Devleti'nin taleplerinin Seym'de tartışıldığı günlerde Türk ordusu Brest-Litovsk Antlaşması'nın kendisine verdiği hakkı kullanarak Elviye-i Selase'ye girmiştir. 19 Mart 1918'de Ardahan kurtarılmış ve bölgedeki silahlı Ermeni güçlerinin tüm mühimmat ve malzemelerine el konulmuştur. 25 Mart'ta konu Seym toplantısında gündeme getirilmiş ve tüm fraksiyonların konuyla alakadar fikirlerini açıkça dile getirmeleri istenmiştir. Osmanlı Devleti ile savaşmanın aleyhinde olan Müslüman fraksiyonu, böyle bir savaşta tarafsız bir tutum sergileyeceğini açık açık belirtmiştir.²⁵¹

Söz konusu olan dönemde Bolşevikler ile işbirliği içinde olan Taşnakların Bakü ve çevresinde yaptıkları katliam Seym'deki Müslüman fraksiyonunun sabrını iyice taşırılmıştı. Bu konu hakkında Seym'deki diğer fraksiyonların da kesin bir şekilde tavır sergilemesini isteyen Müslüman fraksiyonu, aynı zamanda olayların karşısının alınabilmesi adına samimi ve gerçekçi önlemler alınmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Bunun üzerine toplanan Seym, Taşnak çetelerinin bölgeden çıkarılması için önlemler alınması hususunda karar kabul etmiştir.

20 Mart 1918'de Seym'in toplantısında konuşma yapan Mehmed Emin Resulzade, Müslüman fraksiyonunun talepleri kabul edilmez ise Seym'den ayrılacaklarını ve bağımsız hareket edeceklerini dile getirmiştir. Mehmed Emin Resulzade asıl tehlikenin kuzeyden gelen Bolşevikler olduğunu belirtirken, Ermeni ve Gürcü fraksiyonları ise, asıl tehlikenin Osmanlı Devleti ile sınır münakaşasının olduğunu dile getirmekteydiler. Gürcü ve Ermeni fraksiyonları Osmanlı Devleti ile sınır münakaşasının çözümü için savaştan yana bir tavır sergilerken, Müslüman fraksiyonu bu tutuma karşı çıkmış ve Osmanlı Devleti ile yapılması muhtemel bir savaşta kesinlikle yer almayacaklarını belirtmişlerdir.²⁵²

13 Nisan 1918 tarihli Seym toplantısında Osmanlı Devleti ile savaş meselesi müzakereye açılmıştır. Bu oturumda Osmanlı Devleti ile savaş yapılmasından yana karar kabul edilmiştir. Ülkede olağanüstü hal ilan edilmiş ve Evgeni Gegeçkori, Noe Ramişvili ve H. Karçikyan'ın katılımıyla bir savunma konseyi oluşturulmuştur. Müslüman fraksiyonu Osmanlı Devleti ile yapılmasına karar verilen bu savaşa karşı olduğu için savunma konseyinde hiçbir üye tarafından temsil edilmemiştir.

Ancak Seym'in açtığı bu savaş uzun süreli olmamış, Osmanlı Devleti'ne mahsus ileri kuvvetler 14 Nisan 1918'de Batum'u ele geçirmişlerdir. 22 Nisan

²⁵⁰ Elmas İbrahimova, a.g.m, s.17-18

²⁵¹ Elmas İbrahimova, a.g.m, s.17-18

²⁵² Elmas İbrahimova, a.g.m, s.17-18

1918'de Türk tarafı barış teklifinde bulunmuştur. Bu teklif üzerine Seym, özel bir toplantı gerçekleştirmiştir. Yapılan toplantıda Brest-Litovsk Antlaşması ile belirlenen sınırların kabul edilmesi ve Güney Kafkasya'nın bağımsızlığının ilan edilmesiyle ilgili kararlar alınmıştır. Güney Kafkasya'da bağımsızlığın ilan edilmesinin ardından MKDFC'nin ilk hükümeti kurulmuştur. Akaki İvanoviç Çenkeli Başbakanlığındaki bu hükümette; Hudadat Melik Aslanov, Fethali Han Hoyski, Nasib Yusufbeyli, Mehmed Hasan Hacınski ve İbrahim Haydarov gibi Müslüman fraksiyona ait mebuslar görev almışlardır. MKDFC Hükümeti'nin karşısında duran en önemli mesele, Osmanlı Devleti ile barış yapılması ve sınırların düzenlenmesi olarak belirlenmişti.²⁵³

Nisan 1918'de Güney Kafkasya'da bu gelişmeler yaşanırken, Azerbaycan'ın merkezi konumunda bulunan Bakü'deki olumsuz hava mevcudiyetini devam ettirmekteydi. Bu sıralarda ambargo ve iç savaş ile ciddi şekilde meşgul olmak zorunda kalan Sovyet Rusya, elinden gelen tüm imkânları kullanarak Bakü'yü elinde tutmaya çalışmaktaydı. Bu nedenle RSFSC HKS'nin direktifiyle 1918'in Nisan ayında Bakü HKS oluşturulmuştur. RSFSC HKS'ye bağlı bir kurum olarak çalışması tasarlanan Bakü HKS, yönetimi ele geçirerek Sovyet Rusya'nın çıkarları ve istekleri doğrultusunda şehri yönetmek ile görevlendirilmişti.²⁵⁴

MKDFC'nin oluşturulmasından sonra ülkede dâhili ve harici problemlerin hemen ve yüzde yüz çözüme kavuşturulduğu savunulamaz. Çünkü ülkede hem bir otorite boşluğu hem de iki başlı bir yönetim vardı. Bütün fraksiyonlar sadece temsil ettikleri kendi milletlerin haklarını savunmaktaydılar. Bunun dışında otorite boşluğunun mevcudiyeti ve çıkarlara dayalı siyasi yaklaşımlar ülkede anarşi ve kargaşa ortamının doğmasına ve büyümesine zemin hazırlamaktaydı. Bunların dışında Ermeni silahlı çetelerinin Erivan Güvernörlüğü'ndeki saldırılarından dolayı 80.000 civarında Azerbaycan Türkü topraklarını terk etmek zorunda kalarak mülteci durumuna düşmüşlerdi. Seym'in toplantısında konuyu gündeme taşıyan Müslüman fraksiyonu, zorunlu göçe tâbi tutularak mülteci durumuna düşürülen Azerbaycan Türklerinin kendi topraklarına geri dönmeleri için bazı adımların atılmasını talep etmiştir. Fakat Seym'in bu konuyla alakadar olarak herhangi bir somut adım atmadığını söylemeliyiz.

Buna benzer bir durum da Kars vilayetinde yaşanmıştır. Ermeni silahlı çeteleri Kars'ta 82 köyü yakıp yıkmışlardı. Mâverâ-yı Kafkasya Seym'inden beklenen bu tür sorunlara biran önce çözüm bulmasıydı. Ancak fraksiyonların sorunlara çözüm bulmak yerine birbirlerini suçlayan tavırlar sergilemeleri Mâverâ-yı Kafkasya Seymi'nin ciddi bir krizle yüz yüze kalmasına sebep olmuştur.

²⁵³ Elmas İbrahimova, a.g.m, s.18

²⁵⁴ Elmas İbrahimova, a.g.m, s.19

Bununla beraber Güney Kafkasya'daki iç gelişmeler ve Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerin gerginleşmesi çok kısa bir sürede Seym'in sonunu getiren etkenler olmuştur. Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin Brest-Litovsk Antlaşması gereğince kendisine verilmesini talep eden Osmanlı Devleti'nin bu talebine Gürcüler ve Ermeniler karşı çıkmaktaydı.²⁵⁵ Azerbaycanlı Türk yöneticiler ise bu konuda Osmanlı Devleti'ni savunmaktaydılar.

Krizi aşmak amacıyla 26 Mayıs 1918'de bütün Seym üyesi mebuslar toplantıya çağırılmışlardır. Ancak bu toplantıda konuşma yapan İrakli Georgiyeviç Sereteli, Gürcistan'ın resmen MKDFC'den ayrıldığını ve bağımsızlığını ilan ettiğini açıklamıştır. Noe Ramişvili başbakanlığındaki Gürcistan Hükümeti ise, 28 Mayıs 1918'de Almanya İmparatorluğu ile dostluk ve iş birliği protokolü imzalamıştır. Gürcistan Hükümeti kuruluşunun hemen ardından Almanya İmparatorluğu'nun himayesini elde etmiştir.

Neticede, Seym'de yaşanan uzun tartışmalar ve Osmanlı Devleti'ne karşı bir hafta süren savaşın sonunda Güney Kafkasya'nın üç devlete ayrılmasına yönelik karar kabul edilmiştir. 26 Mayıs 1918'de Seym parçalanma kararı almış ve bu kararı aynı gün telgraf ile diğer hükümetlere bildirmiştir.²⁵⁶ 27 Mayıs 1918'de toplantı yapan Mâverâ-yı Kafkasya Seymi'nin Müslüman fraksiyonu, son durumu müzakere etmiş, Azerbaycan Milli Şurası'nın oluşturulması konusunda fikir birliğine varmıştır. Mehmed Emin Resulzade Milli Şura Başkanı olurken, Hasan Ağayev ve Mir Hidayet Seyidov başkan yardımcılığı görevlerine getirilmişlerdir.²⁵⁷ Bunun dışında, Azerbaycan'ın istikbaliyle ilgili Halil Hasmehmedov'un önerisi müzakere edilmiş ve oy birliği ile Azerbaycan'ın istiklali ilan edilmiştir. İstiklalin ilanı ve cumhuriyet düzeninin tercih edilmesi önemli bir gelişmeydi. Çünkü bu cumhuriyet demokratik ilkeler üzerinde tesis edilen ilk Türk Devleti olma özelliğini göstermekteydi. Ayrıca, XIX. yüzyılın ilk yarısında kaybedilen milli devletçilik geleneği bu sayede yeniden ihya edilmiştir.²⁵⁸

Bağımsızlığın ilan edilmesinin ardından Ulusal Konsey'in sekreteri Hasan Bey Ağayev tarafından okunan istiklal Beyannamesinin bir kısmı şöyledir:

“Büyük Rusya ihtilalinin gerçekleşmesiyle, devletin parçalanması Rus ordularının Güney Kafkasya'yı terk etmesine ve mevcut vaziyet-i siyasinin ortaya çıkışına neden olmuştur. Kendi kavm-i mahsuselerine terk edilen Güney Kafkasya milletleri kendi yönetim haklarını elde ederek Güney Kafkasya Federal Halk Cumhuriyeti'ni tesis ettiler. Vakıa-i siyasinin gelişimi üzerine Gürcü milleti Güney Kafkasya Federal Halk Cumhuriyeti'nden ayrılıp bağımsız Gürcü Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasını uygun gördü.

²⁵⁵ Vügar İmanov, a.g.e, s.53-54

²⁵⁶ Vügar İmanov, a.g.e, s.54

²⁵⁷ Elmas İbrahimova, a.g.m, s.20

²⁵⁸ Sebahattin Şimşir, Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi..., s.14

Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında cereyan eden savaşın tavsiyesi yüzünden hâsıl olan vaziyet-i hazire-i siyasiyye ve memleket dâhilinde bulunan türlü anarşi, Güney-Doğu Kafkasya'dan ibaret olan Azerbaycan'a mevcut iç ve dış zorluklardan kurtulmak için özel bir devlet olarak ortaya çıkması lüzumunu telkin etmiştir... ”²⁵⁹

Ulusal Konsey Başkanı, yani devlet başkanlığı sayılan bu görev Mehmed Emin Resulzade'ye verilmiştir. Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ile ilgili TBMM'de konuşan Antalya Milletvekili Hamdullah Suphi'nin sözleri şöyledir:

“Harbi Umumi arasında uğradığımız felaketlere mukabil saadetler de elde ettik. Azerbaycanlı kardeşlerimiz ihrazı istiklal etti. Kendi başına bir hükümet kurdu.”²⁶⁰

Ulusal Konsey, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk hükümetini kurma ve İçişleri Bakanlığı görevlerini Fethali Han Hoyski'ye vermiştir. Hüsrev Bey Sultanov Harbiye Bakanı, Nesip Bey Yusifbeyli Maliye Bakanı, Mehmet Hasan Hacınski Dışişleri Bakanı, Hudadat Bey Melikaslanov Ulaşım Bakanı, Halil Bey Hasmemmedov Adliye Bakanı, Mehmet Yusuf Ceferov Ticaret ve Sanayi Bakanı, Camo Hacınski Devlet Bakanı ve Ekber Ağa Şeyhülislamov Tarım Bakanı görevlerini yürütmek üzere atanmışlardır. Ancak bu hükümetin ömrü uzun sürmemiştir. 17 Haziran 1918 tarihli oturumda hükümet istifa etmiştir. Bunun üzerine aynı gün Fethali Han Hoyski başkanlığında yeni bir hükümet kurulmuştur. 12 üyesi olan yeni hükümet kabinesi dâhilinde, eski hükümetten altı bakan bulunmaktaydı.²⁶¹

2.5.1. Bağımsızlığın İlanı ve Sonrasında Azerbaycan

26 Mayıs 1918'de Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra, 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan ve Ermenistan'da bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Gürcü Hükümeti'nin başına Noi Ramişvili, Ermenistan Hükümeti'nin başına Kaçazuni ve Azerbaycan Hükümeti'nin başına ise Fethali Han Hoyski geçmiştir. Bu dönemde Bakü'nün Rus ve Ermenilerin elinde olması nedeniyle, Azerbaycan Hükümeti 17 Haziran 1918'de Gence'ye yerleşmiştir.²⁶²

Osmanlı Devleti, 4 Haziran 1918'de Batum'da Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile ayrı ayrı barış antlaşmaları imzalamıştır. Bu sırada Osmanlı-Azerbaycan ve Alman-Gürcü antlaşmaları da yapılmıştır. Ayrıca Bakü-Batum petrol hattının onarılması için Osmanlı Devleti, Azerbaycan ve Gürcistan arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Osmanlı Devleti ile Ermeniler arasında imzalanan barış

²⁵⁹ İsmail Mehmetov, a.g.e, s.579

²⁶⁰ TBMM Zabıt Cerideleri, Devre: 1, Cilt:1, İçtima: 17

²⁶¹ İsmail Mehmetov, a.g.e, s.578

²⁶² Akdes Nimet Kurat, a.g.e, s.476

antlaşmasında Bakü'deki Ermeni kuvvetlerinin tahliye edilmesi, Osmanlı Heyeti'nin en çok önem gösterdiği mesele olmuştur.²⁶³

Mâverâ-yı Kafkas Seym'indeki Azerbaycanlı mebuslar, kendilerini Azerbaycan Milli Şurası ilan ederek 28 Mayıs 1918'de İstiklal Beyannamesini yayınlamışlardır. Çoğunlukla Müsavat Partisi'nin programından alınan maddeler şunlardır:

*Bugünden itibaren Azerbaycan halkı hâkimiyet hakkına malik olduğu gibi, Cenub-i ve Şark-i Mâverâ-yı Kafkasya'dan ibaret Azerbaycan dahi kâmilü'l-hukuk müstakil (bütün haklara sahip bağımsız) bir devlettir.

* Müstakil Azerbaycan Devleti'nin şekli-i idaresi halk cumhuriyeti olarak takarrür eder.

* Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletlerle ve bilhassa hemicivar (komşu) olduğu millet ve devletlerle münasebet-i hasene tesisine (iyi ilişkiler kurmaya) azmeder.

* Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, millet, mezhep, sınıf ve cins farkı gözetmeden kalemrevinde (buyruğu geçtiği yerlerde) yaşayan bütün vatandaşlarına hukuk-ı siyasiye ve vataniye temin eyler.

* Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, arazisi dâhilinde yaşayan bilcümle milletlere serbestane inkişafı için geniş meydan bırakır.²⁶⁴

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilan edildiği dönemlerde dünya devletlerinin birçoğu imparatorluk, monarşik meşrutiyet veya istibdatla idare edilmekte ve bir kısmı da sömürge hayatı yaşamaktaydılar. Böyle bir ortamda Azerbaycan Türkleri, Türk ve İslam devletleri ile birçok ülkeden önce hürriyetçi demokratik cumhuriyet rejimini kurmayı başarmışlardır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunun birinci yıl dönümünde, Mehmed Emin Resulzade, Azerbaycan Gazetesi'nin 28 Mayıs 1919 tarihli 110 numaralı sayısında şunları söylemiştir:

*“Türk menşeli tüm başka devletler meydana gelirken, özellikle dine dayanmışlarsa da, Azerbaycan Cumhuriyeti, Türk milli demokratik devletçiliği zemininde, milli-medeni tayini mukadderatın muasırılığına esaslanmıştır. Bu nokta-i nazardan cumhuriyetimiz birinci Türk Devleti'dir.”*²⁶⁵

Azerbaycan Milli Şurası Başkanlığı görevine Mehmed Emin Resulzade seçilmiştir. Bu, devlet başkanlığı görevi sayılmaktadır. Hükümet Başkanlığı görevi ise Fethali Han Hoyski tarafından yürütülmekteydi. Kabinede 8 üye mevcuttur.

²⁶³ Bülent Gökay, a.g.e, s.30

²⁶⁴ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.135

²⁶⁵ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.136

Bunların altısı Müsavat, biri Hümmet ve biri de Müslüman Sosyalist Blok'tandır. 30 Mayıs 1918'de Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olduğu dünyanın en önemli siyasi merkezlerine; İstanbul, Berlin, Paris, Viyana, Londra, Roma, Washington, Sofya, Bükreş, Tahran, Stockholm, Madrid, Moskova, Kiev, Kopenhag ve Tokyo'ya bildirilmiştir. Azerbaycan Hükümeti tarafından dünyanın en önemli merkezlerine gönderilen ve bağımsızlığın ilanının bildirildiği telgraf metni şu şekildedir:

“Dışişleri Bakanlığı'na;

Gürcistan'ın ayrılması ve Federatif Kafkasya Ötesi Cumhuriyeti'nin çöküşünden sonra Azerbaycan Milli Şurası 28 Mayıs 1918'de Doğu ve Güney Kafkasya Ötesi'nden ibaret olan Azerbaycan'ın istiklalini ilan ederek, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kurmuştur. Söylenenlere dikkatinizi çekerek zat-ı âlinizden bu konuda hükümetinize haber vermenizi rica ediyorum. Hükümetim geçici olarak Elizavetpol şehrinde bulunmaktadır”

*Hoyski, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bakanlar Şûrasının Başkanı*²⁶⁶

Bağımsızlığın ilanından sonraki süreçte de Azerbaycan için son derece önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Paris Barış Konferansı'nın 10 Ocak 1920 tarihli toplantısında İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlıklarının tanınması meselesinin gündeme alınması ile ilgili bir beyanatta bulunmuştur. Kafkasya'daki siyasi gelişmeleri dikkate alan Yüksek Konsey, 11 Ocak 1920'de Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlıklarını fiili olarak tanınması hakkındaki kararı onaylamıştır.²⁶⁷

Azerbaycan'ın bağımsızlığının diğer devletler tarafından tanınması kadar önemli bir başka mevzu daha vardı. O da, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğünün korunması meselesi idi. Bu konu ile ilgili olarak Azerbaycan Hükümeti'nin uluslararası komisyona başvuruda bulunduğunu gösteren arşiv belgesi şudur:

Uluslararası Konferansa Seçilmiş Dünya Delegatesi Başkanına;

“Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti sizden ve tüm delegelerden rica etmektedir ki, acilen ve hiç vakit kaybetmeden Kafkas halklarının mukadderatını belirleyene kadar, Azerbaycan Cumhuriyeti toprak bütünlüğünün korunması ve Müslümanların yaşadıkları bölgelerde (Kars, Erivan, Batum) Ermeni zorbalığına karşı adımlar atılsın. Ermeni ordusu sistematik bir şekilde Erivan'da Müslümanlara karşı etnik temizlik yapmaktadır” Dışişleri Bakanlığı Sekreterliği.²⁶⁸

²⁶⁶ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.136

²⁶⁷ Mehman Ağayev, a.g.e, s.151-152

²⁶⁸ BCA, (930. 01. 2. 24. 1.)

Azerbaycan Hükümeti'nin uluslararası komisyona başvuruda bulunduğunu gösteren bir başka arşiv belgesi ise şudur:

Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'nin Aldığı Karar Özeti;

“Mesele: Dışişleri Bakanlığı'nın olağanüstü araştırma komisyonunun oluşturulması ve Müslüman halka karşı yapılan haksızlıkların araştırılması meselesi.

Karar: Dışişleri Bakanlığı'nın konuşması desteklensin ve I. Dünya Savaşı'nın başlangıcından bugüne kadarki dönemde tüm Kafkasya'daki Ermeni zorakiliklerinin araştırılması konusunda komisyon kurulması için görevlendirilme yapılsın.”²⁶⁹

Azerbaycan'ın bağımsızlığının Yüksek Konsey tarafından onaylanması, hem Azerbaycan kamuoyunda, hem de Türk kamuoyunda büyük bir sevinç ve memnuniyet yaratmıştır. Yeni Gün, Tasvir-i Efkâr ve İleri gazetelerinde konuya ilişkin çıkan haberlerde, bu durumun Anadolu'da ne kadar büyük bir sevinç yarattığını açık bir biçimde göstermektedir.

Elbette Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu çok önemli bir gelişmeydi. Çünkü bu cumhuriyet, Türk ve Doğu halklarının tarihi sürecinde millet kimliğine ve cumhuriyet rejimine dayalı olarak kurulmuş ilk siyasal ve sosyal oluşumdur. Azerbaycan Cumhuriyeti'ni 1870'den beri Kafkasya Türklerinin geçirdikleri milletleşme sürecinin o döneme kadarki zirvesi olarak görebiliriz.²⁷⁰

Her ne kadar Azerbaycan Cumhuriyeti'nin siyasi ömrü 23 ay gibi çok kısa bir süre olsa da, Kafkasya Türklerinin bütün milli, dini, kültürel, sosyal ve politik değerlerini devlet olgusu ile bütünleştiren gelişmelere o dönemde imza atılmıştır.²⁷¹

Tüm bu gelişmeler, Azerbaycan'ın devletleşme sürecinde çok önemli ve değerli bir yere sahip olmuştur. O günkü şartlar göz önüne alındığında Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmiş olması gerçekten çok büyük bir başarıdır. Bağımsızlığın ilan edilmesinde ve sonradan korunmasında Türk askerinin yapmış olduğu katkılar da oldukça büyük bir öneme sahiptir.

Her ne kadar Azerbaycan bağımsız bir devlet olsa da, bu dönemde kendini savunabilecek kadar yeterli bir askeri gücü bulunmamaktaydı. Çarlık döneminde Müslümanların askere alınmaması, halkın askeri becerilerini kaybetmesine neden olmuştur. Bu nedenle kendini savunmak konusunda yetersiz kalan Azerbaycan Türklerinin yardımına Osmanlı askeri koşmuştur.

²⁶⁹ BCA, (930.01.2.27.1.)

²⁷⁰ İsmail Mehmetov, a.g.e, s.586-587

²⁷¹ İsmail Mehmetov, a.g.e, s.587

2.5.2.Kafkas İslâm Ordusu, Nuri Paşa'nın Gence'ye Gelişi ve Teşkilatlanma Çalışmaları

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin istiklalini ilanı etmesinden sonra Osmanlı Devleti Azerbaycan'ı tanımıştır. 4 Haziran 1918'de Batum'da imzalanan yardım antlaşmasından sonra Mehmed Emin Resulzade'nin bir heyetle İstanbul'a gitmesi, burada görüşmelerde bulunması, Türk Ocağı'nda konuşmalar yapması ve Enver Paşa'nın Azerbaycan'a her konuda yardım garantisi vermesi, Turancılık fikrine dair umutların artmasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin Turancılık politikasıyla amaçladığı tüm Türkleri bir araya toplama amacına ulaşması için güçlü bir orduya ihtiyacı vardı. Bunun dışında, mevcut durumun ortaya çıkardığı bazı gerekçeler de Kafkas İslam Ordusu'nun kurulmasını zaruri kılmaktaydı. Bu gerekçeler şunlardır:

* Daha I. Dünya Savaşı'nın başında Enver Paşa, Talat Paşa ve arkadaşlarında var olan Turancılık fikri ile Kafkaslar'da ve Orta Asya'da müstakil Türk-İslam devletleri kurma düşüncesi,

* Buralara giden yolun Kafkaslar'dan geçmesi nedeniyle, bu bölgenin ele geçirilerek, burada İslam Devleti kurulmak istenmesi,

* Bölgenin doğal kaynaklarını, bilhassa Bakü petrolerini ele geçirmek ve kontrol etmek düşüncesi,

* Rus İhtilali ile fırsatın doğması, özellikle Bakü olmak üzere Kafkasya'da Ermeni mezaliminin artması, aynı zamanda istiklalini ilan eden Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti'nden yardım isteyerek bu fırsata imkân tanınması,

* Brest-Litovsk Antlaşması'nın Türk Ordusu'nun Kür Vadisinden ileriye geçmesine izin vermemesi, Türk Ordusu'nun bunu yaptığı takdirde Almanya'nın buna engel olmaya çalışacağı hususu dikkate alınarak, Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'ın kendi kuvvetlerinden kurulduğu izlenimin verilmesidir. Bu ordunun ismine Kafkas İslam Ordusu denilmesinin sebebi Almanya'nın şüphelendirilmek istenmemesidir. Kafkas İslam Ordusu'nda Azerbaycan milis kuvvetleri olmasına rağmen, esas muharip gücü 5. Kafkas Tümeni ile 15. Piyade Tümeni teşkil etmiştir.²⁷² Mirza Bala Mehmedzade, Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan Hükümeti'nin emrinde olması gerektiğini belirtse de, Kafkas İslam Ordusu'nun harekât bakımından III. Ordu komutanının emri altında bulunacağı Şark Orduları Grup Komutanlığı tarafından emredilmiştir.²⁷³

Kafkas İslam Ordusu'nun kurulmasına karar verildikten sonra, Enver Paşa tarafından komutan olarak üç isim düşünülmüştür. Bunlardan birincisi Kâzım

²⁷² Nejdet Karaköse, a.g.e, s.149

²⁷³ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.150

Karabekir Paşa, ikincisi Prens Faruk ve üçüncüsü Nuri Paşa'dır. Bu üç isim arasında Enver Paşa'nın en uygun gördüğü isim Kâzım Karabekir idi. Kâzım Karabekir, bu sırada mirliya rütbesinde I. Kafkas Kolordusu Komutanı olarak Erzincan'ı kurtarmış ve Erzurum istikametinde harekâtına devam etmekteydi. Enver Paşa 23 Şubat 1918'de Kâzım Karabekir Paşa'ya şu mektubu göndermiştir:

“Bizzat hallolunacaktır.

Rusya'da zuhur eden ihtilal ve vekayi-i ahire üzerine Kafkasya Müslümanları da müstakil hükümet teşkiline ve bizimle daha sıkı bir münasebet ve rabita tesisine teşebbüs eylemişlerdir. Bunlara yardım etmek ve Müslümanları, Rus ve Ermeni elinden kurtarmak ve bu suretle bizimle Kafkasya İslamları arasındaki rabıtayı takviye etmek için şimdiden Bakü'de bir teşkilat vücuda getirilmektedir ki, buradan gerek Bahr-i Hazer şimalindeki İslamlarla ve gerekse Kafkasya şimali ile temas edilecektir. Şimdiden Altıncı ve Üçüncü Ordu Kafkasya dâhili ile irtibat ve münasebet tesis etmişlerdir. Gerek teşkilat-ı askeriye, gerek nokta-i nazarımıza göre kendilerini sevk ve idare etmek hususunda Müslümanlara muavenet ve muzaheretimizi istiyorlar. Siz bu teşkilatın başında bulunarak çalışmak ister misiniz? Yalnız harp zamanında değil, ba'de'l harpte de bu teşkilat ehemmiyetini muhafaza edecektir. Ordudaki mevki ve irtibatınız tabii baki kalacaktır.”²⁷⁴

Kâzım Karabekir bu teklifi kibarca reddetmiş ve cevap olarak şunu yazmıştır:

“C. 23 Şubat şifreye

İbraz buyrulan teveccüh-i kıymetdarilerine arz-ı şükran eylerim. Emir ve teklif buyrulan mukaddes vazifenin tarz-ı icrası hakkında bazı maruzatta bulunmaklığıma müsaade-i fahimanelerini istirham eylerim.

Rusların, Bulgaristan'da 93 seferinden sonra yaptıkları teşkilata müşabih tarzda Ermenileri tuttıkları ve aralarına Rus zabiti katarak teslih ettikleri (silahlandırdıkları) görülüyor. Kafkasya'da İslamların tahrikâtı, Rus, Ermeni ve Gürcülerin zaten mevcut olan birliklerini daha ziyade tarsin edeceğini (sağlamlaştıracağını) ve Ordu-yı Hümayunun bu ahval karşısında en geç eski hududa kadar memleketimizi istirdattan sonra yeni bir düşman ordusuyla karşılaşacağını ve yeni bir sefer açılacağını tahmin ediyorum. Bu mahzur olmayıp âda bir kısım ordumuz o muntıkaya gidebilir ve buna istinaden teşkilat yapılırsa kolay ve kavi olur. Fakat teşkilat orduya istinat edemeyecek ise hafif ve zaif olacaktır. Bu ikinci halde Kafkasya'ya gidecekler, gizli veya çete tarzında olacaktır ki bunların beraberinde olarak geçmekliğim ve mahallinde teşkilat yapmaktığım imkânsızdır. Böyle bir halde teşkilatın ancak kolordumun merkezi olarak Erzurum'da aynı vazife

²⁷⁴ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.150-151

ile iştilig edilerek ifasını mümkün görüyorum. Mütaleat- ı acizaneme nazaran emir ve iradeleri maruzdur". K. I. Kafkas Kumandanı Miralay Kâzım Karabekir²⁷⁵

Bu mektuplaşmadan sonra Kâzım Karabekir'in Kafkasya'da görevlendirilmesi konusu tamamen kapanmıştır. Kâzım Karabekir Paşa'dan sonra gündeme gelen ikinci kişi ise Prens Faruk olmuştur. Ancak bu fikirden de vazgeçilmesinden dolayı son olarak Nuri Paşa bu görev için uygun bulunmuştur. Bunun üzerine görev Nuri Paşa'ya teklif edilmiş ve Nuri Paşa da bu görevi kabul etmiştir.

Nuri Paşa, 1918'in Ocak ayında Trablusgarp'taki durumu değerlendirmek adına Mısırata'dan bir denizaltı ile İstanbul'a gelmiştir. Trablusgarp'tan geldiğinde binbaşı olan Nuri Paşa, yarbay rütbesine yükseltilmiştir. Ancak Kafkas İslam Ordusu Komutanı olabilmesi için yarbay rütbesi yeterli değildir. Bu nedenle Padişah fermamı ile Fahri Ferik rütbesi ile Kafkaslar'da Padişah adına askeri ve siyasi faaliyetlerde bulunma yetkisi verilir. Ayrıca, Yaverân-ı Hazret-i Şehrîyârîlik payesi verilerek Padişahın yaveri olmuştur. Nuri Paşa bu görev ve yetkileri aldığı anda henüz 28 yaşında idi.²⁷⁶

Nuri Paşa ve beraberindeki 20 kişilik subay grubu Şubat 1918 sonlarında Musul'a hareket etmiş ve 25 Mart 1918 tarihinde Musul'a varmışlardır. Burada Kafkasya'dan dönen Muzaffer Bey ile görüşen Nuri Paşa, Bakü'deki katliam şiddetinin giderek arttığını öğrenir. Nahçıvan ve Ordubad bölgelerinde de Ermeni katliamı devam etmekteydi. Bunun üzerine Nuri Paşa, Halil Bey'i, yanına iki tane de subay vererek Nahçıvan ve Ordubad bölgesine gönderir. Halil Bey 9 Mayıs 1918'de Tebriz'den hareket ederek Hoy yolu üzerinden 17 Mayıs 1918 tarihinde Nahçıvan'a ulaşır. Nahçıvan ve Havalisi Kumandanlığına atanan Halil Bey, Nuri Paşa'nın yaptığı gibi Nahçıvan'da küçük bir İslam Ordusu kurmak niyetindeydi. Halil Bey'in Nahçıvan ve çevresinde yapmış olduğu güçlü teşkilatlanma sayesinde bölgede Ermenilere karşı başarılı sonuçlar alınmıştır.²⁷⁷

Nuri Paşa, heyeti ile birlikte 12 Mayıs 1918'de Tebriz'den hareket ederek Karadağ yolu ile Alacüce'ye gelir. 20 Mayıs'ta Zengezur bölgesine ulaşır. Cebrail-Akdam-Terter üzerinden yola devam eder ve 25 Mayıs'ta Yevlah istasyonuna varır. Aynı gün Gence'ye ulaşır ve halkın büyük sevgi gösterileri ile karşılanır. Mehmed Emin Resulzade hatıralarında Nuri Paşa'nın Gence'ye gelişini şöyle anlatmaktadır:

"Mâverâ-yı Kafkas heyet-i Murahhası ile Türk heyeti Murahhası Batum'da meşgul-i müzakere iken, Nuri Paşa ile beraber maiyetinde bulunan birkaç zabıt İran ve Karabağ tarihiyle Gence'yevarid olmuşlardı. O zaman müthiş bir anarşiye maruz, diğer taraftan da Bolşevik tecavüzü ile tehdit olunan Gence, Nuri Paşa'yı gökten

²⁷⁵ Nejdî Karaköse, a.g.e, s.151

²⁷⁶ Nejdî Karaköse, a.g.e, s.158

²⁷⁷ Nejdî Karaköse, a.g.e, s.159

inmiş halaskâr bir melek gibi telakki etmişti. Halkın kendisine yaptığı istikbal Gence tarihinde görülmemiştir."²⁷⁸

Nuri Paşa Gence'ye geldikten sonra hemen karargâhını kurarak teşkilatlanma çalışmalarına başlamıştır. Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerine mülki ve askeri işleri yürütebilmek için birer subay göndermiştir. Kaza ve nahiyelerdeki mevcut memurlar ıslah edilerek, memurların görevlerini düzgün bir biçimde yapması sağlanmıştır.

Nuri Paşa, Azerbaycan'a geldikten çok kısa bir süre sonra milli bir Azerbaycan ordusu meydana getirmek için ciddi bir çalışma içine girmiştir. Azerbaycan'da kurulması planlaştırılan bu milli orduyu Kafkas İslam Ordusu tesis edecek ve tüm sorumluluk ona ait olacaktır. Tüm tabur, alay ve tümen komutanları Osmanlı subaylarından oluşacak, daha sonra bunların yerini yine Türk askerinin eğittiği Azerbaycanlı subaylar alacaktır.²⁷⁹

5 Nisan 1918'de Enver Paşa'nın imzasını taşıyan ve 12 maddeden oluşan Kafkas İslam Ordusu'nun teşkilatı ve vazifelerine ait talimatname Nuri Paşa'ya verilmiştir. Gence'ye gelen Kafkas İslam Ordusu Heyeti bu talimata göre teşkilatlanmasını yapmaya başlamıştı. 15 Haziran 1918 itibariyle Musul'daki VI. Ordu'dan, Kafkas İslam Ordusu teşkilatı için çoğu subay olmak üzere, 149 subay ve memur, 488 astsubay ve er Gence'ye gönderilmiştir.²⁸⁰

Yapılan bu askeri yardımların amaçları uzun vadeli bir başarı hedeflemektedir. Osmanlı Devleti'nin gönderdiği birçok subay sayesinde oluşturulacak Azerbaycan ordusu, Osmanlı birliklerinin bölgeden çekilmesinden sonra oluşabilecek asayiş boşluklarını doldurma görevini üstlenecektir. Bu sayede oluşturulacak Azerbaycan Kolordusu, ülkeye yapılacak her türlü saldırı ihtimaline karşı savunma gücüne sahip bir şekilde tesis edilmeye çalışılmıştır.²⁸¹

Nuri Paşa, Azerbaycan Devleti'nin içinde bulunduğu zor durumu anlatmak için Vehip Paşa'ya, Kerim Vekilov Bey ile aşağıdaki mektubu göndermiştir:

"Osmanlı birliklerinin Gence'yi ele geçireceğini ve Bakü'yü Bolşeviklerden temizleyeceğini gayr-iresmi bir şekilde öğrendim. Bu konuda bazı bilgiler vermeyi uygun görüyorum. Milli Kolordu adıyla Gence'de kurulan kolordunun mevcudu 600'dür. Mevcudun bir kısmını Osmanlı esirleri oluşturmaktadır. 250'ye yakını subay, 23 Müslüman ve geri kalanı Rus'tur. Bakü'ye karşı Kürdemir istasyonunda 400 kadar asker vardır. Cephe Komutanı, KinyazMağalof adında Gürcü bir albaydır. Gürcüler şimdiye kadar bu cepheye bulundurdıkları 300 kişilik kuvvetlerini de Tiflis'e çektiler. Acil tedbir olarak, Kafkas İslam Ordusu Kurmay

²⁷⁸ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.160

²⁷⁹ Elnur Hasan Mikail, a.g.e, s.40

²⁸⁰ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.162

²⁸¹ Elnur Hasan Mikail, a.g.e, s.40

Başkanı Yarbay Nazım'ı birkaç subayla bu cepheye göndermiştim. O taraflarda bulunan Müslümanlar kalabalık olsalar da birlik halinde değillerdir. Askerliğe gönüllü pek çok kişi olmakla birlikte; elbise, silah ve cephaneye yoktur. Yanımda para pek azdır. Özellikle elbisesiz asker hazırlamak mümkün olmayacaktır. Burada kumaş temin etmek şimdilik mümkün değildir. Silah ve cephaneye birlikte 5-10 bin kat elbisenin de gönderilmesi halinde hemen asker kayıtlarının yapılması mümkündür.

Askerin talim ve terbiyesi için buraya gönderilmiş olan askeri heyet Musul'da kaldı. Bir aya kadar da gelmeyeceklerdir. Oluşturulacak askeri birliği eğitmek ve komuta etmek üzere, mümkün olduğu kadar eğitici subay ve astsubayların gönderilmesini özellikle rica ediyorum. Osmanlı birliklerinin Gence'ye gelmemeleri muhtemel ise, özellikle söz konusu askeri heyete olağanüstü ihtiyacımız olacaktır.

Kürdemir istasyonunun güneydoğu taraflarına düşen Mugan ovasında köylü, Rus göçmenlerinin ekip bıraktıkları 10 milyon kilo kadar arpa ve buğday vardır. Bolşevikler oraya gidememişler. Buranın korunması için gerekli tertip aldırılmışsa da, ordunun gelmesi durumunda o erzak mahvolmayacaktır. Yine aynı şekilde Dağıstan'daki Kuba arazisinde de devlete ait pek çok ekili alan vardır. Devlet malı olan erzakı mahvolmaktan kurtarmak, özellikle Müslümanların göç meselesini çözümlenmek ve iç asayişini sağlamak için yalnız bir tabur askerin bile Gence'ye gelmesi yeterli olacaktır. Bugün yolaçaktır. Ufak bir müfrezenin hemen bu tarafa sevki için emir verilmesi hususu arz olunur.”²⁸²

Nuri Paşa'nın mektubunu alan III. Ordu Komutanı Vehip Paşa, 2 Haziran 1918'de, yani Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arasında yardım antlaşması imzalanmadan Nuri Paşa'ya verdiği cevapta, Gence'ye varmasından ve yeni görevine atanmasından dolayı kendisini tebrik etmiştir. Ermeniler ile barış antlaşması yapıldığını ve Gürcülerle de barış antlaşmasının yapılmak üzere olduğunu, bu nedenle ileri askeri harekâtın durdurulduğunu belirtir. Vehip Paşa, bölgedeki teşkilatlanmanın hızlandırılmasını özellikle rica eder ve Azerbaycan Hükümeti'nin isteği üzerine Gence'ye göndereceği askeri birliklerle ilgili olarak da Nuri Paşa'ya şunları yazar:

“Azerbaycan Hükümet-i Müstakille-i İslamiyesinin talebi üzerine İslamları Bolşevik tecavüzünden kurtarmak için muhtelit kuvvetli bir müfrezeyi Kazak üzerinden Gence istikametinde tahrik edeceğim. Bu müfrezenin süvarisi Kazak ile Gence arasındaki istasyonları muhafaza edecektir. Müfreze ve birlikler kendi kumandanlarının kumandası altında kalacaktır. Kafkas İslam Ordusu için muktazi (gereken) esliha (silahlar) ve cephaneye Karakilise ve Celaloğlunda ihzar edilmiştir (hazırlanmıştır). Bunları aldırmanızı rica ederim. Dördüncü Kolordu muntikasına civar mahaller için muktezi esliha Culfa'ya sevk olunacaktır.

²⁸² Nejdet Karaköse, a.g.e, s.163

*Gümrü-Culfa demiryolu bermucib-i muahede (antlaşma gereğince) bize verilmiş olup Gürcüler ile sulh takarrür ederse Batum-Gence hattından da atiyen istifade olunacaktır.*²⁸³

2.6. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Arasındaki Dostluk İlişkileri

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasındaki yakınlaşma çok uzun bir tarihi geçmişe sahiptir. İki kardeş ülke arasındaki bu yakınlaşma ve devletlerarası iş birliği fikri, Trabzon ve Batum Konferansları sonrasında zirveye ulaşmıştır. Nihayet bu dostluk ve kardeşlik 4 Haziran 1918’de meyvesini vermiş, Karşılıklı Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında ebedi bir kardeşliğin olacağına vurgulandığı bir antlaşmadır. Aynı zamanda sınırların kesin olarak belirlenmesi de bu dostluk antlaşması neticesinde olmuştur.²⁸⁴

28 Mayıs 1918’de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, ilk devletlerarası antlaşmayı Osmanlı Devleti ile imzalamıştır. 4 Haziran 1918’de Batum’da Azerbaycan murahhasları Mehmed Emin Resulzade ve Mehmed Hasan Hacınski ile Osmanlı Hükümeti murahhasları Halil Bey ve Vehip Paşa tarafından, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arasında dostluk mukavelesi imzalanmıştır. Mukavelenin giriş kısmında şu satırlar yer almıştır:

*“Bir taraftan Hükümet-i Osmaniye, diğer taraftan ahiren ilanı istiklal eden Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesisiyasi, hukuki, iktisadi ve fikri sahalarda memleketleri arasında münasebat-ı dostane ve hem-civarı tesis hususunda ittifak ettiklerinden murahhasları olmak üzere Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye Adliye Nazırı ve Şura-yı Devlet Reisi devletlü Halil Bey Efendi hazretleriye Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Kumandanı Ferik devletlü Vehip Paşa hazretlerini ve Azerbaycan Hükümeti Cumhuriyesi Hariciye Nazırı Mehmed Hasan Bey Hacınski hazretleriyle Meclis-i Milli Reisi Resulzade Mehmed Emin Bey hazretlerini tayin etmişler ve müşarünileyhim ale’l-usul tanzim olunan ruhsatnâmelerini tetkik ve teati ettikten sonra mevadd-ı atiyeyi kararlaştırmışlardır.*²⁸⁵

Mukavelenin 1. Maddesinde; *“Hükümet-i Seniyye ile Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi arasında daimi musalemet ve mustakırmuhadenet hükümferman olacaktır”* ibaresi yer almaktaydı. Mukavelenin 2. ve 3. maddeleri, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan sınır hatlarının belirlenmesinden, 5. maddesi Azerbaycan Hükümeti’nin sınır bölgelerinde oluşturulan çeteleri silahsızlandırmaktan, 6. maddesi demiryolu taşımacılığında tarafların yükümlülüklerinden, 7. maddesi konsolosluk sözleşmesi, ticari antlaşma ve diğer belgelerin hazırlanmasından, 8. maddesi mukaveleyi imzalayan tarafların

²⁸³ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.164

²⁸⁴ Elnur Hasan Mikail, a.g.e, s.33-34

²⁸⁵ Atahan Paşayev, *“Osmanlı-Azerbaycan İşbirliği ve Dostluk İlişkileri”*, Büyük Devletler Kışkacında Bağımsız Azerbaycan, s. 114

vatandaşlarının birbirinin topraklarında hareket serbestliğinden, 9. maddesi Azerbaycan'ın uluslararası posta-telgraf birliğine alınmasına kadar iki ülke arasında posta- telgraf ilişkilerinden, 10. Maddesi ise anılan mukaveleye aykırı olmayan Brest-Litovsk Antlaşması'nın taraflar arasında geçerliliğinden söz etmekteydi.²⁸⁶

Mukavelenin Azerbaycan Hükümeti açısından en önemli maddesi 4. madde idi. Çünkü bu madde Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ın ihtiyaç duyması halinde Azerbaycan'a yapılacak askeri yardımları içermekteydi.²⁸⁷ Mukaveledeki 4. madde Azerbaycan'da huzur, güven ve asayiş ortamını korumak için Türk askerinin yardımına ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Belirtilen dönemde Grigori Nikolayeviç Korganov başkanlığında büyük çoğunluğunun Taşnaklar tarafından oluşturulduğu Sovyet ordusu ile Zengezur bölgesini işgal ederek Karabağ istikametinde hareket etmekte olan Antranik'in çeteleri²⁸⁸ Gence şehrini tehdit etmekte ve bölge için ciddi tehlikeler yaratmaktaydı. Tabir yerindeyse, bu dönem Azerbaycan Cumhuriyeti için ölüm kalım savaşı anlamına gelmekteydi. İşte tam bu sıralarda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan dostluk antlaşmasına istinaden, Azerbaycan Milli Şurası Başkanı Mehmed Emin Resulzade ve Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Hacınski, Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek askeri yardım talebinde bulunmuşlardır. Daha sonra Azerbaycan Parlamentosu'nun açılış oturumunda bir konuşma yapan Fethali Han Hoyski bu konuyla ilgili görüşlerini şöyle ifade etmekteydi:

“28 Mayıs'ta Azerbaycan istiklaliyetini ilan ederek kendi hükümetini kurduysa da, bu hükümet kanun ve kaide yaratma, ülkenin savunması işinde çok zayıftı. Çünkü askeri gücümüz ve silahımız yoktu. Türkiye ile yaptığımız mukaveleye göre Azerbaycan, Türkiye'den askeri yardım talebinde bulunabilirdi. Hükümet bununla ilgili olarak Türkiye Hükümeti'ne müracaat etti. Bildiğiniz gibi Türkiye bize yardım yaptı.”²⁸⁹

Bolşevikleri Bakü'den atmak isteyen Azerbaycan Hükümeti bu fırsatı hemen kullanmaya karar vermiştir. Dışişleri Bakanı Hacınski, Bakü'deki Bolşevik çetelerin ortadan kaldırılması için Osmanlı Devleti'nden askeri yardım talebinde bulunmuştur. Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa bu mektuba hemen cevap vermiş ve üvey kardeşi olan Nuri Paşa'yı V. Kafkas Tümeni'nin başında görevlendirerek Azerbaycan'a göndermiştir. Nuri Paşa, Mayıs 1918'den beri Gence'de karargâhını kurmuştu. İyi niyetlerle başlayan Osmanlı-Azerbaycan ilişkileri, Nuri Paşa'nın Azerbaycan Hükümeti'nin içişlerine karışarak büyük bir soruna neden olması

²⁸⁶ Atahan Paşayev, a.g.m, s. 114

²⁸⁷ Atahan Paşayev, a.g.m, s. 114

²⁸⁸ Antranik Çelebyan, Antranik Paşa, Çev: Mariam Arpi-Nairi Arek, Pêrî Yayınları, İstanbul 2003, s.170

²⁸⁹ Atahan Paşayev, a.g.m, s. 114

neticesinde kritik bir hal almıştır. Nuri Paşa'nın Azerbaycan Milli Şûrası'nı tanımadığını dile getirmesi, taraflar arasında büyük bir sorun yaratmıştır. Aynı zamanda Nuri Paşa'nın "*ben siyasetten anlamam*" diyerek Şûra temsilcilerini muhatap almadığı da söylenmektedir. Nuri Paşa tarafından sergilenen bu tavır ciddi bir hükümet krizine dönüşmüştür. Bu olay daha sonra tarih sayfalarına "*Haziran Krizi*" olarak geçecektir.²⁹⁰

Her ne kadar Nuri Paşa ile Azerbaycan Millî Şûrası arasında böyle bir kriz yaşanmış olsa da, bu durum iki kardeş halkın ilişkilerine zarar vermemiştir. Böylesine gergin ve belirsiz bir ortamda bir takım krizlerin ve sorunların yaşanması normal karşılanmalıdır. Mehmed Emin Resulzâde bu olayı demokratik zihniyet ile aristokratik zihniyetin mücadelesi olarak tanımlamaktaydı. Ancak bazı tarih yazarlarının bu krizin yaşanmasına sebep gösterdikleri gelişmeler farklıdır. Bazı araştırmacı yazarlar bu olayın Osmanlı Devleti'ne bağlanmak isteyen ilhakçılar ile tamamen bağımsızlığı savunan istiklâlciler arasında yaşanan sorunlardan dolayı ortaya çıktığını savunmaktadırlar.²⁹¹ İlhakçıların Nuri Paşa'yı kışkırtarak böyle bir soruna yol açtıklarını savunanlar, bu fikirlerini Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımak istememesiyle güçlendirmeye çalışmaktadırlar.

Bunun dışında Nuri Paşa'nın Azerbaycan'ın içişlerine karışmayacağı, siyasi ve dâhili meselelerden uzak duracağını söylemesine rağmen, Milli Şûra'nın kendisini feshetmesini istemiş ve bundan sonra kendi isteği doğrultusunda bir kabine oluşturacağını belirtmiştir. Nuri Paşa'nın kabinenin istifasını ve kendi kuracağı bir kabinenin faaliyet göstermesini talep etmesi Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olma özelliğine saygı duymadığını göstermektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere, Nuri Paşa sadece askeri işlerle uğraşmak istememiş, aynı zamanda Azerbaycan'ın dâhili ve harici siyasetinde de söz sahibi olmaya çalışmıştır.

Her şeyden önce Enver Paşa'nın Orta Asya'ya yönelik genişleme politikasında Azerbaycan'ın çok önemli bir yere sahip olduğunu unutmamak gerekir. Tarihçi Balayev'in verdiği bilgiye göre; Enver Paşa, Trabzon Konferansı sırasında Azerbaycanlı delegelere Avusturya-Macaristan İmparatorluğu misali Osmanlı Devleti ile birleşmeyi tavsiye etmiştir. Fakat böyle bir devletin kurulması durumunda Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olacağı söylenemezdi. Bunun dışında Osmanlı Devleti'nin ilk başta Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak tanımakta tereddüt ettiğini de söyleyebiliriz. Enver Paşa o günkü şartlar altında Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımak konusunda hazır görünmemekteydi.

Bu sözleri destekler nitelikte olan bir gelişme daha vardır. Azerbaycan'ın 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmesinden sonra, Azerbaycan Hükümeti Başbakanı Fethali Han Hoyski birçok ülkenin başkentine istiklalin ilanına dair bir

²⁹⁰ Vügar İmanov, a.g.e, s.93

²⁹¹ Vügar İmanov, a.g.e, s.93

beyanname göndermeye karar vermiştir. Aynı gün istiklalin tecelli ettiğine dair bir telgraf Batum'dan İstanbul'a gönderilmiş ve oradan da diğer başkentlere gönderilmesi istenmiştir. Ancak Fethali Han Hoyski'nin bu telgrafı diğer başkentlere gönderilmemiştir. Fethali Han Hoyski de telgrafının gönderilmediğinden daha sonra haberdar olabirmiştir. Bu olay bile Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak henüz tanımak istemediğinin ve daha çok Azerbaycan'ın kendisine bağlanmasından yana bir tavır sergilediğinin açık bir göstergesidir.²⁹²

Bu durum her ne kadar ciddi bir kriz yaratsa da, kardeş iki devlet arasında çözülemeyecek bir boyuta ulaşmamıştır. Çok kısa bir zaman sonra taraflar uzlaşmaya varmışlardır. 17 Haziran 1918'de Milli Şûra yedinci ve son oturumunu gerçekleştirmişti. Bu oturumda Sosyalist Blok ve Hümme Partisi Milli Şûra'dan istifa etmişlerdir. Fethali Han Hoyski önderliğinde yeni bir hükümet kurulmuş ve yeni kabinede sandalye sayısı 9'dan 12'ye çıkarılmıştır. Bu isimlerin altısı eski isimlerden olurken, altısı yeni isimlerden oluşmuştur. Aşırı milliyetçi ve sosyalist olan üç bakan (Ekber Ağa Şeyhülislamov, Camo Hacinski ve Memmed Yusif Ceferov) yeni kabineye alınmamışlardır.²⁹³

Hükümet ile ilgili bir diğer husus ise, yeni kabinede harbiye nezaretinin olmamasıdır. Ancak bağımsız bir ülkede harbiye nezareti gibi son derece mühim bir kurumun olmaması akla ve mantığa son derece aykırı bir durumdur. Buradan anlaşılacağı üzere, Osmanlı kuvvetleri Azerbaycan'daki tüm askeri hayatı kontrol altında tutmak istemektedir. Konuya ilişkin Mehmed Emin Resulzade şu açıklamayı yapmıştır:

“... Hususi Harbiye Nezareti tesisi bu hususta alelhusus faideli olabilir. Böyle bir nezaretin kabinede bulunması Talat Paşa'nın reyine göre Hükümetin mevki beynelmileliyesi nokta-yı nazarından da faidelidir, lazımdır. Koy, bu nezaret olsun, fiilen yine Nuri Paşa Hazretleri idare etsin... Hiç ayıbı yok.”²⁹⁴

Neticede Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasındaki kriz aşılmış ve iki ülkenin kardeşliğine herhangi bir zarar gelmeden problemler çözülmüştür. Bundan sonra iki ülkenin de tek bir ortak amacı vardı, o da; Türk milletinin ebedi yurdu olan Bakü'nün düşman işgalinden kurtarılması idi. Bu amaç doğrultusunda Azerbaycan'a yapılan yardımların hacmi Osmanlı Devleti tarafından genişletilmişti.

Bu dönemde Azerbaycan bölgesinde Ermeni ve Bolşevik kuvvetlerin Türk ve Müslüman halka karşı başlatmış oldukları katliam ve yok etme siyaseti buradaki etnik dağılımı, yani demografik yapıyı değiştirmeye yönelikti. Türk nüfusunu azaltarak Ermeni nüfusunu çoğunluk haline getirmek isteyen Bolşevik Rusya, Azerbaycan'a her ne kadar bağımsızlık vermiş bile olsa, bölgeyi kaybetmek

²⁹² Vügar İmanov, a.g.e, s.99

²⁹³ Vügar İmanov, a.g.e, s.99

²⁹⁴ Vügar İmanov, a.g.e, s.101

istememediğini hayata geçirdiği uygulamalarla açık açık göstermekteydi. İhtilalden sonra Rusya Çarlığı dönemindeki gücünden çok uzakta olan Ruslar, güçlerini toparlayana kadar bu şekilde Azerbaycan'ı kendilerine bağlı bir bölge olarak tutmak istemekteydiler.

Rusların bu siyasetinin farkında olan Osmanlı Devleti ve siyasileri, Rusların bu oyunlarını boşa çıkarmak için Azerbaycan bölgesine mümkün olduğu kadar daha geniş yardımlar yapıyorlardı. Ancak bu işin ne kadar zor olduğu açık bir gerçektir. Azerbaycan'ı Rus ve Ermeni işgalcilerin elinden kurtarmak isteyen Osmanlı Devleti, hem soydaşlarının can ve mal güvenliğini korumak, hem bölgede kendi nüfuzunu arttırmak, hem de Bakü petrollerine ve Türkistan'a ulaşarak güçlenmek arzusunda idi. Aslında güçlü bir Osmanlı Devleti'nin var olmasını sadece Anadolu Türkleri değil, bütün dünya Türkleri istemekte idi.

2.6.1. Kafkas İslâm Ordusu'nun Bakü Harekâtı ve Bakü'nün Alınması

1918 yılının yaz döneminde Bakü meselesi birçok devletin ilgilendiği bir konu haline gelmiş, Osmanlı Devleti'nin yanı sıra İngiltere, Sovyet Rusya ve Almanya'nın da Bakü konusuna müdahil olması ile olay ciddi bir diplomatik mesele haline gelmişti. Bakü için hem cephede, hem de diplomatik alanda önemli mücadelelerin verildiği bir dönemde Osmanlı Devleti, kendi nüfuzunu arttırmak için Bakü Müslümanlarının hayatlarının kurtarılmasını kendisi için büyük bir görev olarak görmekteydi. Bunun dışında Bakü'nün zengin petrol yataklarına da sahip olmayı amaçlayan Osmanlı Devleti, aynı zamanda kendi doğu politikası için de Bakü'yü kilit bir bölge olarak görmekteydi. O kilidi açmakla Türk Dünyası'nın yolu da açılmış olacaktı.

Rusya'nın esaretinden kurtulmak isteyen Kuzey Kafkasya, Kazan ve Türkistan Türklerinin önde gelenleri de Bakü'nün bir an önce Türk birlikleri tarafından ele geçirilmesini arzu etmekteydiler. Hatta Kazan Türklerinin Milli İdare Reisi Sadri Maksudi Bey, 10 Mayıs 1918 tarihinde Moskova Büyükelçisi Galip Kemal Bey'i ziyaret ederek konuya ilişkin fikirlerini dile getirmiştir.²⁹⁵ Bakü'nün Türkistan'ın birinci kapısı olduğunu belirten Sadri Maksudi Bey, Bakü'nün hemen zapt edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ancak bu amaca ulaşmak için Osmanlı Devleti'nin aşması gereken çok ciddi bir engel vardı. O engel, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya Devleti idi. Almanya için Bakü neden bu kadar büyük bir önem taşıyordu sorusunun cevabını 2 Temmuz 1918 tarihinde Alman Genelkurmay Başkanı Lidendorf şöyle sıralamaktadır:

** "Savaş uzadıkça Almanya'nın savaş ekonomisi için gereksinim duyduğu petrol ve hammadde ihtiyacı giderek artmaktadır. Ve dolayısıyla Almanya'nın şu anda Romanya'dan getirdiği petrol ileleyen zamanlarda yetersiz olacaktır."*

²⁹⁵ Mehman Ağayev, a.g.e, s.58

* “Eğer Kafkasya’dan Almanya’ya hammadde ve petrol akışı garanti altına alınmaz ise, 1919 yılında ekonomik durum daha da belirsizleşecektir.”

* “Ukrayna’daki mahsulün kullanılabilir duruma getirilmesi, Ukrayna’ya sağlanabilecek petrole bağlıdır. Romanya’nın bu ihtiyacı karşılayacak yeterli rezervi yoktur.”²⁹⁶

Böyle bir ortamda Osmanlı Devleti’nin Bakü’yü bir an önce kurtarması kaçınılmaz bir zorunluluk haline gelmişti. İşte bunun için de Bakü’ye bir askeri harekât düzenlenmeli idi. Nuri Paşa’nın Azerbaycan’daki başarılı faaliyetleri Osmanlı Devleti’nin Bakü konusundaki ümitlerinin artmasına neden olmuştur. Bunun için derhal hazırlıklara başlanmalı lakin bu hazırlıklar gizli kalmalıydı.

Türk askerinin Bakü’yü almak için giriştiği bu mücadele yolu son derece meşakkatli idi. Bakü’ye ulaşana kadar birçok savaş veren Türk ordusu bu şerefli mücadeleyi başarıya ulaştırana kadar zorlu engelleri aşmıştır. Bu engellerden bir tanesi de Gökçay Muharebesi’dir. 30 Haziran günü Ermeni mıntıklarından ilerleyen Bolşevik birlikleri Gökçay Kasabası’na bir saldırı düzenlemişlerdir. Ancak Türk askerinin kahramanca yaptığı savunma ve karşı taarruz sayesinde Bolşeviklerin kuzeyden ilerleyen kolu neredeyse tamamen yok edilmiştir. Bunun üzerine geri çekilen düşman askerinin bıraktığı çok sayıda silah ve mühimmat Osmanlı askerinin eline geçmiştir. Bölgedeki Ermeniler itaat altına alınmış ve bölge düşman birliklerinden temizlenmiştir.²⁹⁷

Gökçay Muharebesi’nin ardından başka bir muharebe de Salyan’da meydana gelmiştir. 26 Haziran 1918’de 2.000’den fazla piyade, 12 makineli tüfek ve altı toptan oluşan düşman askerleri, iki zırhlı gemiyle Bank’tan Kura nehrine girmiş, nehir kıyısındaki köyleri yakıp yıkmış ve insanları da katletmişlerdir. Salyan’a üç kilometre kadar yaklaşan düşman askerine karşılık, Cevat Müfrezesi Komutanı bir piyade bölüğü, bir makineli tüfek takımı ve bir dağ topundan oluşan bir müfrezeyi Karaağaç’tan Salyan’a göndermiştir. Düşman taarruzu karşısında 2 Temmuz’a kadar muharebe eden Türk ordusu, düşmanı Bank’a doğru çekilmek zorunda bırakmıştır. Bu savaşta düşman askeri 600 kadar kayıp vermiştir.²⁹⁸

Gökçay ve Salyan muharebelerinin ardından ilerleyişine devam eden Osmanlı askerleri Aksu, Kürdemir ve Şamahı’yı da düşman elinden kurtarmıştır. Hacıkabul-Marazi hattında meydana gelen çatışmalarda Bolşevik kuvvetleri arasında İngiliz askerlerinin de olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca, esir alınan düşman askerlerinden edinilen bilgiye göre, 4000 mevcutlu bir İngiliz birliği bölgeye gelecektir. Bu nedenle savaş için gerekli tüm hazırlıklar bir an önce tamamlanmalı ve Bakü üzerine

²⁹⁶ Mehman Ağayev, a.g.e, s.59

²⁹⁷ Nâsır Yüceer, a.g.e, s.87

²⁹⁸ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, s.564-645

taarruz gerçekleştirilmeliydi. Aynı zamanda Almanların da tepkisini çekmemek için derhal bu taarruz hareketine başlanmalıydı.²⁹⁹

Giderek Bakü'ye yaklaşan Türk askerleri, düşmanın korku ve paniğe kapılmasına sebep olmuştur. Türk askeri karşısında sürekli geri çekilmek zorunda kalan Ermeni ve Rus kuvvetleri artık son çare olarak Bakü'yü savunmak istemekteydiler. Türk askerleri Bakü'ye saldırmadan önce Bakü önlerinde önemli mücadeleler vermiştir. Türk ordusunun saldırıları sayesinde Bolşevikler Sumgayıt istikametinde çekilmek zorunda kalmışlardır. Bakü önlerinde üç gün boyunca aralıksız devam eden savaş, 2 Ağustos'ta şiddetini daha da arttırmıştır. Türk topçusunun cephane yetersizliği nedeniyle düşman kuvvetlerine kesin bir darbe vurulamamış, fakat düşman kısmen de olsa zayıflatılmıştı. 4 Ağustos günü Osmanlı askeri Bakü'yü alabilmek için yapacağı taarruzun hazırlıklarını tamamlamaya çalışmaktaydı. 1918'in 5 Ağustos günü sabaha karşı tüm Türk birliklerine taarruz emri verilmiştir.³⁰⁰

Türk birlikleri 5 Ağustos 1918 saat 04.25 sularında başlayan bir taarruz ile Bakü'yü ele geçirmek için harekâta başlamıştır. İngiliz, Rus ve Ermenilerden oluşan Bakü savunma birlikleri Osmanlı ordusunu püskürtmek için olağanüstü bir çaba sarf etmekteydiler. Ancak tüm bu çabalara rağmen Türk askerinin ilerleyişini durduramamışlardır. Türk taarruzu bu direnişi kırmayı başarmış ve düşman kademe kademe Bakü istikametinde geri çekilmeye başlamıştı.

Bu şartlar altında şehrin düşmesi neredeyse an meselesi olmuştu. Hatta şehirde bulunan gayrimüslim halk kaçmaya başlamıştı. Düşmanın birinci savunma hattı tamamen kırılmış, ikinci savunma hattına da yaklaşmıştı. Bakü'nün kurtarılmasına bu derece yaklaşmışken Osmanlı askerinin elinde yeteri kadar top mermisinin olmaması Türk ordusunun işini zorlaştırmaktaydı. 5 Ağustos öğleden sonra Osmanlı ordusunun elindeki top mermileri tamamen tükenmiş ve düşman durumu fark etmişti. Bunun üzerine düşman askeri karşı taarruza başlamış ancak Türk askeri bu taarruzu başarıyla geri püskürtmüştür.

İlk taarruz hareketinin yeteri kadar top mermisinin olmamasından dolayı başarısızlıkla sonuçlanması ordunun mutlak surette takviye edilmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. İhtiyaç duyulan takviye; 5.000 taze kuvvet, iki sahra bataryası, dört ağır batarya, bir tayyare müfrezesi, bir telefon bölüğü, 28.000 top mermisi, 1.000 sandık mavzer mermisi, 500 sandık Rus piyade tüfeği mermisi ve 20 kamyonur.³⁰¹

5 Ağustos'ta Türk birliklerinin taarruzunu püskürtmeyi başaran birleşik savunma kuvvetleri, Türk ordusunun toparlanarak ikinci bir saldırı daha yapmaması

²⁹⁹ Nâsır Yüceer, a.g.e, s.104

³⁰⁰ Nâsır Yüceer, a.g.e, s.103

³⁰¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, s.581

için karşı saldırıya geçmişlerdir. 6 Ağustos'ta meydana gelen bu saldırı, Türk askerleri tarafından başarıyla önlenmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere, birleşik savunma kuvvetlerinin de taarruz gücü son derece zayıftır. Bu nedenle onlar da tüm güçlerini savunmaya ayırmış ve Türk ordularını bu şekilde mağlup edebileceklerini düşünmüşlerdir.

Osmanlı Ordusu, gerekli takviyeyi aldıktan ve bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra ikinci bir saldırı için hazır duruma gelmişti. Birinci Bakü taarruzunun üzerinden tam 40 gün geçmiş ve ordu artık ikinci bir taarruz için emir verilmesini beklemeye başlamıştı. Nihayet taarruz emrinin verilmesiyle Türk askerleri 14 Eylül 1918'de³⁰² Bakü'nün kurtarılması için ikinci defa düşmanın savunma mevzilerine yüklenmeye başlamıştı. Taarruz günü Türk kuvvetleri; 8.000 Osmanlı askeri ve 7.000 civarında Azerbaycan milis kuvvetinden oluşmaktaydı.³⁰³

15 Eylül'e kadar devam eden çarpışmalar sonucunda Bakü'yü savunan Ermeni, Rus ve İngiliz birliklerinin direnişi tamamen kırılmış ve düşman askerleri kaçmaya başlamışlardır. Birleşik düşman kuvvetlerinin komuta kademesine mensup birçok komutan kaçmak zorunda kalmıştır. İngiliz askerleri 14 Eylül'de her şeyin bittiğini anlayarak geri çekilmiş ve gemilere binen İngiliz askerleri Enzeli'ye kaçmaya başlamışlardır. 14 Eylül akşamından 15 Eylül sabahına kadar, içlerinde binlerce asker ve halktan insanların bulunduğu çok sayıda geminin Bakü limanından doğuya doğru gittiği görülmüştür. Bu sırada Bakü'den kaçanlar arasında; Şaumyan, Çaparideze, Azizbekov, Vezirov, Leogonov ve Filetov da bulunmaktaydı.³⁰⁴

Bakü artık düşman işgalinden kurtarılmış ve Azerbaycan Türklerinin ebedi ve ezeli kendi yurtları olan Bakü'ye dönmeleri sağlanmıştır. Sadece Azerbaycan Türkleri değil, başka coğrafyalarda yaşayan Türk halkları da Bakü'nün kurtarılmasını büyük bir sevinçle karşılamışlardır. Böylelikle Türkistan'a giden yolun anahtarı ele geçirilmiş oluyordu. Bu, büyük Turan ideolojisinin başarıya ulaşabilmesi için bu son derece önemli bir adımdı. Bakü'nün işgalden kurtulmasının ardından Azerbaycan Hükümeti geçici başkent Gence'den ayrılarak Bakü'ye taşınmıştır. 20 Eylül 1918 tarihinde Başbakan Fethali Han Hoyski bir bildiri yayınlamıştır. Bildiride şu ifadeler yer verilmiştir:

*“Ahali bunu bilmelidir ki, soylu Türk milletinin kahraman ve fatih askerlerine şu emir verilmiştir; cinayetle, yağmayla ve çapulla meşgul olanları nerede görseler tutuklasınlar. Türk Azerbaycan Hükümeti'nin şan ve şerefine yaraşmaz ki, onun başkentinde günahsız adamların hak ve hukukuna tecavüz edilsin.”*³⁰⁵

³⁰² Nâsır Yüceer, a.g.e, s.116

³⁰³ Nâsır Yüceer, a.g.e, s.116

³⁰⁴ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, s.591

³⁰⁵ Elnur Hasan Mikail, a.g.e, s.44

Bakü'nün işgalden kurtulmasının ardından 23 Eylül 1918'de Talat Paşa Almanya ile gizli bir antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşmaya göre, Osmanlı Devleti Azerbaycan topraklarındaki askerlerini çekecektir. Buna karşılık Almanya da Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyacak ve Sovyet Rusya'nın da Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımasını sağlayacaktır.³⁰⁶

Türk askeri sayesinde Bakü işgalden kurtarılmış ve bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan'ın başkenti olmuştur. Ülkede asayiş büyük oranda sağlanmış, huzur ortamı yeniden tesis edilmiştir. Tüm bunlar Türk askeri sayesinde başarılmış ve iki kardeş ülkenin ortak çabasının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Tüm bu gelişmelere bakıldığında Azerbaycan'a gönderilen V. Kafkas Tümeni'nin 5800 dolaylarındaki kuvvetle Azerbaycan'ın her bölgesine yardıma koşmaya çalıştığını ve bunda da ne kadar başarılı olduğunu görmekteyiz.

2.6.2. Karabağ Harekâtı

Nuri Paşa'nın Azerbaycan'a gittiği sıralarda Bakü'de olduğu gibi, Karabağ ve diğer bölgelerde de Azerbaycan Türklerinin durumu pek vahim idi. Rusların çekilmesinin ardından Erivan Müslümanları Ermeni çeteleri tarafından katledilmekte idiler. Aynı gelişmeler Karabağ dolaylarında da yaşanmakta, fakat Karabağ Müslümanları daha etkili bir savunmayla Ermeni çetelerine karşı koymaktaydılar. Karabağ Müslümanları Türk ordusunun ve Azerbaycan Hükümeti'nin yardımından uzak kalsalar da, topladıkları gönüllü askerlerle Ermeni çetelerine karşı koymaya çalışmaktaydılar. Fakat bu hiç de kolay bir iş değildi. Çünkü Antranik komutasındaki Ermeni kuvvetleri, 3.000 kişilik piyade ve 700 kadar süvariden meydana gelmiş ve gayet iyi teçhiz edilmişti. Silah ve sayıca üstün olan Ermenilere karşı gösterilen savunma kısmen etkili olabilmekteydi.³⁰⁷

19 Temmuz'da XI. ve XII. Tümen Nahçıvan'ı ele geçirmek için saldırıda bulunmuş fakat başarılı olamamıştı. 20 Temmuz'da tekrar saldıran Türk kuvvetleri bu kez Nahçıvan'ı ele geçirmiş ve Antranik komutasındaki Ermeni birliklerini doğu yönünde kaçırmaya mecbur etmiştir. Kaçan Ermeni kuvvetleri Karabağ'a geçerek bölgede katliamlar yapmaya başlamışlardır.

5 Ağustos 1918'de Şuşa'da Ermeni Birinci Meclisi açılmıştı. Nuri Paşa bu meclise ultimatolar vererek Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlanmasını talep etti. Ancak Ermeni Birinci Meclisi bu talebi reddetti. Ağustos sonlarına doğru Antranik ve çetesi kışkırttıkları Ermeniler ile birlikte bölgede yaptıkları katliamları daha da şiddetlendirerek sürdürmüşlerdir. Git gide artan katliamlar üzerine Karabağ Mıntıkası Komutanı Yarbay İsmail Hakkı Bey, Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'ya haber göndererek, bir an önce Karabağ Harekâtı'na başlamak gerektiğini bildirmiştir. Eylül 1918'de bazı Ermeni birliklerinin Zengezur'da 500'den fazla

³⁰⁶ Elnur Hasan Mikail, a.g.e, s.44

³⁰⁷ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.249

Azerbaycan Türkünü katletmesi üzerine, Kâzım Karabekir ve Nuri Paşa bölgeye müdahale etmek için talepte bulunmuşlar, fakat bu talep Şark Orduları Grup Komutanlığı tarafından uygun görülmemiştir. Çünkü öncelik Bakü'ye verilmiş ve askerinin Bakü'ye yapacağı taarruz öncesi daha fazla yıpranmaması istenmekteydi. Zaten Bakü'ye gelene kadar birçok savaş yapan ordu, bir de Karabağ'a gidip savaşırsa iyice yıpranırdı.

Nuri Paşa Bakü'yü ele geçirdikten sonra Türk askerinin yönünü Karabağ'a çevirmişti. Nuri Paşa Ermenilere ikinci defa ultiatom vermiş, fakat Ermeniler bu defa da başka gerekçelerle bu talebi reddetmişlerdir. Bu arada Ermeniler Ağdam ile Şuşakale arasındaki Askeran Boğazı'nı kontrol altına alarak 20.000 Azerbaycan Türkünü kuşattılar.³⁰⁸ Bu durum Ermenilerin genel bir katliama hazırlandıklarının göstergesi idi. Nuri Paşa bunun üzerine Karabağ'a derhal asker sevk edilmesini emretmiştir. Albay Cemil Cahit Bey, Karabağ Harekâtı'nı gerçekleştirecek olan I. Azerbaycan Tümeni Komutanlığı görevine getirildi. I. Azerbaycan Tümeni'nin teşkil edecek birlikler 23 Eylül 1918'de Ağdam'da toplanmaya başladı.

1 Ekim 1918'de Nuri Paşa da Ağdam'a geldi ve Ermenilere bir kez daha ultiatom verdi. Ermeni liderleri ve ileri gelenleri tutunamayacaklarını anladıkları için Azerbaycan Devleti'ni tanıdıklarını bildirmişlerdir. Fakat Ermeni çeteleri bu kararı dinlemeyerek katliamlarına devam etmişlerdir. Bunun üzerine Türk ordusu, 4 Ekim'de Şuşa'ya doğru ileri harekâtına başladı. Türk askeri çok kısa bir sürede Ermeni çetelerini bozguna uğratarak Askeran'ı ele geçirmişlerdir. Kaçan Ermeniler Şuşa'yı boşaltmak zorunda kalmış ve Şuşa savaşılmadan 8 Ekim günü Türk askerinin eline geçmiştir. Bölge halkı Türk askerini büyük bir sevinç ve memnuniyetle karşılamıştır.

Şuşa'nın Türk askerinin eline geçmesinin ardından I. Azerbaycan Tümeni Komutanı Cemil Cahit Bey bölge halkının ileri gelenlerini Şuşa'nın en büyük camiinde toplayarak şu konuşmayı yapmıştır:

“Bizim maksadımız kan dökmek değildir. Aksine sakitlik yaratmaktır. Devletin bütün halkları aynı hukuka sahip olacaktır. Hepsi mevcut hükümetin hâkimiyetini tanımalıdır ve kendi işiyle uğraşmalıdır.

İyiliğime matuf sözlerimi hemen kabul etmez, emirlerime harfiyen itaat etmezseniz haiz olduğum salâhiyetle en azami suretle hakkınızda şiddetli muamele tatbikine zerre kadar teahhur etmem. Ermenilere şimdi itaat teklif edeceğim. Kabul etmedikleri takdirde, bir orduya itaatsizliğin cezası ne ise onlara vereceğim. İtaat ederlerse, hayat, namus ve malları taht-ı emanımda olduğundan hiçbir ferdin ufak bir hareketine müsaade etmeyeceğim. İtaat etmedikleri halde dahi, haklarından tertip edilecek muameleyi ifaya yalnız askerim memur olacaktır. Halkın tamamen

³⁰⁸ Nâsır Yüceer, a.g.e, s.133

*seyirci kalmasını ve herkesin iş ve gücüne şu dakikadan itibaren başlamasını talep ve emir ederim.*³⁰⁹

Bu konuşma Türk askerinin yüksek vicdanının çok güzel bir göstergesidir. Masum halka karşı katliamlar yapmak Türklüğün doğasında yoktur. Olayları son ana kadar barışçıl yollarla çözmekten taraf olan Türk askeri, bıçak kemiğe dayanmadığı sürece asla savaştan yana bir tutum sergilememiştir. Ermenilerin yapmış olduğu onca katliama ve öldürdükleri yüzlerce masum insana rağmen, savaşı son çare olarak görüp, Ermenilere üç defa ultiatom veren Nuri Paşa ve tabii ki savaştan sonra Ermenilerin can, mal ve namuslarını kendi güvencesi altına alan Cemil Cahit Bey, Türk askerinin onurunu, şerefini ve vicdanını ispatlayanlardan sadece ikisidir.

I. Dünya Savaşı sırasında Rusların desteğini arkalarına alan Ermenilerin Azerbaycan, Anadolu ve Nahçıvan'da yapmış oldukları onca katliama, öldürdükleri sayısız insana ve yakıp yıktıkları birçok köy olmasına rağmen, Türk ordusu Karabağ'da üstünlüğü ele geçirip tüm kontrolü sağladıktan sonra asla ama asla katliam yapmamış, Ermenileri öldürmek isteyen halka karşıda şiddetli uyarılarda bulunmuştur. Sırf Müslüman ve Türk olduğu için insanlığın gördüğü en büyük vahşetlerden birine maruz bırakılan masum binlerce sivilin olmasına rağmen, Türk askeri bir kez daha sağduyulu davranmış ve reyini barıştan yana kullanmıştır. Belki de Azerbaycan Türklerinin Ermenileri katletmesi bir nefs-i müdafaa bile sayılabilirdi. Çünkü Ermenilerden gördükleri zulüm büyük bir tahrik unsuru sayılabilir ve yapılacak nefs-i müdafaa meşru görülebilirdi. Ama Türk askerinin yüce iradesi bir kez daha insanlığın zulme üstün gelebileceğinin göstergesi olmuştur.³¹⁰

Albay Cemil Cahit Bey, Şuşa'nın Türk kesimindeki işlerini yola koyduktan hemen sonra Ağdam'dan beri yanında tuttuğu ve Şuşa Belediye Başkanı olan Kavala isimli Ermeni'yi kendi ırkdaşlarının yanına göndererek teslim olma ve silahlarını bırakma talebini Ermenilere iletmesini istemiştir. Ermenilerin can ve mal güvenliğinin Cemil Cahit Bey'in sorumluluğu altında olduğunu da Ermenilere ileten Kavala, itaat ederlerse hiçbir sorun yaşamayacaklarını bildirmiştir. Bu gelişmeler üzerine büyük sevinç yaşayan Ermeniler, hem bu teklifi kabul etmiş, hem de evlerine Türk bayrakları asmışlardır.³¹¹

Tabii ki Ermenilerin bu konuda samimi olduklarına inanmak zordur. Daha düne kadar Türk ve Müslüman oldukları için Azerbaycan halkına akla gelmedik işkenceler yapan ve Azerbaycanlı Türkleri büyük bir katliama maruz bırakan Ermenilerin bugün hemen Türklere karşı sevgi gösterisinde bulduklarına inanmak oldukça güçtür. Çünkü tarih boyunca yaşanan olaylar, Ermenilerin güçsüz duruma düştükleri an sadık görünmeye çalıştıklarını, fakat güçlendikleri an masum halka

³⁰⁹ Nâsır Yüceer, a.g.e, s.134

³¹⁰ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.255

³¹¹ Nâsır Yüceer, a.g.e, s.134-135

karşı nasıl acımasız olduklarını defalarca ispatlamıştır. Hele de güçlü bir devletin desteğini arkalarına aldıkları zaman yapacakları vahşetin sınırlarını tasavvur etmek son derece güçtür.

Ancak Türk askerinin böyle adaletli ve hoşgörülü davranmasına rağmen bunun aksini iddia eden yabancı yazarlar da olmuştur. Hovannisian ve Krikorian³¹² yazmış oldukları eserlerde Türk askerinin katliam yaparak Ermenileri itaat altına aldıklarını söylemektedirler. Katliamı kimin yaptığından habersiz olan bu Ermeni yazarların amacı, sadece Türk askerini karalamaktır. Hiçbir tarihi belge ile desteklemedikleri bu iddiaları daima havada asılı kalmaya ve kabul görmemeye mahkûm olacaktır.

2.6.3. Mondros Mütarekesi ve Osmanlı Ordularının Azerbaycan'ı Tahliye Etmesi

I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru İttifak Devletleri giderek geri çekilmeye ve savaşı kaybetmek üzere olduklarını anlamaya başlamışlardı. Bulgaristan'ın da savaştan çekilmesiyle durumu daha da kötüye giden İttifak Devletleri, artık barış antlaşması imzalamak için zemin aramakta ve bir takım girişimlerde bulunmaktaydılar. Talat Paşa, Almanya seyahati sırasında artık her şeyin kaybedildiğini ve savaşın kendileri için mağlubiyet ile sonuçlanacağını açık bir biçimde görmüştü. Talat ve Enver Paşalar mağlubiyet sonrası memlekette barınamayacaklarını anlamışlardı. Özellikle arkadaşları tarafından bu konuda kendilerine verilen uyarılar meselenin ne kadar ciddi bir boyutta olduğunu onlara anlatmaktaydı. Nihayet memleketten ayrılma konusunda kendilerine nasihat eden arkadaşlarını dinleyen Talat ve Enver Paşalar memleketten ayrılmaya karar vermişlerdir. 1-2 Kasım gecesi bir Alman torpidosuna binen İttihat ve Terakki'nin önde gelen sekiz lideri Sivastopol'a doğru yola koyulmuşlardır. Bu yolculuk kimileri için ölüm ile bitecek bir sonun başlangıcı idi.

Mondros Mütarekesi, Sevr Antlaşması'na kadar giden yolun başlangıcı olması dolayısıyla bir hayli tartışmalara neden olmuştur. Talat Paşa Hükümeti'nin istifası sonrası başa geçen Ahmet İzzet Paşa, 19 Ekim 1918'de Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmada da belirttiği üzere; ilk ve en önemli işin İtilaf Devletleri ile hak ve adalet esaslarına dayalı bir sulhun yapılmasıydı.³¹³ Bu nedenle Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin ilk işi 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamak olmuştur.³¹⁴ Bu mütareke Osmanlı Devleti için tamamen bir boyun eğiş, bir pes ediş anlamına geliyordu. Osmanlı ordularının (Ali Fuat Paşa; Türklerden başka milletlerin savaşta çok az iştirak etmeleri ve yıllarca kardeşçe yaşanan Arapların savaşın sonlarına doğru düşman safına geçmelerinden dolayı Osmanlı orduları değil, Türk

³¹² Nejdet Karaköse, a.g.e, s.255

³¹³ Metin Ayışığı, Mareşal Ahmet İzzet Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s.199.

³¹⁴ Nâsır Yüceer, a.g.e, s.158

orduları demektedir).³¹⁵ Terhis edilmesi, Osmanlı Devleti'ne ait tüm haberleşme cihazlarına ve silahlara el konulması, ülkenin yer altı kaynaklarının İtilaf Devletleri tarafından istenilen şekilde kullanılabilir olması v.s. gibi maddeler söylediğimiz cümleyi yeterince destekler ve ispatlar niteliktedir. Bu gelişmeler sadece Anadolu Türkleri için değil, aynı zamanda Azerbaycan Türkleri için de son derece umut kırıcı ve üzücü olmuştur. Çünkü Osmanlı askeri Azerbaycan'ı daha yeni düşman elinden kurtarmış ve Osmanlı askerinin bölgeye gelişi Azerbaycan Türklerini son derece memnun etmişti. Ancak şimdi tüm bu sevinç yarıda kalmış olacaktı.

25 maddeden oluşan Mondros Mütarekesi'nin 11. maddesi Kafkasya ile ilgili idi. Bu maddede Osmanlı askerinin derhal savaştan önceki sınırlara dönmesi ve Kafkasya'yı acilen boşaltması isteniyordu. Kafkasya'nın boşaltılmasına ilişkin emir 5 Kasım 1918'de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'na gelmiş, Kafkas İslam Orduları Komutanı Nuri Paşa da bu emri XV. Piyade Tümeni Komutanı'na şöyle bildirmiştir:

*“Brest-Litovsk Antlaşması dışında işgal edilen Kafkas kısımlarının 24 Ekim 1918 tarihinden itibaren altı hafta içinde boşaltılması, Sadrazam ve Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'dan alınan emir gereğidir. Bu nedenle Petrovsk cephesindeki bütün Osmanlı birliklerinin nakli gerekmektedir”.*³¹⁶

Azerbaycan'daki Türk kuvvetleri komutanına bildirilen emir sonrası, Bakü'nün tahliyesi ve İngilizlerin Bakü'ye girmelerine karşı durulmaması bildirilmiştir. İngilizlerin Bakü'ye girişinden sonra Azerbaycan'ın istiklalinin muhafaza edilip edilmeyeceği de belli değildi. Bu nedenle Azerbaycan halkı arasında panik ve heyecan hüküm sürmekteydi. Azerbaycan Devleti'nin akıbeti ile ilgili kimsenin bir şey kestirememesi birçok şaibenin de ortada dolaşmasına neden olmaktaydı.³¹⁷

Bakü'deki Türk birlikleri Azerbaycan Türklerinin gözyaşları arasında şehri terk ettiler. 18 Eylül'de de General Thomson kumandanlığındaki bir İngiliz fırkası Bakü'ye girdi. General Thomson, kendi hükümetinden aldığı talimat üzerine Milli Azerbaycan idaresine dokunmamıştı. Yani bu, Azerbaycan Hükümeti'nin İngiliz işgali altında varlığına ve kısmen de olsa faaliyetlerine devam edebileceği anlamına gelmekteydi. Kısa zaman sonra Paris'te toplanacak olan barış konferansına Azerbaycan'ın da temsilci gönderebilmesi ve Avrupalı devletlerin Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak tanıması için Ali Merdan Topçubaşov önderliğinde bir heyet İstanbul yolu ile Paris'e geçmiştir.³¹⁸

³¹⁵ Ali Fuat Cebesoy, Milli Mücadele Hatıraları, Yay Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2010, s.71

³¹⁶ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, s.638

³¹⁷ Akdes Nimet Kurat, a.g.e, s.585

³¹⁸ Akdes Nimet Kurat, a.g.e, s.586

İngilizlerin Bakü'yü işgal etmeleri Almanları ve Avusturyalıları da son derece yakından ilgilendirmekteydi. Almanya ve Avusturya-Macaristan devletlerine bir yazı gönderilerek; Bakü'nün 17 Kasım'da İngilizlere teslim edileceğini ve dolayısıyla Alman ve Avusturyalıların şehri terk etmeleri ve bu devletlere ait Bakü'deki konsoloslukların derhal kapatılması istenmiştir. Şehirden ayrılmayan Almanya ve Avusturya-Macaristan vatandaşlarının tutuklanacağı bildirilmiştir.³¹⁹

Türk ordusunun Azerbaycan topraklarından çekilmesi, Azerbaycan Türkleri arasında büyük bir hüznün ve endişe yaratmıştır. Birçok insan yollara dizilerek Türk askerini gözyaşları arasında uğurlamıştır. Halk, "*nereye gidiyorsunuz, bizi kimlere emanet ediyorsunuz?*" diye feryat etmiştir. Bu uğurlama sırasında sadece halk değil, Türk askerlerinin de gözyaşlarına boğulduğu anlatılmaktadır. Bunun dışında Azerbaycan'dan çekilen Türk askeri, uzun süre Azerbaycan halkı tarafından takip edilmiştir.³²⁰

Türk ordusunun Kafkasya'yı tahliye etmesi ve İngiliz askerlerinin bölgeye gelmesi ile Enver Paşa'nın Turan politikasını hayata geçirme hayalleri sona ermiştir. Kardeşi Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu Komutanı olarak, yaşına göre son derece büyük ve ağır olan bu sorumluluğu, tüm zorluklara ve kısıtlı imkânlara rağmen en iyi şekilde yapmaya çalışmış, kısa zamanda Azerbaycan ve Dağıstan'da son derece önemli başarılar elde etmiştir. Yeni kurulmuş olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güvenliğini temin ederek, dünya devletleri içinde yer almasını sağlamıştır. Nuri Paşa'nın ve Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri için yaptıkları daima unutulmaz ve ödenmez bir borç olarak kalacaktır.³²¹

³¹⁹ Nâsır Yüceer, a.g.e, s.162

³²⁰ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.296

³²¹ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.296

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ'NDE TÜRK-RUS-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ

3. 1. Anadolu'da Millî Mücadele'nin Başlaması

XX. yüzyılda artık gücünün büyük bir kısmını kaybeden Osmanlı Devleti, Trablusgarp ve I. Balkan Savaşı sonrası Kuzey Afrika ve Balkanlar'daki topraklarını kaybetmişti. Kaybettiği toprakları geri kazanmak isteyen Osmanlı Devleti, İttihat ve Terakki Partisi'nin güçlü isimlerinin isteği doğrultusunda I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yanında savaşa girmiş ve savaştan ağır bir yenilgi ile ayrılmıştı. I. Dünya Savaşı boyunca 10 cephede savaşmış, sadece Çanakkale'de zafer kazanan Osmanlı Devleti'nin yöneticileri bu durumu idrak etmek konusunda son derece geç kalmışlardı. Enver Paşa Ağustos 1918 başlarında Filistin'de bir saldırıya geçmenin hesaplarını yapmaktaydı. Ancak bunun mümkün olmayacağını artık herkes biliyordu. Fakat Enver Paşa, artık tüm gerçeklerle bağını koparmıştı. Almanya ve Avusturya ile durumu müzakere eden Talat Paşa, artık her şeyin kaybedildiğini müttefik devletlerin vaziyetini gördükten sonra anlamıştır.³²²

Osmanlı Devleti için savaşı bitiren antlaşma olan Mondros Mütarekesi de son derece ağır şartlar içeriyordu. Bu antlaşma Osmanlı Devleti'ni parçalamak ve ülke topraklarını emperyalist güçlerin işgaline açmanın yanı sıra, Anadolu'da işgallere karşı milli birlik ve beraberlik bilincinin uyanmasına sebep olmuştur.

1918'de Osmanlı Devleti çökmüş, bu çöküşün etkisi ile başta askerler ve aydınlar olmak üzere, halkın neredeyse tamamı büyük bir umutsuzluğun içine düşmüşlerdi. Bu ümitsiz ortam içinde, en azından Anadolu'yu işgalden kurtarma düşüncesi ile hareket eden bazı aydınlar ve siyasetçiler muhtelif fikirler ortaya atarak bir kurtuluş reçetesi sunmaya çalışmışlardır. Bu aydınlar ve siyasetçiler, kendilerince kurtuluş olduğunu düşündükleri manda ve himaye fikrini ortaya atarak, güçlü bir devletin himayesi altına girmekten başka çare olmadığını düşünmekte idiler. Bu nedenle; İngiltere, Fransa ve İtalya gibi dönemin en güçlü devletlerinin gücendirilmemesi gerektiğini savunanlar, bu tutumu temel ilke olarak görmekte idiler.³²³ İleride milli mücadele hareketinin kahramanları olacak bir takım askerlerin bile artık manda ve himaye fikrini dile getirdiğini görmekteyiz. Albay Refet Paşa, İsmet Paşa ve Albay Kara Vasıf gibi komutanlar bile artık mücadele etmenin hiçbir faydasının olmayacağını söylemekteydiler.³²⁴

³²² Ayşe Hür, Öteki Tarih Mondros'tan İzmir Suikastı Davasına, Profil Yayıncılık, İstanbul 2013, s.9

³²³ Metin Ayışığı, Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s.59

³²⁴ Elnur Hasan Mikail, a.g.e, s.53-54

Osmanlı Devleti'nin savaştan mağlubiyetle ayrılması ülke yöneticilerini ciddi biçimde endişelendirmekteydi. Ancak bu durum halka belli edilmemeye çalışılıyordu. Halkta korku ve panik havasının oluşmaması için yapılacak antlaşmanın hafif hükümler içerdiği belirtilmekteydi. Bu durum insanlarda sevinç meydana getirmişti. Ancak asıl sevinenler Osmanlı topraklarında, özellikle de İstanbul'da yaşayan Rumlarda görülmekte idi. Osmanlı Devleti'nin düşmüş olduğu bu sıkıntılar onlarda büyük bir mutluluk yaratmıştı. İtilaf gemilerinin İstanbul'a geleceğini ve bu gemilerin arasında Yunan gemilerinin de olacağını, hatta dönemin Yunan Başbakanı Venizelos'un da İstanbul'a geleceğini düşünmekte ve ümit etmekte idiler. Rumların bu harap vaziyet karşısında sevinç ve coşku duymaları halktan ve dönemin basınından büyük tepki çekmiştir. İkdam gazetesinin 2 Kasım tarihli bir yazısında bu olay şöyle aktarılmaktadır:

“Bu memlekette doğup büyümüş, ecdatları burada yaşamış olanların vatanın felaketiyle bu kadar eğlenmeleri, yürekleri kan ağlatacak bir manzara idi. Bununla beraber Avrupa'nın yanlış tanıdığı Türkler, yine vekar ve temkinlerine halel getirmeyerek hissiyatlarını zapt ediyorlardı”³²⁵

Bu gelişmeler yaşanırken diğer taraftan da İtilaf Devletleri işgallerine zaman kaybetmeden başlamışlardı. Mütarekenin hükümlerine açık bir şekilde aykırı olmasına rağmen, ilk işgaller Musul'a karşı gerçekleşmişti. Aradan çok kısa bir zaman geçtikten sonra bu defa İskenderun'un işgal edildiği haberleri halkta büyük bir öfke ve hüznü doğurmuştu. Ama maalesef işgaller sadece bu bölgelerle sınırlı kalmayacak, emperyalist devletler Anadolu topraklarını kendi aralarında ve kendi çıkarlarına uygun olacak bir şekilde paylaşacaklardı. Anadolu topraklarını daha rahat kontrol etmek için tasarlanan bu paylaşımdan Ermeniler de önemli bir pay alacaktı. Wilson Prensipleri zerre kadar önemsenmeyecek, hatta 18 Ocak 1919'da toplanacak olan Paris Barış Konferansı'nda Wilson Prensipleri'nin dikkate alınmaması Amerikan Heyeti'nin konferansı terk etmesine neden olacaktır.

Amerikan Başkanı Wilson'un ilkelerini en başından beri kendi çıkarlarına aykırı bulan İtilaf Devletleri, ABD Heyeti'nin konferansı terk etmesinden sonra emellerini daha rahat bir biçimde hayata geçirme şansı yakalamışlardır. Tabii bu emellerin en büyüklerinden bir tanesi, belki de en büyüğü Anadolu topraklarının paylaşılması üzerine kararlaştırılmıştı. ABD'nin de bir engel olarak ortadan kalkması ile işgalci devletlerin bu emellerini hayata geçirmeleri karşısında başka bir engel kalmamış oluyordu.

İngiltere, Anadolu işgali için Yunanları memur olarak tayin etmişti. Yunanlara Anadolu'nun batı kısımlarını vadeden İngilizler, Anadolu halkının başlattığı milli mücadele hareketi karşısında da Yunan askerlerinin kullanılmasını

³²⁵ M. Tayyib Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s.4

kendi çıkarlarına uygun görmüştür. Musul'u Fransızların elinden almak isteyen İngilizler, buna karşılık olarak Anadolu'nun güney bölgelerini Fransızlara bırakmışlardı. Bu bölgelerde Fransızların yanı sıra, Ermeniler de iştirak etmekteydi. Akdeniz kıyıları İtalyanlara bırakılmış, fakat İtalyanlar daha önceden kendilerine verilen sözler tutulmadığı için elde ettikleri bu topraklardan hiç de memnun kalmamışlardır. Anadolu'nun doğusu ise Ermeniler ve Gürcüler arasında paylaştırılmaya çalışılmaktaydı. Özellikle burada büyük bir Ermeni Devleti kurulmak istenmekteydi. Her ne kadar Wilson İlkeleri bütün halklara kendi mukadderatlarını tayin etme hakkı vermiş olsa da, bu ilkeler kesinlikle dikkate alınmamıştır. Zaten Wilson İlkeleri galip devletlerin mağlup devletlerden toprak ve tazminat almasına da karşı çıkmaktaydı. Ancak görüldüğü gibi başta İngiltere olmak üzere, İtilaf Devletleri bu ilkelere hiç uymamışlardır.

İşte bu işgal politikaları Anadolu halkının teşkilatlanmasına ve işgallere karşı tepkisini ortaya koymasına, daha sonra ise silahlı direniş örgütleri kurarak önce bölgesel, sonra ulusal bir milli mücadele akımını başlatmasına neden olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fethi Okyar, Hüseyin Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy gibi kahramanların başlattığı bu mücadele son derece zorlu ve kanlı olmuştur. Ancak Türk milleti, süper güç devletlerin bile millet iradesi karşısında çaresiz kalabileceğini, bağımsızlık ve özgürlüğe inanmış bir halkın tüm işgalci emellere karşı hedefine ulaşabileceğini bütün dünyaya kanıtlamıştır.

Ancak milli mücadelenin ne kadar zor şartlar altında başarıya ulaştırılmaya çalışıldığı da açık bir gerçektir. Bu dönemde ülkenin elindeki olanaklar neredeyse tamamen tükenmişti. Halk birçok savaş görmüş ve yeni bir savaşa girecek güce ve sabra sahip değildi. İşte tam da bu noktada milli mücadele önderlerinin, özellikle de Mustafa Kemal Paşa'nın kabiliyeti ön plana çıkmıştır. Milli mücadele dönemi Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının dış politikada gösterdikleri olağanüstü başarılar sayesinde kazanılmıştır dersek, herhalde abartmış olmayız.

Mustafa Kemal Paşa, İngilizler ile Fransızlar arasındaki siyasi çekişmeden son derece iyi faydalanılması konusunda başarılı bir dış politika izlemiştir. Fransızlar ile İngilizlerin Musul meselesinden dolayı aralarının açık olduğu bir gerçektir. Bu nedenle işgalci devletler arasında cereyan eden bu rekabetten azami surette istifade edilmeliydi.³²⁶ Her ne kadar Sykes-Picot Antlaşması ile Musul Fransızlara bırakılmış olsa da, İngilizlerin daha sonra bu fikirten vazgeçerek Sykes-Picot Antlaşması'nın uygulanamayacağını Fransızlara bildirmesi ve Musul'u kendi sömürge bölgesi haline getirmek istemesi, yıllardan beri müttefik olan iki devletin arasını açmıştır. Milli Mücadele döneminde İngiliz-Fransız dargınlığı Türk milleti için oldukça faydalı bir ortam yaratmıştır.

³²⁶ Elnur Hasan Mikail, a.g.e, s.54

Ancak dış politikadaki tek hamle bu değildi. Bu dönemde Rusya'da iktidarı ele geçiren Bolşevik Hükümeti'nin emperyalist devletlere ve onların politikalarına şiddetle karşı çıktığı bir gerçektir. Mustafa Kemal Paşa, Türk halkının antiemperyalist ulusal kurtuluş mücadelesinde Sovyet Rusya'nın kendilerine yardım edebileceğini düşünüyordu. Aynı zamanda Bolşevik akımının Avrupalı emperyalist ve kapitalist devletlerine karşı ciddi anlamda büyük bir korku saldığı da ortadaydı. Mustafa Kemal Paşa, Avrupa ile Sovyet Rusya arasındaki bozulan ilişkilerden faydalanılması gerektiğini biliyor ve bunun için vakit kaybetmeden Sovyet Rusya ile iletişime geçilmesi gerektiği fikrini savunuyordu.³²⁷

Anadolu'daki milli mücadele hareketi sırasında Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkiler bu şekilde başlamış ve artarak devam etmiştir. Unutmamak gerekir ki, Türkiye ve Rusya arasındaki yakın ilişkiler o dönemde sadece Türkiye'ye hizmet etmiyordu. Aynı zamanda Sovyet Rusya da Türkiye ile iyi ilişkiler kurmak istiyordu. Onlar da bu ilişkilerden bir takım beklentiler içine girmişlerdi. Çünkü sadece Anadolu değil, Sovyet Rusya da emperyalist devletlerin tehdidi altındaydı. Hem Türkiye, hem de Sovyet Rusya dış politikadaki yalnızlıklarını birbirleri ile yakın ve iyi ilişkiler kurarak gidermeye çalışmış ve emperyalizme karşı birbirlerine destek vererek mücadele etmenin çok daha etkili olacağına inanmışlardır. Karşılıklı çıkar ve ortak beklentiler neticesinde başlayan ilişkiler zamanla güçlenecek ve Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye yaptığı ciddi askeri ve mali yardımlar şeklini almıştır.

3.1.1. Millî Mücadele Dönemi'nde Türk-Rus İlişkilerinin Başlaması

I. Dünya Savaşı'nda Türk ordularının Çanakkale Cephesi'nde kazandıkları zafer, Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin gerçekleşmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Devrimin sonrasında Rusya Çarlığı yıkılarak, yerine Sovyet Rusya kurulmuştur. Böylece savaş sonrası kuruluş süreci başlayan yeni Türk Devleti'nin emperyalizme karşı ortak bir biçimde hareket edebileceği dost bir devlet tarih sahnesine çıkmış oluyordu. Georges Çiçerin'in 15 Şubat 1919'da Osmanlı Devleti'ne gönderdiği muhtıranın sonunda Rus ve Türk halklarının dostluğundan söz etmesi, iki ulus arasında başlayacak olan barış sürecinin ilk adımını teşkil etmiştir.³²⁸

İki ülke arasındaki yakınlaşma aslında I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru başlamıştı. Rusya'nın savaştan çekilmesi ve gizli antlaşmaları açıklaması neticesinde ikili ilişkiler normalleşme sürecine girmiş, ileride başlayacak dostluğun temelleri atılmıştı. Rusya'daki Ekim Devrimi'nin hemen ardından 9 Kasım 1917'de Sovyet Rusya, ilk iş olarak, Osmanlı topraklarının paylaşılması üzerine yapılan gizli antlaşmaları dünya kamuoyuna açıklamış ve gizli diplomasiyi kaldırmıştır. 20 Kasım

³²⁷ Elnur Hasan Mikail, a.g.e, s.55

³²⁸ Saime Yüceer, "Atatürk Dönemi (1919-1938) Türk-Rus İlişkilerinin Siyasi Boyutu", Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri, (Ankara 14-15 Mayıs 2010), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011, s.61

1917’de Lenin ve Stalin, “Rusya’nın ve Doğu’nun Bütün Müslüman Emekçilerine” başlıklı broşürde şunları belirtmiştir:

*“Tahtından indirilmiş Çar’ın imzaladığı ve devrilmiş Kerenski Hükümeti’nin onayladığı, İstanbul’un ele geçirilmesine ait gizli antlaşmanın yırtılarak yok edildiğini bildiririz. Rusya Cumhuriyeti ve Hükümeti Halk Komiserleri Konseyi, başkalarına ait olan toprakların gasp edilmesinin şiddetle karşısındadır. İstanbul, Müslüman Türklerin elinde kalmalıdır.”*³²⁹

Bunun üzerine Sovyet Hükümeti ile 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır. Böylece Türkiye, kendi doğusunda güvenebileceği bir devlete kavuşmuştur. Sovyet Rusya’nın işgal ettiği bölgelerden çekilmeyi kabul etmesi ve Ermeni çetelerini silahsızlandırma sözü vermesi Osmanlı Devleti’ni rahatlatmıştır. İki ülke arasında I. Dünya Savaşı sonlarına doğru başlayan bu yaklaşma milli mücadele yıllarında da devam etmiştir. Bu dönemde Sovyetlerle yakın ilişkiler kuran milli mücadele önderleri, bu sayede Rusya’dan silah yardımı alınmasını da sağlamışlardır.

Rusya’da meydana gelen devrimin etkisi sadece Rusya toprakları ile sınırlı kalmamıştı. Almanya, Macaristan, İtalya, Finlandiya gibi ülkelerde de bir takım işçi ayaklanmaları yaşanmıştır. Bu işçi ayaklanmalarının Rusya’daki devrimin hemen ardından yaşanmış olması, adı geçen ülkelerde Rus İhtilali’nin etkisinin olduğunu ve bu olayların Ekim Devrimi doğrultusunda meydana geldiğini açıkça ispatlamaktadır. Böylesine uzak coğrafyalarda etkisini gösteren Rus İhtilali, tabii ki kendisine çok daha yakın bir coğrafya olan Anadolu’da da etkisini rahatlıkla gösterecektir.

Ekim Devrimi’nin bir örneği de Türkiye topraklarında yaşanmıştır. İhtilal sonrası gelişen olaylar, halk yığınlarını ulusal kurtuluş amacıyla kesin bir ölüm kalım savaşına itmiştir. Türk halkının antiemperyalist ulusal kurtuluş savaşı, Ekim Devrimi’nin etkisi altında doğup gelişmiştir. Daha doğru bir cümle ile ifade etmemiz gerekirse; bu ihtilal, fedakârlıklarla dolu milli mücadele neticesinde işgalci devletlerin Anadolu topraklarından atılması hususunda bir teşvik, bir esin kaynağı ve bir ateşleyici unsur olmuştur. Takip eden dönemlerde Sovyet Rusya’nın Türk halkının bu bağımsızlık mücadelesine engel olmak bir tarafa, tam tersine antiemperyalist ulusal kurtuluş savaşına destek vermeye başladığını görmekteyiz.³³⁰ Tüm bu gelişmelerin yanı sıra, Rusya’daki yöneticiler ile Anadolu’daki milli mücadele önderlerinin birbirlerine bakışları da son derece önemlidir.

Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a çıkmasının ardından milli mücadele hareketinin resmen başladığını söyleyebiliriz. Mustafa Kemal Paşa daha sonra Havza’ya geçmiş ve burada 22 gün boyunca kalmıştır. Genelkurmay İstihbarat

³²⁹ Mehmet Perinçek, Atatürk’ün Sovyetlerle Görüşmeleri, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s.18-19

³³⁰ Dimitir Vandov, Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri, Editör: Arif Bingöl, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014, s.32

Dairesi'nde çalışmış olan ve dolayısıyla gizli olayları bilme olanağına sahip olan emekli Albay Hüsametdin Ertürk hatıralarında konuya ilişkin olarak şunları yazmaktadır:

“Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, sıcak suları ile şöhret almış bu şirin beldede (Havza) tam 22 gün kalmışlar, buraya kadar gelmiş bir Sovyet Heyeti ile görüşmüşlerdi. Heyetin başında Rus miralay (Albay) Budiyeni bulunuyordu... Miralay, Mustafa Kemal'e; Bolşevik Rusya'nın silah ve cephane ile para yardımını vaat ediyor, buna mukabil müşterek düşmanları olan İtilaf Devletleri'ne karşı mücadeleye davet ediyordu”³³¹

Albay Hüsametdin Ertürk, konuya ilişkin son derece detaylı bilgiler de vermektedir. Albay Budiyeni önderliğinde Havza'ya gelen Rus Heyeti ile Mustafa Kemal Paşa arasında ileride kurulması muhtemel bir Türk Devleti'nin rejiminin ne olacağına dair bir takım konuşmaların da geçtiği belirtilmektedir. Albay Hüsametdin Ertürk görüşmeyle ilgili şunları aktarmaktadır:

“...Bu palabıyıklı, babayani askerle Mustafa Kemal'in ahbablığı süratle ilerlemiş ve kısa zamanda dost olmuşlardı.

...Budiyeni'nin istekleri yalnız bu kadar ile sınırlı kalsaydı, Mustafa Kemal Paşa çoktan razı olacak, müzakerelerin de uzun sürüp gitmesine mahal kalmayacaktı. Fakat Rus miralayının dilinin altında bir şey vardı. Nitekim pek az sonra da o da baklayı ağzından çıkarmış oluyordu.”³³²

Albay Hüsametdin Ertürk'ün aktardığı bilgilere göre, Mustafa Kemal Paşa ile Albay Budiyeni arasında geçen rejimin ne olacağına dair görüşmelerden sonra, Rus heyetinin Havza'dan oldukça memnun ayrıldığı görülmektedir.³³³ Bu sırada Mustafa Kemal Paşa'nın yanında bulunan Binbaşı Hüsrev Gerede, Kâzım Karabekir Paşa'ya 7 Haziran'da gönderdiği mektupta birçok bilgi nakletmesine karşılık böyle bir görüşmenin olduğundan hiç bahsetmemiştir. Bu heyetin başındaki kişinin Budiyeni olduğu da şüphelidir. Hatta bazı kaynaklarda bahsi geçen heyetin Mustafa Suphi'nin Moskova'da kurduğu teşkilatın elemanları olduğundan bahsedilmektedir. Bu fikri güçlendiren bazı gelişmeler de vardır.³³⁴ Ancak Mustafa Kemal Paşa'da ve karargâhında, Bolşeviklerle bir temas düşüncesinin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Hüsrev Bey'in mektubu ve bazı yazışmalar bunu ispatlamaktadır.³³⁵ Bunun dışında

³³¹ Hüsametdin Ertürk, a.g.e, s.318

³³² Hüsametdin Ertürk, a.g.e, s.318

³³³ Hüsametdin Ertürk, a.g.e, s.319

³³⁴ Yavuz Aslan, “Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri Üzerine”, Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri, s.258.

³³⁵ Kâmuran Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s.9

Mustafa Kemal Paşa'nın Suphi Nuri Bey aracılığı ile Sovyet Albay İlyeveci'le de görüşüğünü bilmekteyiz.³³⁶

Ancak Ruslarla yapılan görüşmeler bunlarla sınırlı kalmamıştır. 61. Tümen komutanı Albay Kâzım Özalp, Sovyet temsilcileri ile Balıkesir'de bir takım temaslarda bulunmuştur. Sovyet temsilcileri, Anadolu'daki hareket önderlerinin Bolşevik Hükümeti ile aynı safta yer almaları şartı ile Türkiye'ye silah, para ve hatta Türkistanlı asker yardımı yapabileceklerini belirtmişlerdir. Sovyet temsilcisi ayrılırken gizli bir şekilde silah yardımı yapmaya çalışacağına dair söz vermiştir. Fakat bu temsilcinin dönüş yolunda İngilizler tarafından yakalandığı ve belirsiz bir yere götürüldüğü bildirilmektedir.³³⁷

Sovyet Rusya ile başka temsilciler aracılığıyla da ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır. Bunlardan bir tanesi de Fuat Sabit'tir. Erzurum Kongresi'nin devam ettiği günlerde Sovyet Rusya ile ilişkilerin yürütülmesi için Kâzım Karabekir Paşa uygun görülmüştü. Bunun üzerine Kâzım Karabekir Paşa, Fuat Sabit Bey'i Moskova'ya, Ömer Lütfi Bey'i ise Bakü'ye göndermiştir. Fuat Sabit, burada Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin ile görüşmüş ve silah yardımı konusunda söz almıştır.

Bir başka temas girişimi de Halil Paşa aracılığı ile yapılmıştır. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Kafkasya'da görev yapan Halil Paşa, o bölgeyi ve Bolşevikleri gayet iyi tanımaktaydı. Halil Paşa'nın bu özelliklerini göz önünde bulunduran Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Rusya ile Türkiye'nin arasındaki yolu açmak ve buna bağlı olarak da silah, cephane ve para yardımını sağlamak amacı ile Sovyet Rusya'ya gönderilmiştir.³³⁸

Görüşmeler olumlu bir şekilde başlamış, fakat iki ülke temsilcileri arasında bazı konularda görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Bolşevikler en başta Misak-ı Milli'yi kabul etmek istememişlerdir. Bunun nedeni ise, Bolşeviklerin Ermeniler için bazı şeyler talep etmeleridir. Ermeniler için Doğu vilâyetlerinden pay almak isteyen Bolşeviklerin bu tavrı ikili ilişkilerde güvensizliğin ve şüpheliğin yaşanmasına neden olmuştur. Ancak Mustafa Kemal Paşa, Sovyet temsilcisi Mdivani ile yaptığı görüşmede Rusları bu isteklerinden vazgeçirmeyi başarmıştır.³³⁹ Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki bu görüş ayrılığı Türk tarafının lehine sonuçlanmıştır. Bu durum, o dönemdeki Türkiye için dış politikada büyük bir başarı sayılmalıdır.

Görüldüğü gibi ikili ilişkilerin gelişmesinde hem Sovyet Rusya, hem de Anadolu'daki bağımsızlık hareketinin temsilcileri yoğun bir şekilde çaba harcamıştır. Başka temsilcilerin de Anadolu'ya geldiklerini ve bunlarla da askeri yardım konusunda görüşmeler yapıldığını bilmekteyiz. Bunun dışında Karakol Cemiyeti

³³⁶ Mehmet Perinçek, a.g.e, s.28

³³⁷ Mehmet Perinçek, a.g.e, s.42-43

³³⁸ Mehmet Perinçek, a.g.e, s.44-45

³³⁹ Elnur Hasan Mikail, a.g.e, s.55

tarafından da Sovyet Rusya'da bir takım faaliyetlerin yürütüldüğünü görmekteyiz. Hatta Karakol Cemiyeti'nin Kafkasya'daki temsilcisi Baha Sait Bey Bolşevikler ile bir antlaşma yaptığı bile yapmıştır. Ancak Mustafa Kemal Paşa, böyle bir antlaşmanın olduğundan daha sonra haberdar olmuştur. Fakat bu antlaşmayı taraflardan hiçbiri onaylamamıştır.

Milli mücadele döneminde Türk-Rus ilişkilerini daha detaylı bir şekilde anlamamız için özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın dış politikada nasıl bir yol izlediğini iyi bilmek gerekir. Milli mücadelenin ilk dönemlerinde Mustafa Kemal Paşa'nın esas amacı Anadolu'daki hareketin askeri ve siyasal örgütlenmesini sağlamaktı. 23 Temmuz 1919'da toplanan Erzurum ve 4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongreleri, bu hareketin siyasal yapısını oluşturmayı amaçlamaktaydı.

Yeni Türk Devleti'nin sınırları, Eylül 1919'da Sivas Kongresi'nde çizilmişti. Daha sonra İstanbul'da Mebusan Meclisi'nin de onayladığı ve Misak-ı Milli adı verilen bu kararlar, yeni Türk Devleti'nin dış politikasının esaslarını oluşturmaktaydı. Türk Devleti'nin dış politikası bu çizgi üzerinde belirlenmişti. Gerek Sovyet Rusya ile gerek de diğer devletlerle ve halklarla kurulacak ilişkiler bu prensip esas alınacak şekilde hayata geçirilmeye çalışılmıştır.³⁴⁰

1919 yılında Almanya'da İttihatçılar ile Bolşevikler arasında bir görüşme meydana gelmiştir. Bu görüşmelerde Anadolu'daki antiemperyalist ulusal bağımsızlık hareketinin Bolşevikler tarafından desteklenmesi konusunda anlaşmaya varılmıştır. Bu görüşmelerde gündeme gelen bir diğer konu da, işgalci devletlerin sömürgesi olan bölgelerde ayaklanmalar çıkartılması meselesi olmuştur. Böylelikle işgalci devletler zor durumda bırakılmaya çalışılmıştır. Esareten kurtarılacak olan bölgelerde sosyalizm prensiplerinin uygulanması karşılığında Bolşevikler, Anadolu'daki bağımsızlık hareketine destek vermeyi kabul etmişlerdir..

Ancak Anadolu'daki hareket liderleri söz konusu olan ihtilallerin dışında kalmayı tercih etmiştir. Çünkü İttihat ve Terakki'nin Almanya'da bulunan önde gelen isimleri, Anadolu'dan subay gönderilmesi konusunda isteklerde bulunmuşlardır. Bu subaylar bazı bölgelerde ihtilal çıkarmak ile görevlendirilecekti. Mustafa Kemal Paşa, İttihat ve Terakki önderlerini Anadolu'daki bağımsızlık hareketinden uzak tutmak istiyordu. Sadece Bolşeviklerin Türk politikasını anlama konusunda bu kişilerden faydalanılmıştır. Zaten bu liderler Mustafa Kemal Paşa tarafından resmen görevlendirilmiş kişiler değillerdir. Bunun tek bir istisnası vardır, o da Halil Paşa'dır. Halil Paşa'nın istisna olma nedeni ise, İttihat ve Terakki liderlerinin Anadolu'dan uzaklaştırılmasının istenmesidir. Mustafa Kemal Paşa'nın İttihat ve Terakki liderlerine güvenmemesinin sebebi; İttihat ve Terakki döneminde Osmanlı Devleti'nin Almanya'ya olan zoraki bağlılığının en üst seviyeye

³⁴⁰ Hüner Tuncer, Atatürkçü Dış Politika, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011, s.16

ulaşmasıdır. Mustafa Kemal Paşa, İttihatçıları tam bağımsız bir Türk Devleti karşısında çok ciddi bir tehdit olarak görmekteydi.³⁴¹

Mustafa Kemal Paşa, o dönemde Anadolu'nun içinde bulunduğu durumu son derece iyi bilmekteydi. Dönemin güçlü devletlerine karşı ülkenin dört bir tarafında silahlı mücadele vermek için eldeki olanakların yetersiz olduğunu ve muhakkak yardım alınması gerektiğini bilen Mustafa Kemal Paşa, bu nedenle muhakkak dışarıdan bir devlet ile irtibata geçmek istiyordu. Fakat bu hemen olabilecek bir şey değildi. Çünkü yardım edecek devletin Anadolu'daki bağımsızlık hareketine destek vermesi, Misak-ı Milli'yi kabul etmesi ve Türkiye'yi denetim altına almak niyetinde olmaması gerekiyordu. Tüm bu şartlar göz önüne alındığı zaman milli mücadeleye destek verecek en doğru ülkenin Sovyet Rusya olduğu açıkça anlaşılmaktaydı.³⁴²

İngilizler I. Dünya Savaşı sırasında kendisi ile müttefik devlet olan Rusya Çarlığı'nın yıkılıp Bolşeviklerin iktidara gelmesini hazmedememiştir. Çünkü Bolşevikler iktidara gelir gelmez Rusya'yı savaştan çekmiş ve yapılan tüm gizli antlaşmaları derhal dünya kamuoyuna açıklamıştır. İngilizler bu olaydan dolayı savaş sırasında son derece zor bir durumda kalmışlardı. Tüm bu gelişmelerden dolayı İngilizlerin kendilerine karşı düşmanca bir tavır sergilediklerini çok iyi bilen Sovyet Rusya, kendi güney sınırlarını güvence altına almak için Türkiye'yi desteklemiştir. Ayrıca Boğazlar üzerinde Türk hâkimiyetinin kaybolmasını da kendi çıkarlarına aykırı bulan Ruslar, Türklerin milli mücadeleyi mutlaka kazanmaları gerektiğine inanmaktaydılar. Çünkü İngilizler ve Fransızlar Boğazları ele geçirirlerse Rusya kıyılarını da bombalama imkânı bulacaklardı. İşgalci devletlerin gerçekten de Sovyet Rusya'ya karşı böyle bir niyetlerinin olduğunu açıkça gösteren Fransız gazeteci Pertinaks, 2 Kasım 1918 tarihinde, yani Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından hemen sonra Echo de Paris gazetesinde; "*Rusya'ya karşı harekât için askeri üsse sahibiz*"³⁴³ demiştir. Bu söz, İtilaf Devletleri'nin Mondros Ateşkes Antlaşması ile sadece Anadolu'yu değil, aynı zamanda Sovyet Rusya'yı da hedef aldıklarının açık bir göstergesidir.

Her iki ülke için de son derece büyük bir tehdit olan İtilaf Devletleri, iki ülkenin ortak hareket etmesine neden olmuştur. Bu ilişkiler her ne kadar devletler arasında kesin bir müttefiklik yaratmamışsa da, emperyalist devletlere karşı ortak bir bilincin uyanmasına ve ortak hareket edilmesine zemin hazırlamıştır. Her ne kadar bir takım zaruretler iki hükümet arasında ilişki kurulmasını kaçınılmaz hale getiriyor olsa da, bu ilişkilerin kurulmasındaki zorluklar da oldukça fazlaydı. Başlangıcından itibaren her iki ülke için de ilişkilerin sancılı ve sıkıntılı bir şekilde geçtiğini de bilmekteyiz. Bu durumun ortaya çıkmasında karşılıklı güven ortamının tam

³⁴¹ Saime Yüceer, a.g.m, Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri, s.64

³⁴² Mehmet Perinçek, a.g.e, s.19-20

³⁴³ Mehmet Perinçek, a.g.e, s.20

anlamıyla sağlanamaması son derece etkili olmuştur. Çünkü Sovyet Rusya Hükümeti, Anadolu'daki ulusal bağımsızlık hareketine karşı çelişkili bir siyaset izlemekteydi. Bu durum iki ülke arasında her ne kadar yakınlaşma sağlamışsa da, aynı zamanda güvensizlik ortamının oluşmasına da sebebiyet vermiştir. Sovyet Rusya'nın Anadolu'daki bağımsızlık hareketini kendi çıkarları doğrultusunda desteklediği bir gerçektir. Ancak unutulmaması gereken bir diğer husus ise şudur ki; Bolşeviklerin çeşitli vasıtalar ile Anadolu'da bazı faaliyetler içine girmeleri ve Ermeniler lehine bazı isteklerde bulunmaları ikili ilişkilerde kuşkuların ve sancuların artmasına neden olmuştur. Ancak her şeye rağmen Sovyet Rusya'nın Anadolu'ya yaptığı yardımlar, özellikle de silah yardımları Milli Mücadele döneminde Anadolu halkı için çok büyük bir önem arz etmiştir. Bu nedenle milli mücadele dönemindeki Türk-Rus ilişkilerini bir bütün halinde ele almak ve olaya her iki ülke açısından da bakmak gerekir. İlişkiler üzerine değerlendirmeler yapılırken son derece dikkatli davranmalı, o dönemin şartları ve getirileri objektif bir biçimde göz önünde bulundurulmalıdır.³⁴⁴

Dış politikada milli mücadele önderlerinin sergiledikleri kararlı ve başarılı tutum, ulusal kurtuluş savaşının başarıya ulaşmasında bir numaralı etken olmuştur. En başından beri tam bağımsızlık ilkesini tek hedef olarak önüne koyan Mustafa Kemal Paşa, başka bir devletle kurulacak ilişkilerde de tam bağımsızlık ilkesine gölge düşürebilecek her türlü yaklaşımdan kaçınmıştır. Dış destek alınması konusunda Sovyet Rusya'nın tercih edilme sebeplerinin başında da Türkiye'nin tam bağımsızlık ilkesine ters düşmeyecek şekilde yardım etmeyi kabul etmesi geliyordu.

Sovyet Rusya emperyalizme karşı savaşan Anadolu halkını ve milli mücadele hareketini desteklemiştir. Bu destek aynı zamanda askeri ve maddi yardımlar olarak da kendisini göstermiştir. Anadolu'da silahlı mücadelenin hararetli günlerinde Sovyet Rusya'nın özellikle askeri yardımlarda bulunduğunu görmekteyiz. Anadolu'nun içinde bulunduğu sıkıntılı dönem zaten Sovyet Rusya'dan gelecek yardımlara olan ihtiyacı arttırmaktaydı. Bu nedenle yapılan yardımlar büyük önem taşımaktaydı.

3.1.2. Rusya'nın Azerbaycan Politikası

Azerbaycan Türkleri 28 Mayıs 1918'de bağımsızlıklarını ilan etmişti. Ancak bu bağımsızlık 23 ay gibi çok kısa bir süre devam edebilmiştir. Sovyet Rusya'nın zaten Azerbaycan'ın bağımsızlık ilan etmesinden duyduğu rahatsızlık açık bir durumdu. Bunun en büyük nedeni ise Bakü'nün zengin petrol yatakları idi. Azerbaycan'ın bağımsız olması Sovyet Rusya'nın bu zengin petrol yataklarından mahrum kalması anlamına geliyordu.

³⁴⁴ Yavuz Aslan, a.g.m, Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri, s.257-258

İşgalden önce Azerbaycan'da ciddi bir siyasi bunalım yaşanmaktaydı. Birçok parti Müsavatçılara karşı birleşmiş ve ülkede yönetsel anlamda korkunç bir kaos yaşanmaktaydı. Müsavat Partisi'ne karşı; Ehrar, İttihat, Sol Es-Erler, Rus Bolşevikler, Türk Komünistler gibi siyasi bloklar mücadele içine girmişlerdi.³⁴⁵ Ülke içinde cereyan eden bu siyasi kriz, Rusların işini daha da kolaylaştırmaktaydı. Ancak yine de Ruslar, Azerbaycan içinde bir devrim gerçekleştirebilecek sosyal bir dayanağa sahip değillerdi. Her ne kadar Azerbaycan Ulusal Hükümeti'nin içinde bir takım siyasi görüş ayrılıkları yaşansa da, toplum Azerbaycan'ın bağımsızlığından yana idi.³⁴⁶ Komünistler Azerbaycan'da hitap edecek kesim bulamamaktaydılar. 1918'de Azerbaycan'da Komünist partiye kayıt yapmış toplam kişi sayısı sadece 18 idi. Bu da Bolşevik Rusların Azerbaycan toplumu üzerinde neredeyse hiç etkili olamadıklarının göstergesidir.³⁴⁷

Ruslar uzun süreden beri Bakü petrollerini ele geçirmek için fırsat kollamakta idiler. Rusların uzun süreden beri bekledikleri bu fırsat Anadolu'daki milli mücadele neticesinde gelmişti. Anadolu'da verilen ulusal kurtuluş savaşına destek olma karşılığında Azerbaycan'da yönetimi ele geçirmek isteyen Ruslar, bu fırsatı değerlendirmişlerdir. Gerçi Mehmed Emin Resulzade bu oyunu daha önceden sezmiş ve başta Halil Paşa olmak üzere, Türk siyasetçilerini bu konuda uyarmış, bu oyuna gelmemelerini ve Azerbaycan Türklerinin maneviyatını kırmamalarını istemiştir.³⁴⁸

Azerbaycanlı ve diğer delegelerin, Güney Kafkasya devletlerine ilişkin konuların görüşüldüğü Şubat 1920 tarihli Londra³⁴⁹ ve Nisan 1920 tarihli San Remo konferanslarına katılmalarına rağmen, aralarındaki sorunlar bir türlü çözüme kavuşturulamamıştır. Bu yüzden, İtilaf Devletleri, bu cumhuriyetlerin kendi aralarında işbirliği yapacakları tarihe kadar herhangi bir yardım gönderilmeyeceğine karar vermişlerdir. Bu arada XI. Kızıl Ordu Azerbaycan'ın kuzey sınırlarına doğru bir hayli ilerleme kaydetmiş ve yaklaşmıştı.³⁵⁰

XI. Kızıl Ordu Bakü'ye ilerlediği sıralarda, Azerbaycan Komünist Partisi bir bildiri yayınlarak, ülkede tek otoritenin Neriman Nerimanov başkanlığında oluşan Azerbaycan Geçici Askeri Devrimci Komitesi (Azrevkom) olduğunu ilan etmiştir. Fakat şehre giren Kızıl Ordu birliklerine karşı halkın gösterebileceği tepkilerden çekinen yerli Bolşevikler, şehir yönetiminin birkaç gün Türk subaylarının kontrolü altında kalmasına müsaade etmişlerdir. Şehrin emniyetinden sorumlu polis müdürü

³⁴⁵ İsmail Mehmetov, a.g.e, s.601

³⁴⁶ Faik Elekberov, Muhammed Emin Resulzade'nin Dünya Görüşü, Çev: Günay Babayeva, Buğra Yayınevi, Konya 2014, s.68

³⁴⁷ Musa Kasımlı, Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1920-1945), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s.31-32

³⁴⁸ Sebahattin Şimşir, Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi..., s.14

³⁴⁹ Ahmet Hurşit Tolon, Birinci Dünya Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s.137-142

³⁵⁰ Vügar İmanov, Ali Merdan Topçubaşı, (1865-1934), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s.198

Bahaeddin Bey'in çabalarıyla halkın galeyana gelmesi engellenmiş ve şehirde asayiş büyük ölçüde sağlanmıştır.³⁵¹

Rus komutan M. K. Levandovski'nin 21 Nisan 1920 tarihli ve 490 sayılı direktifine uygun olarak, Kafkasya Komutanlığı 27 Nisan 1920'de Kuzey-Doğu sınırları boyunca Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne girmiştir. Levandovski'nin komutası altında yaklaşık 72.000 asker bulunmaktaydı. Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin sayısı ise 30.000 civarındaydı.³⁵² Yani Sovyet ordularına karşı ülkeyi savunacak güç neredeyse yoktu. Mehmed Emin Resulzâde'nin daha önceden sezdiği ve Türk yetkilileri uyardığı olay ne yazık ki gerçekleşmişti. 27 Nisan 1920'de Rusların savaş ilan etmeden Azerbaycan'ı işgal etmesi, Azerbaycan'da yaklaşık 70 sene sürecek olan Bolşevik esaretinin başlangıcı olmuştur.³⁵³

27 Nisan sabahı Bolşevik kuvvetleri, demiryolu garı, posta ve telgraf büroları, polis mıntıkları ve petrol rafineleri gibi hayati önem taşıyan yerleri ele geçirmişlerdi. Ardından Bakü ve Gence arasındaki telefon ve telgraf direkleri yıkılmış ve kazalara ulaşım engellenmişti. Bu nedenle gün boyunca kazalarda hükümete sadık kuvvetlere bir türlü ulaşılammıştır. Bunun yanı sıra, şehirdeki Yardım Alayı ve VII. Piyade Tümeni Bolşeviklerin safına geçmiştir. Kızıl bayraklarla donanmış Rus gemileri, toplarını hükümet binalarına çevirmişlerdi.³⁵⁴ 27 Nisan akşamı Kızıl Donanma komutanı Cengiz Yıldırım tarafından Azerbaycan Hükümeti'ne şöyle bir ultiatom verilmiştir:

*“Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Kızıl Donanması, yönetimin bir an önce Neriman Nerimanov başkanlığındaki işçi ve köylü hükümetine devredilmesini talep etmektedir. Kızıl Donanma, ırkına bakmaksızın tüm ahalinin güvenliğini ve savunmasını temin edeceğini beyan eder. Bu evrakın ulaşımını izleyen 2 saat zarfında yanıt verilmelidir. Aksi halde ateş açılacaktır.”*³⁵⁵

Ültimatomon ardından 27 Nisan 1920'de parlamentonun son oturumu açıldı. Yönetimin Bolşeviklere devredilmesi hususundaki ultiatomun müzakere edileceği bu oturum, Mehmed Emin Resulzâde'nin çabaları neticesinde açık yapılmıştır. Ültimatomu okuyan Mehmed Hasan Hacinski teslimiyetçi mevkiini şöyle açıklamıştır:

“Kuzeyden gelen herhangi bir tehlike söz konusu değildir. Orada yaşayanlar Azerbaycan köylüleri gibi köylülerdir. Azerbaycan köylülerinin razılığı olmazsa kimse Azerbaycan'a giremez. Onların görevleri Azerbaycan'dan geçip Türkiye'yi

³⁵¹ Mehman Ağayev, a.g.e, s.185

³⁵² Elnur Hasan Mikail, a.g.e, s.100

³⁵³ Vügar İmanov, a.g.e, s.199

³⁵⁴ Vasif Gafarov, “Rusya-Azerbaycan İlişkileri ve Nisan İstilasası”, Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan, s.269

³⁵⁵ Vasif Gafarov, a.g.m, s.269

*zalim emperyalistlerin pençesinden kurtarmaktan ibarettir. Bu kuvvetler Türkiye'ye yardıma gidebilmek amacıyla Azerbaycan'a giriş yapmışlardır.*³⁵⁶

Diğer fraksiyonlar adına konuşma yapan diğer bazı delegeler de Mehmed Hasan Hacinski'nin görüşünü paylaşmışlardır. Daha sonra Müsavat Fraksiyonu adına söz alan Mehmed Emin Resulzâde ise şunları söylemiştir:

*“Kardeşler, karşımızda bir ültimatoma vardır. Burada teslimden bahsedilmektedir. Fakat Kardeşler, teslim ne anlama gelmektedir? Konumumuzu kime devretmeliyiz? Bize diyorlar ki, sınırlarımızdan geçen ordunun başında Necati adlı bir Türk komutan vardır. Rusya'dan gelen bu tecavüzkâr ordu, tahminlere göre ölüm ve kalım mücadelesi veren Türkiye'ye yardıma gitmektedir. Kardeşler, Türkiye Azerbaycan'ın kurtarıcısıdır. Milletimizin âmâlini yücelten kutsal bir memleketidir. Onun yardımına giden kuvveti biz büyük memnuniyetle uğurlarız. Fakat bu kuvvet bizim özgürlüğümüzü ve bağımsızlığımızı tehlikeye sokmamalıdır. Hâlbuki kardeşler, bize sormadan sınırlarımıza giren herhangi bir kuvvet dost değil, düşman kuvvetidir. Duyduğumuz bu propaganda düşman propagandasıdır. Bizi aldatmaktadırlar. Yalandır, gelen Rus ordusudur. Onun amacı 1914 öncesindeki sınırları yeniden oluşturmaktan ibarettir. Anadolu'nun imdadına gitmek bahanesiyle sınırlarımıza giren bu kuvvetler yurdumuzu tahliye etmek istemeyecektir. Rusya ile anlaşmak için hükümetin Bolşeviklere devredilmesiyle ilgili ültimatoma kabul etmemize ihtiyaç yoktur. Bu ültimatoma kemal-i nefretle reddediyoruz. İstiklalimizi göz bebeğimiz gibi savunmaya karar veren bu meclis, dinlediği bu ültimatoma kabul etmek ve hükümeti kendi eliyle dost cildine girmiş düşmana teslim etmektedir. Biz buraya milletin irade ve arzusu ile geldik, bizi buradan yalnız kuvvet ve süngü çıkarmalıdır.”*³⁵⁷

Ancak Mehmed Emin Resulzâde'nin bu sözlerine rağmen, iç savaş tehlikesini göz önünde bulunduran Müsavat fraksiyonu, ültimatoma kabul etmek zorunda kalmıştır. 27 Nisan saat 23.45'te hükümetin Azerbaycan İnkılâp Komitesi'ne devredilmesiyle ilgili karar kabul edilmiştir. Parlamento Başkan Vekili Mehmed Yusuf Ceferov ile İçişleri Bakanı Mustafa Vekilov tarafından imzalanan bu kararın içeriği şöyledir:

- * Rus ordusu Bakü'ye girmeyip doğrudan Anadolu'nun yardımına gidecektir.
- * Azerbaycan'ın istiklali ve toprak bütünlüğü her türlü tecavüz ve kuyuddan müstağni olmalıdır.
- * Azerbaycan ordusunun birlikleri ilga edilmemelidir.
- * Azerbaycan'daki siyasi partilerin hürriyet ve serbest faaliyetleri kısıtlanmamalıdır.

³⁵⁶ Vasif Gafarov, a.g.m, s.269

³⁵⁷ Vasif Gafarov, a.g.m, s.270

* Eski devlet ricali, hükümet üyeleri ve milletvekilleri siyasi baskılara maruz kalmamalıdır.

* Özgürce toplanan Azerbaycan Şuraları yeni hükümetin şeklini belirlemelidirler.³⁵⁸

Görüldüğü gibi Azerbaycan yöneticilerinin birçoğu Bolşeviklerin yalanlarına inanarak XI. Kızıl Ordu'nun ülkeye girmesine izin vermişlerdir. Tabii ki burada etkili olan faktör, Anadolu'ya gidecek yardımın önünün açılmak istenmesidir. Azerbaycan halkı, vefa borcu hissettikleri Türkiye'ye yardım edeceklerini zannederek bunu kabul etmişlerdir.

Bolşeviklerin 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'da yönetimi ele geçirmeleri, emperyalist devletlerin durumunu zayıflatmıştır. Buna rağmen İngiltere, Gürcistan'ın başkenti Tiflis'i kendi üssü haline getirmiş ve buradan verdiği destekle Dağıstan ve Terek'te kendisiyle iş birliği yapacak bir hükümeti göreve getirmeyi başarmıştır. İngilizler, Anadolu'daki Kemalist yönetimi Sovyet Rusya'dan koparabilmek için girişimlerini de arttırmışlardır. Bu dönemde Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerde bir güvensizlik ortamı oluşmuş, ancak bu durum fazla sürmemiştir. İngilizlerin oyunlarını gören Sovyet Rusya ve Türkiye, bu oyunları boşa çıkarmayı başarmıştır. İngilizler, ellerindeki mevzileri teker teker kaybetmeye başlamışlardır. Gürcistan ve Ermenistan'daki İngiliz yanlısı hükümetlerin de Bolşevikler tarafından devrilmesiyle, emperyalizmin Kafkasya'daki en son kaleleri de düşmüş ve bu şekilde süreç tamamlanmıştır.³⁵⁹

Bunların dışında Türk Komünist Fırkası'nın, halkı bu yeni rejime ısındırmak ve yakınlaştırmak için aktif çalışmalar içinde bulunduğu da görülmektedir. Çeşitli toplantılarda halka durumu izah etmenin yanı sıra, 30 Nisan 1920'de "*Türk Komünistleri Tarafından Azerbaycan Halkına*" başlıklı bir bildiri yayınlanmış ve Azerbaycan halkı bu yeni rejime destek olmaya davet edilmiştir. Bu bildiriadaki amaç, Azerbaycan'ın yeni rejimde de bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdüreceğine insanların inandırılmaya çalışılmasıdır. Hatta o sıralarda Moskova'da bulunan Halil Paşa, Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'e; "*Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı bir emrivaki ile işgal ettiğini*" bildirmiş, Çiçerin ise cevap olarak şunları söylemiştir:

*"Rusya, sanayisini mazot esası üzerine kurmuştur, buna muhtaçtır. İstedığımız petrolü bedelini ödeyerek bile alamıyorduk. Buna, bunun için mecburduk... Ama biliniz ki Azerbaycan'ın istiklali baki kalacaktır."*³⁶⁰

³⁵⁸ Vasif Gafarov, a.g.m, s.270-271

³⁵⁹ Rem Kazancyan, Bolşevik-Kemalist-İttihatçı İlişkileri Yeni Belgeler (1920-1922), Kaynak Yayınları, Çev: Arif Acaloğlu, İstanbul 2000, s.11

³⁶⁰ Mehman Ağayev, a.g.e, s.186

Çiçerin'in bu sözlerinin gerçeği yansıtmadığı ve aslında Sovyet Rusya'nın bu işgale karşı ilk aşamada oluşabilecek tepkilerin karşısını almak için böyle bir politika izlediği çok geçmeden anlaşılacaktır. Sovyet Rusya yöneticileri aslında hiçbir zaman Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak kabul etmedikleri gibi, Azerbaycanlı Bolşevikler arasında da bağımsızlığın gereksiz bir şey olduğunu savunanlar da olmuştur. Neriman Nerimanov gibi vatansever komünistlerin sayesinde Bakü'yü Azerbaycan'dan koparıp bir Sovyet idaresi tesis etmek düşüncesi ise sonuçsuz kalmıştır.

Eski Sovyet tarihçileri ise, Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal etme gerekçesi olarak, Azerbaycan'da yaşayan işçi ve köylülerin durumunun içler acısı olmasını göstermekteydi. Sovyet tarihçiler, işgalden önce Neriman Nerimanov'un Moskova yönetimine sunduğu raporu ise yalanlamaktadır. Neriman Nerimanov Moskova'ya gönderdiği Azerbaycan ile ilgili kapsamlı raporunda, Azerbaycan'da halkın sosyal ve ekonomik durumunun gayet iyi olduğunu, ülkede ulaşım serbestliğinin sağlandığını, basın-yayın faaliyetlerinin oldukça rahat bir ortamda sürdürülebildiğini, çok partili parlamento sisteminin çalıştığını, maaşların zamanında ödendiğini, çalışanların sosyal güvence haklarının olduğunu, aydınlara çok değer verildiğini, 5 Mayıs ve 14 Ağustos 1919 tarihlerinde gerçekleşen grevlerin ardından işçilerin gerçekleştirmek istediği gösterilere katılımın son derece düşük seviyelerde olduğunu, Müslümanlardan oluşan nizami orduların kurulduğunu ve ordudaki askerlerin sıkıntılarının giderildiğini aktarmaktaydı.³⁶¹ Ancak bu rapor Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal etmesine engel olmamıştır. Sözde Azerbaycan'daki işçilerin haklarını savunmak için Azerbaycan'ı işgal eden Bolşevikler, işgalin gerçekleştiği gün 450 milyon pud (7 milyon 200 bin ton) petrolü³⁶² ve 750 bin pud pamuk ve ipeği³⁶³ “Lenin'e hediye” adı altında hiçbir bedel ödemeyerek Moskova'ya götürmüşlerdir.

Azerbaycanlılar, Bolşevik işgalinden sonra, başta İran ve Türkiye olmak üzere, çeşitli ülkelere göç etmeye başlamışlardır. Birçok önemli şahsiyet de bu göçlere katılmak mecburiyetinde bırakılmıştır. Şüphesiz bu şahsiyetlerin arasında en çok dikkat çeken isim Mehmed Emin Resulzâde olmuştur. Azerbaycan'ın istiklali uğrunda en çok uğraş veren kişilerin başında gelen Mehmed Emin Resulzade bir müddet saklanmayı başarmışsa da, daha sonra yakalanmıştır. Mehmed Emin Resulzade o günleri şöyle anlatmaktadır:

“Bu şartlar dâhilinde bir müddet saklandıktan sonra, eski mücadele arkadaşlarımızdan merhum Kâzımzâde Abbaskulu Bey ile beraber Bakü'yü terk etmiş, eski Şirvan vilayetinin merkezi Şamahıcivarında, Kafkasya sıradağları eteğinde Lahîç denilen bir yerde gizlenmiştik. Artık Lahîç'te kalamaz olmuştuk.

³⁶¹ İsmail Mehmetov, a.g.e, s.606

³⁶² Sebahattin Şimşir, Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi..., s.112

³⁶³ Mehman Ağayev, a.g.e, s.187

Evlerinde misafir kaldığımız vatandaşlardan bir kısmı tevkif olunmuş, köy, umumi gözetleme tehdidi altında kalmıştı. Bir an evvel Lahic'i terk etmek gerekiyordu. Bulduğumuz yer, bir suitesadiif eseri olarak keşfedilmiş, yakalanarak Bakü'ye geri getirilmiş ve o zaman ÇEKA denilen siyasi polis müessesesinin fevkalade işler şubesi olan Asabi Atel'e teslim edilmiştik. Asabi Atel'de bizi, hapishane haline getirilen eski, büyük binanın odasına kapattılar."³⁶⁴

Bu arada, hapiste bulunduğu dönemde Mehmed Emin Resulzade'nin ziyaretine Stalin gelmiştir. Stalin'in Moskova'ya gelme teklifini kabul eden Mehmed Emin Resulzade, Mehmed Ali Resuloğlu ve Abbaskulu Bey'in de götürülmesini istemiştir. Bu teklif kabul edilmiş, fakat Abbaskulu Bey gelememiştir. Bunun nedeni ise, Abbaskulu Bey'e karşı yerli komünistler tarafından büyük bir hiddet duyulması idi. Mehmed Emin Resulzade'nin bu şekilde götürülmesi aslında onu kurtarmak amacı ile yapılmamıştır. Asıl amaç, onu maddeten yaşatarak manen öldürmektir. Ayrıca, Mehmed Emin Resulzade yakalandığı an öldürülmüş olsaydı, bu durum Azerbaycan istiklali mefkûresine paha biçilemez bir hediye olacaktı.³⁶⁵ Stalin bu nedenle Mehmed Emin Resulzade'yi gözetim altında tutmak ve onun etrafında oluşabilecek insan kitlelerinin önüne geçmek istemiştir.

Rus işgalinin ilk dönemleri Azerbaycan Türkleri için tam bir baskı ve şiddet altında geçmiştir. Rus askerlerine sınırsız yetki veren Sovyet Rusya, bu şekilde yağmalamalara neden olmuştur. Askerler istedikleri eve rahatlıkla girmekte ve istedikleri eşyaya el koymaktaydılar. Hatta kadınların kulaklarındaki küpeler zorla alınıyor, vücutları aranarak ziynet eşyalarına el koyuluyordu. Azerbaycan halkının tek şikâyet edebileceği merci olan Neriman Nerimanov da bu olaylar karşısında çaresiz kalmış ve durumun vahametini şu şekilde ifade etmiştir:

*"Bir Müslüman evine girildiğinde oradaki koşullar göz önüne alınmalıdır. Kadınların kulaklarındaki küpeleri söküp almak gerekmez. Müslüman kadının vücudunda ziynet eşyası aramak yanlıştır"*³⁶⁶

Bu ve buna benzer gelişmeler Rusların Azerbaycan topraklarındaki asıl amaçlarını ortaya koymaktadır. Azerbaycan'ı işgal etme sebeplerini Azerbaycan'daki işçi ve köylülerin haklarını korumak olarak gösteren Bolşeviklerin bu bahanesi, aslında emperyalizmin Bolşevik Ruslar tarafından da benimsendiğini ve uygulandığını açıkça göstermektedir.

30 Eylül 1920'de Azerbaycan ile Sovyet Rusya arasında savunma ve ekonomik konuları ihtiva eden bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Azerbaycan ordusu, ekonomi ve dış ticaret görevini yürüten bakanlıklar, demiryolu, nakliyat, posta-telgraf ve teçhizat kurumları Sovyet Rusya'nın denetimi altına

³⁶⁴ Sebahattin Şimşir, Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi..., s.21

³⁶⁵ Sebahattin Şimşir, Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi..., s.22

³⁶⁶ İsmail Mehmetov, a.g.e, s.612

geçmekteydi. Ayrıca petrol endüstrisini idare eden ve doğrudan Moskova'ya bağlı bulunan Azerbaycan Neft Komiserliği (Azneftkom) teşkil olunmuştu. Azneftkom'un başında ise Serebrovski bulunmaktaydı. Serebrovski doğrudan Moskova'ya bağlı olduğu için Azerbaycan Hükümeti'ni zerre kadar dikkate almamaktaydı. Hatta Neriman Nerimanov, Azneftkom'u "cumhuriyet içinde monarşi", Serebrovski'yi ise "kral" olarak adlandırmaktaydı.³⁶⁷

Bolşevik yönetimine göre, Azerbaycan'daki hayatın normalliği Bakü petrol sanayisinin çalışması ve müsadereleler yoluyla halktan vergilerin düzenli olarak toplanması ile mümkündü. Mehmed Emin Resulzade'nin dediği gibi; "Bolşevikler Petersburglu seleflerinden (Çarlık yönetiminden) Azerbaycan'a daha fazla sefalet, ıstırap ve şanssızlık getirdiler." Neriman Nerimanov Mehmed Emin Resulzade'nin bu sözlerini doğrularcasına 8 Mayıs 1921 tarihli Azerbaycan Sovyetlerinin I. Kurultayında şu açıklamayı yapmıştır:

*"Bolşevikler yönetime el koyuyorlar, affedersininiz gasp ediyorlar ve ardından da kendi programlarını uygulamaya başlıyorlar. İşte bundan sonra suiistimaller ve Rusya'ya özgü yeniden yapılanma başlıyor"*³⁶⁸

Azerbaycan Cumhuriyeti artık tamamen Sovyet Azerbaycan'ı olarak değişmiştir. Kasım 1920'de Rusya İhtilâl Komitesi'nin Kafkas Bürosu'nun Bakü'deki toplantısına katılan Stalin, açık bir şekilde Azerbaycan'ın bağımsızlığı ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

*"Bizim için şimdilik Azerbaycan'ın bağımsızlığını haykırarak gereklidir. Lakin sözün asıl manasında komünistlerin komünistlerden ayrı kalması mümkün değil."*³⁶⁹

Yani Stalin, ileride Azerbaycan'ın bağımsızlıktan koparılacağını ve tamamen Sovyet Rusya'ya ait bir bölge haline getirileceğini açıkça belirtmektedir. Böylelikle Sovyet Rusya, Azerbaycan ile ilgili olan asıl planlarını ve projelerini açık bir biçimde dile getirmekten çekinmeden göstermiş oluyordu. Tüm bu gelişmeler ışığında geri dönüp baktığımız zaman Mehmed Emin Resulzade'nin daha işgal başlamadan önce Bolşeviklerin asıl amaçlarının Anadolu'ya yardım etmek değil, Azerbaycan'ı işgal etmek olduğu konusundaki düşüncelerinin ne kadar haklı olduğunu görmekteyiz.

Azerbaycan halkı Bolşeviklerin asıl amacının ne olduğunu aslında daha işgalin ilk günlerinde anlamıştı. Halk asla işgali kabullenmemiş ve Azerbaycan'da yerleştirilmeye çalışılan yeni yönetim rejimini kabul etmemiştir. Her zaman reyini bağımsızlıktan yana kullanan Azerbaycan halkı, Sovyet yönetimine karşı gerçekleştirmiş olduğu ayaklanmalarla da Bolşevik rejimine karşı tutumunu net bir

³⁶⁷ Mehman Ağayev, a.g.e, s.187

³⁶⁸ İsmail Mehmetov, a.g.e, s.610

³⁶⁹ Mehman Ağayev, a.g.e, s. 187-188

şekilde göstermiştir. İşte şimdi de bu isyanlar hakkında biraz bilgi verelim. Ama önce isyana neden olan gelişmeleri Mehmed Emin Resulzade'nin şu sözleriyle açıklamakta fayda var:

*“İşgalden bir ay sonra halk, Azerbaycan memleketinin müthiş bir istilaya maruz kaldığını acı bir gerçeklik olarak kavramış bulunuyordu. Bunun üzerine halk, tahammül edemeyip ayaklandı.”*³⁷⁰

Müslüman-Türk toplumunun Azerbaycan'da uygulanmaya çalışılan Bolşevik sistemini benimsemediği daha işgalin ilk haftasında anlaşılmıştı. İşgalin hemen ardından başlayan Azerbaycan Sovyet yönetimi karşıtı ayaklanmaların sayısı 1923'e kadar 53 olarak görülmektedir. Bu 53 ayaklanma büyük çaplı isyan girişimleridir. Ancak bu büyük isyan girişimlerinin yanı sıra, kaza ve köylerde binin üzerinde küçük çaplı ayaklanmalar meydana gelmiştir. Bu tarz ufak çaplı ayaklanmalar genellikle bölgeye atanan Sovyet yetkililerin ve memurların kovulması ile sonuçlanmış, geniş çaplı bir isyan hareketine dönüşmemiştir. Sovyet rejimine karşı ilk büyük ayaklanma, Bolşevik işgalinin 23. gününde, yani 21 Mayıs 1920'de Terter bölgesinde gerçekleşmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin dağıtılmış milli ordu mensuplarının da katılımıyla geniş çaplı bir isyan hareketine dönüşen Terter ayaklanması sırasında XI. Kızıl Ordu mensubu olan 80 süvari öldürülmüştür. Bu ayaklanma sadece Terter bölgesi ile sınırlı kalmamış, başta Berde şehri olmak üzere çevre bölgelere de yayılmıştır. Sovyet Azerbaycan tarihinin en geniş çaplı direniş harekâtı olan Terter ayaklanması, aynı zamanda Gence'de meydana gelen isyan dalgasının da tetikleyicisi olmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluş yıl dönümü olan 28 Mayıs 1920'de Gence garnizonunun 1.800 askeri ayaklanmış ve Müslümanların yoğun olarak yaşadığı bölgeleri ele geçirmişlerdir.³⁷¹

General Cevat Bey Şihlinski, General Muhammed Mirza Kaçar ve Albay Cihangir Bey Kâzimbeyov'un komutanlık ettiği bu ayaklanmanın sebebi, Bolşeviklerin 25/26 Mayıs gecesi Türk garnizonuna yaptıkları saldırıdır. Halkın da bu ayaklanmaya katılmasıyla sayıları 12.000'e yükselen isyancılar, Kızıl Ordu birliklerinin silahlarına el koymuş ve 600 Kızıl Ordu mensubunu gözaltına almışlardır. 31 Mayıs'a kadar devam eden isyan hareketi, Ermenilerin Bolşevik askerlerine destek vermesi ve Sovyet Rusya'nın bölgeye yığınak yapmasına rağmen güçlükle bastırılabilmiştir. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra Bolşeviklerle birlikte hareket eden Ermeniler, bölgede yüzlerce insanın ölümüne neden olmuşlardır. Köyler, evler ateşe verilmiş, insanlar göçe zorlanmış veya vahşice katledilmişlerdir. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra direnişin altı büyük komutanı idam edilmiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti milli ordu mensuplarından 76 subay Nargin Adası'na sürgün edilmiş, daha sonra burada kurşuna dizilmişlerdir.

³⁷⁰ İsmail Mehmetov, a.g.e, s.613

³⁷¹ İsmail Mehmetov, a.g.e, s.613

Bu isyan hareketinden önce 80.000 olan Gence nüfusu, katliam, baskınlar ve göçlerden dolayı neredeyse yarı yarıya azalarak 42.000 dolaylarına kadar inmiştir. Her ne kadar isyan Bolşevik askerleri tarafından bastırılmış olsa da, bu isyanın bastırılmasının faturası Sovyet Rusya'ya son derece ağır olmuş ve 8.000 Bolşevik askeri bu olaylar neticesinde hayatını kaybetmiştir.³⁷²

Bilindiği gibi Nuri Paşa, 19 Şubat 1919'da İngilizler tarafından yakalanmıştı. Beş ay Ardahan kışlarında, bir ay da İvanovka tabyasında hapsedilen Nuri Paşa, 8/9 Ağustos gecesi, Temel isimli bir kişinin rehberlik ettiği Azerbaycanlı ve Batumlu birkaç kişi tarafından kaçırılmıştır.³⁷³ Nuri Paşa İngilizlerin elinden kaçtıktan sonra Güney Kafkasya'daki faaliyetlerine devam etmiştir. Hatta İngilizler, Nuri Paşa'nın yerini söyleyene ya da yakalayıp getirene büyük miktarda para ödülü vaat etmiş fakat kimse onun yerini söylememiştir. Bu da Azerbaycan halkının Nuri Paşa'ya olan sevgisinin ne denli büyük olduğunun açık bir göstergesidir.

Ağır yenilgi üzerine ayakta kalmayı başaran subay ve askerlerin bir bölümü ablukayı delerek Berde istikametine, oradan da Karabağ'ın içlerine kadar ilerlemiş, burada bulunan Nuri Paşa birliklerine katılmışlardı. 4 Haziran'da harekete geçen Nuri Paşa ve emrindeki birlikler Şuşa şehrini ele geçirmiş, Nuri Paşa da kendisini Karabağ'ın hâkimi ilan etmiştir. Fakat Nuri Paşa'nın iktidarı kısa süreli olmuş, 15 Haziran'da Kızıl Ordu'nun taarruzu karşısında daha fazla direnemeyen Nuri Paşa, 1200 kişilik bir kuvvetle İran sınırına çekilmek zorunda kalmıştır.³⁷⁴

Nuri Paşa'nın Karabağ'daki faaliyetleri Ankara Hükümeti tarafından hoş karşılanmamıştır. Tam Bolşeviklerle ilişkileri yoluna koyup, Anadolu hareketine yardımların sağlanması yönünde çalışmalarda bulunulduğu bir dönemde, Nuri Paşa'nın Kızıl Ordu'ya savaş açması, Türkiye'ye karşı bir güvensizlik ve şüphe ortamı oluşturabilirdi.³⁷⁵ Bu durum üzerine Kâzım Karabekir Paşa, Albay Kâzım Bey'e şu emri vermiştir:

*“Derhal Nuri Paşa'ya yaz, eğer elindeki kuvvetlerle bana gelir ve yaptığı cinayetleri idrak ederse kurtulur. Aksi takdirde vatan aleyhinde düşmanlarımızla hareket ediyorsa cürmüyle suçlanmaktan kendisini kimse kurtaramaz.”*³⁷⁶

Gence ve Terter isyanları ülkede Bolşevik rejimine karşı başlayan diğer isyan hareketlerinin de ateşleyicisi olmuştur. Her ne kadar bu isyan hareketleri Kızıl Ordu tarafından bastırılmış olsa da, olaylar sırasında Sovyet ordusuna verilen zarar halkın umutlanması konusunda itici bir güç olmuştur. Karabağ, Şeki, Zakatala, Lenkeran

³⁷² İsmail Mehmetov, a.g.e, s.614

³⁷³ Nejdet Karaköse, a.g.e, s.299

³⁷⁴ Mehman Ağayev, a.g.e, s.188

³⁷⁵ Mehman Ağayev, a.g.e, s.189

³⁷⁶ Mehman Ağayev, a.g.e, s.189

Şamahı, Bakü, Tovuz, Kazak, Salyan, Muğan, Hacıkabul³⁷⁷ ve daha birçok yerde isyan hareketleri başlamış ve bu ayaklanmalar dalga dalga ülkenin her tarafına yayılmıştır.

Kâzım Karabekir Paşa, 3 Temmuz 1920'de Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekmiş, Nuri Paşa ve diğer subaylar hakkında nasıl bir tasavvura sahip olduğunu sormuştur. Ancak burada daha ilginç olan Kâzım Karabekir Paşa'nın çektiği telgraf değil, Mustafa Kemal Paşa'nın 14 Ağustos 1920'deki Meclis oturumunda yaptığı konuşmadır. Mustafa Kemal Paşa'nın konuya ilişkin sözleri şu şekildedir:

“İngilizlerin mütemadi gayretleri ve teşvikleri eseri olarak, İngilizlere bendelik etmekte zevk alan Azerbaycan'ın Müsavat Hükümeti ve bu hükümetin hempalarının teşvikatiyle, şüphe yok Gürcülerin ve Ermenilerin dâhiliyle, ordunun Bolşevik ordularının tamamen gerisine düşen Gence havalisinde Azerbaycan'ın muhtelif kuvvetleri tarafından bir irtica vücuda getirildi. Bu hadise üzerine XI. kolordu Kumandanı Ermeni ve Gürcü hudutlarında bulunan kuvvetlerin kâffesini çekti ve bunlarla tatili muhasamat etti ve topladığı kuvvetlerle 22 Mayıs'ta Gence'de isyan eden Kuva-yi Muhalife aleyhine hareket etti ve onları kâmilten tedip ve tenkil etti. Nuri Paşa cümledenize malum bir zattır. Bu zatın tahtı kumandasında iki üç bin kişiden mürekkep bir Azeri kuvveti vardı. Bu zatı İngilizler her nasılsa iğfal etmişler, kendisiyle beraber kuvvetini kendi lehlerine istimal etmişlerdir. Yani, Nuri Paşa bu kuvvetleri dahi bu kırmızı ordu aleyhine diğer irtica edenlerle beraber hareket etmişti”³⁷⁸

Mustafa Kemal Paşa'nın bu sözlerinden de açıkça anlaşılmaktadır ki, hem Ankara Hükümeti, hem de Mustafa Kemal Paşa Azerbaycan'da meydana gelen Bolşevik işgalinin mahiyetini tam olarak kavrayamamıştır. Azerbaycan'ın milli komünizm savunucuları gibi, Anadolu'daki ulusal bağımsızlık hareketi önderleri de Azerbaycan'ın Sovyet yönetimi ve sistemi altında olsa da, bağımsızlığını koruyacağına kendilerini inandırmışlardır. Ancak kısa bir süre sonra yanıldıklarını anlamış olacaktırlar. 1920'nin Nisan'ından 1921 Ağustos'una kadar Azerbaycan'da Kızıl Terör estiren Sovyet Hükümeti'nin bu faaliyetleri neticesinde 42.000 civarında insan hayatını kaybetmişti.

XI. Kızıl Ordu komutanlığının 25 Mart 1921 tarihli raporunda Güney Kafkasya'da yaşanan ayaklanmalar ile ilgili gerekçeler arasında *“komünistlerin beceriksizliği, alay komutanlarının yanlışları, toprak siyasetindeki kayırmacılık, köylülerin dini duygularının göz ardı edilmesi ve halkın ahlakî değerlerinin hiçe sayılması”³⁷⁹* gibi çok dikkat çekici maddeler sıralanmaktaydı. Yani Sovyet Rusya

³⁷⁷ Sebahattin Şimşir, Hatıralar ve Kafkasya..., s.114.

³⁷⁸ Mehman Ağayev, a.g.e, s.191

³⁷⁹ İsmail Mehmetov, a.g.e, s.616-617

tarafından görevlendirilen Azerbaycan'daki yöneticiler de birçok şeyin farkında idiler. Onlar da halkın bu isyan hareketindeki haklı gerekçelerini görmekte ve bunu bir raporla belirtmekteydiler.

Azerbaycan Türkleri her ne kadar Bolşevik işgaline karşı geniş çaplı ve şiddetli bir baş kaldırış duruşu sergilemişlerse de, Sovyet Rusya'ya ait askeri birlikler bu isyanları bastırmışlardır. İsyanların istenilen sonuca ulaşmamasının nedenleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- * Yeterli silah ve cephanenin olmaması
- * Kızıl Ordu'nun sürekli destek ve takviye alması
- * Ermenilerin Rus Bolşeviklere destek vermeleri
- * Ayaklanan halkın düzensiz hareket etmesi
- * Ayaklanmaların tek bir merkezden idare edilmemesi
- * Olaylar karşısında tereddütte kalan halkın tarafsızlığı
- * İki taraf arasında güç konusundaki eşitsizlik ve dengesizlik

* Uluslararası kamuoyunun olayları yeterince umursamaması ³⁸⁰ gibi nedenler, Azerbaycan halkının Sovyet Rusya'ya karşı sergilemiş olduğu direnişin başarısızlığa uğramasına neden olmuştur. Azerbaycan'da Rus işgalinin başarıya ulaşmasında ülke içindeki sorunların etkili olduğunu da söylemek gerekir. Toplumun Bolşeviklerin vaatlerine kanması, halk arasında başlayan ulusal çekişmelerden rahatsızlık duyulması ve tabii ki siyasal ve ekonomik durumların zorluğu da halkın Bolşevik işgaline karşı çok fazla tepki gösterememesine neden olmuştur. Halkın büyük bir kısmı Rus ordusuna karşı direnmenin anlamsız olduğunu düşünmekteydi. Ayrıca, Azerbaycan'da yaşayan Rusların ve Ermenilerin de Bolşeviklere destek vermesi, Rus ordusunun işini kolaylaştırmıştır. ³⁸¹

Bunların dışında, Azerbaycan halkının tarih boyunca tek yardımcısı ve destekçisi olan Anadolu Türklerinin de bu dönemde ulusal kurtuluş savaşı veriyor olması ve bu nedenden dolayı Azerbaycan'a yardım edilememesi de Azerbaycan Türklerinin başarısızlığında etkili olmuştur. Ancak her ne kadar bu direniş başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da, Azerbaycan halkının bağımsızlığa olan düşkünlüğünün ve işgali asla benimsemediğinin en açık göstergesidir.

Nisan 1920'de gerçekleşen Bolşevik işgali, Azerbaycan'a çok büyük felaketler getirmiştir. Uluslararası hukukun temsilcisi ve uluslararası ilişkilerin iştirakçisi olan bir devlet, harici bir tecavüz sonrası devrilmiştir. Ancak bu hazin son

³⁸⁰ İsmail Mehmetov, a.g.e, s.616

³⁸¹ Musa Kasımlı, a.g.e, s.32

sadece Azerbaycan için tasarlanmış bir plan değildi. Güney Kafkasya’da üstünlüğü yeniden ele geçirmek isteyen Ruslar, Azerbaycan dışında Ermenistan ve Gürcistan’ı da işgal etmişlerdir. 29 Kasım 1920’de Ermenistan, 25 Şubat 1921’de ise Gürcistan Bolşevik Rusların işgaline maruz kalmıştır. Ancak Rusların asıl hedefi her zaman Azerbaycan olmuştur. Bunun nedeni ise, Rusların Azerbaycan’ı Güney Kafkasya’nın merkezi olarak görmesiydi. Aynı zamanda uzun yıllardan beri İran ile çekişme halinde olan Rusların, İran’a karşı yürütülecek siyasette Azerbaycan’ı tampon bölge olarak görmeleri, bu durumun ortaya çıkmasında etkili bir rol oynamıştır.³⁸²

Anadolu’ya askeri yardım götürmek bahanesiyle Azerbaycan’a giren Bolşevikler, tam 70 sene sonra ülkeyi terk etmişlerdir. Fakat bu 70 sene Azerbaycan için her anlamda sömürü ve baskı dönemi olmuştur. Zaten Rusların Bakü’yü işgal eder etmez yüklü bir miktar petrolü Moskova’ya götürmeleri, Bolşeviklerin sömürgecilik konusunda ne kadar kararlı olduklarını ve bu konuda Avrupalı devletlerden hiç de geri kalmadıklarının göstergesi idi. Dolayısıyla Azerbaycan halkının yaklaşık 70 sene boyunca Rus işgalini yaşaması, onların müstakil bir devlet olarak yaşamaya duydukları özlemi ve arzuyu kat kat arttırmıştır.

3.2. TBMM’NİN Açılması ve Türk-Rus İlişkileri

Milli mücadelenin Amasya Genelgesi ile ortaya konan ilkeleri, Erzurum ve Sivas Kongreleri sayesinde somut bir hal almıştır. Meclis-i Mebusan’ın İstanbul’da toplanması sebebiyle Sivas oldukça uzak kalmış, bu nedenle Mustafa Kemal Paşa, Heyet-i Temsiliye kararı ile Ankara’ya hareket etmiştir. 27 Aralık 1919’da Ankara’ya varan Mustafa Kemal Paşa, yol boyunca halkın kendisine gösterdiği sevgi ve güven sayesinde Milli mücadeleye olan inancını arttırmıştır.³⁸³

İstanbul’un işgali ve milletvekillerinden bazılarının tutuklanması üzerine Heyet-i Temsiliye, yeni bir meclisin toplanmasını zorunlu görmüş ve bunun için 19 Mart 1920’de ilgililere bir emir göndererek yeni bir seçim yapılmasını ve seçilen kişilerin Ankara’da toplanmasını uygun görmüştür. Tüm bu çalışmalar tamamlandıktan sonra 23 Nisan 1920’de TBMM’nin açılmasına karar verilmiştir.³⁸⁴

23 Nisan 1920’de TBMM’nin açılmasından sonra Ankara Hükümeti’nin dış politika anlamındaki ilk eylemi,³⁸⁵ Mustafa Kemal Paşa’nın 26 Nisan 1920’de Lenin’e yazdığı mektuptur. Mustafa Kemal Paşa, bu mektupta, emperyalizme karşı beraber hareket etme ve güçlerini birleştirme konusunda Sovyet Rusya’ya müracaat etmiştir. Mustafa Kemal Paşa ayrıca, Azerbaycan ve Gürcistan’ın Sovyet Cumhuriyetlerine katılması konusunda zorlanması, Türkiye’nin de Ermenistan’a

³⁸² Cemil Hasanlı, Sovyet Devrinde Azerbaycan’ın Harici Siyaseti, (1920-1939), Adiloğlu Neşriyatı, Bakü 2012, s.22

³⁸³ Metin Ayışığı, Belgelerin Işığında Milli Mücadele Tarihimiz, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2014, s.155

³⁸⁴ Metin Ayışığı, a.g.e, s.161-162

³⁸⁵ Türkmen Törel, İstiklal Harbinde İç İsyanlar, Kripto Yayınları, Ankara 2012, s.65

karşı operasyon başlatması gerektiğini vurgulamıştır. Mustafa Kemal Paşa, bunların dışında askeri ve maddi yardım ve de diplomatik ilişkilerin kurulmasını da talep etmiştir.³⁸⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın 26 Nisan 1920 tarihli mektubuna geçmeden önce, 24 Nisan 1920 tarihli bir görüşme sırasında Sovyet Rusya ile ilgili görüşlerine yer vermek gerekiyor. Mustafa Kemal Paşa'nın bu görüşme sırasında belirttiği düşüncesi şöyledir:

“Biz, Avrupalıların Bolşevizm’den korktuklarını ve bizim Bolşeviklerle tevhid-i efkâr ve harekât edeceğimizden daima kuşkulananmakta olduklarını nazar-ı dikkate alıyor ve daima düşünüyorduk ki böyle bir şeye mecbur olmaksızın amali milliyemizin dâhilinde muayyen bir hudutta bizim şeraiti hayatîyemiz, şeraiti istiklalimiz temin olunursa böyle azim bir maksat için, böyle uzak bir daiye için herhangi bir devlet-i ecnebiye ile münasebet-i ihtilafa anide girmek belki sizi nedamete mecbur edebilir ve zaten hepimizde de, kendimizde de böyle bir salâhiyet mevcut değil.”³⁸⁷

26 Nisan 1920’de Mustafa Kemal Paşa’nın Sovyet Rusya’ya gönderdiği mektup, Ankara Hükümeti ile Sovyet Rusya arasında başlayan resmi ilişkilerin ilk adımı olarak kabul edilmektedir. Aslında Sovyet Rusya’ya gönderilen bu mektup, Kâzım Karabekir Paşa’nın Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığı 18 Nisan 1920 tarihli telgrafa, Mustafa Kemal Paşa’nın 26 Nisan 1920’de verdiği cevabın üzerinde oynanması ile ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın Lenin’e hitaben yazdığı bir mektup değildir. Mektup, Bakü’ye gönderilmesi düşünülen Türk askeri heyetine verilmek üzere Mustafa Kemal Paşa tarafından kaleme alınan talimatname metnine Kâzım Karabekir Paşa’nın *“TBMM’nin Moskova’daki Sovyet Hükümeti’ne Birinci Teklifnamesidir”* notunun düşülmesi ve Mustafa Kemal Paşa isminin eklenmesiyle ortaya çıkmıştır.³⁸⁸ Mektup şöyledir:

“Rus Bolşevikleriyle bütün çalışmalarımızı ve askeri harekâtımızı birleştirme zorunluluğunu kabul etmekteyiz. Bolşeviklerin emperyalist hükümetlere karşı savaşmayı ve bütün masum ulusları emperyalistlerin hegemonyasından kurtarmayı amaç edinmiş olduklarına inanıyoruz. Ayrıca ülkemizi işgal eden emperyalist kuvvetleri saf dışı bırakmak ve emperyalizme karşı girişilen genel savaşı sürdürebilmek amacıyla yurt içindeki gücümüzü arttırmak için, Sovyetler Birliği’nin bize ilk önce 5 milyon altın lira vermesini, yapılacak görüşmelerde tutar miktarı kararlaştırılacak; silah, cephane ve bunlardan başka askeri teknik malzeme ve tıbbi

³⁸⁶ Mehmet Perinçek, a.g.e, s.50-51

³⁸⁷ Özlem Çolak, Lenin Döneminde Türk-Rus İlişkileri (1917-1923), Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta 2010, s.49

³⁸⁸ Özlem Çolak, a.g.t, s.50

malzeme ile birliklerimizin ihtiyacını karşılayacak gıda maddesi sağlanmasını istemekteyiz.”³⁸⁹

26 Nisan 1920’de TBMM’nin ilk yazılı teklifinin Moskova’ya ulaştırılması için Mülazım İbrahim Efendi görevlendirilmiştir. Bu yazılı teklifte Türklerle Bolşevikler arasında İngilizlerin oluşturdukları tampon bölgenin ortadan kaldırılması gerektiği de vurgulanmıştır. Rusların askeri bir harekâtla Gürcistan’ı kendi topraklarına katması durumunda Türkiye’nin de Ermenistan’a karşı bir askeri operasyon yapacağından bahsediliyordu. TBMM, Ruslar tarafından Azerbaycan üzerine yapılması muhtemel askeri bir operasyonu engellemek için bu meseleyi barışçı yollarla çözme konusunda rol üstlenebileceğini teklif etmiştir. Bunların dışında bir de milli mücadeleye destek vermeleri, para ve silah yardımıyla bulunmaları gibi meselelere de değinilmiştir.³⁹⁰

Kötü koşullardan dolayı Mustafa Kemal Paşa’nın bu mektubu yazılış tarihinden ancak bir ay sonra Moskova’ya varabilmiştir. Lenin’in talimatıyla RSFSC Dışişleri Komiseri Georgiy Vasilyeviç Çiçerin, 3 Haziran 1920’de Mustafa Kemal Paşa’nın bu mektubunu yanıtlamıştır. Çiçerin çektiği telgrafta, TBMM’nin arzusuna uygun olarak, diplomatik ilişkilerin kurulmasını önermiştir. Çiçerin’in telgrafından bir bölüm şu şekildedir:

*“Sovyet Hükümeti, tüm halklara kendi kaderlerini tayin etmek hakkını tanıma ilkesine kesinlikle bağlı kalarak, dünyadaki tüm halklara dost elini uzatmaktadır. Sovyet Hükümeti, Türk halkının bağımsızlığı uğruna verdiği savaşı büyük bir ilgiyle izlemektedir. Ve Türkiye için bu güçlüklerle dolu günlerde, Türk halkı ile Rus halkını birbirine bağlayacak dostluğun sağlam temellerini atmaktan mutluluk duymaktadır.”*³⁹¹

Kâzım Karabekir, 15/16 Haziran 1920’de Rus Sovyet Hükümeti’nin, 26 Nisan 1920 tarihli Türk teklifini aynen kabul ettiğini bildirmiştir. Çiçerin bu teklifi 3 Haziran 1920’de cevaplamış ve yeni Türk Hükümeti’nin dış politika ilkelerini öğrenmekten memnun olduğunu bildirmiştir. İşte Ankara ile Moskova arasındaki ilişkilerin resmen başladığı tarih olarak kabul edilen TBMM’nin ilk yazılı teklifine verilen cevapla Rusya, Türk topraklarının Türk Devleti’ne ait olduğunu kabul etmiş ve Türkiye’yi bağımsız bir devlet olarak tanımıştır.³⁹² Çiçerin’in vermiş olduğu bu cevap, Türk tarafında son derece büyük bir sevinç yaratmıştır. Telgrafta cevaben Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Hükümeti’ne ikinci bir mektup yazmıştır. Mektuptan bazı satırlar şöyledir:

³⁸⁹ Dimitir Vandov, a.g.e, s.48-49

³⁹⁰ Saime Yüceer, a.g.m, Atatürk’ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri, s.65

³⁹¹ Dimitir Vandov, a.g.e, s.49-50

³⁹² Saime Yüceer, a.g.m, Atatürk’ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri, s.66-67

“ Rus halkı yalnız kendi zincirlerini kırıp atmamakla kalmamış, iki yıldan beri bütün dünyanın kurtulması ve zulmün dünya yüzünden kalkması için görülmemiş bir mücadele örneği vermiştir. İnsanlığın kurtulması uğruna Rus ulusunun katlandığı büyük fedakârlıktan dolayı Türk ulusunun duyduğu büyük hayranlığı size bildirmek bana büyük kıvanç veriyor.

Avrupalı emperyalistlerin hedefi olan İslam dünyasını yüzyıllar boyunca savunmuş olan ulusumuz, şimdi insanlığın kurtuluşu yolunda mücadeleye girişmiş olan Rus ulusunun bu uğurdaki meşakkatlerinin değerini takdir etmektedir.

Benim fikirlerim bütün arkadaşlarımca paylaşılmaktadır. Bir yandan Batı'nın işçi sınıfı, öte yandan Asya ve Afrika'nın köleleştirilmiş halkları, uluslararası sermayenin kendilerini yıkmak ve efendilerine büyük çıkarlar sağlamak için köle durumuna getirmek istediğini anladığı ve sömürge politikasının işlediği suç, dünya işçilerince kavrandığı gün burjuvazinin kuvveti sona erecektir. Ben buna inanıyorum.

Sovyet Sosyalist Şuralar Birliği Hükümeti'nin Avrupa işçileri üzerindeki yüksek manevi otoritesi ve gerekse İslam Dünyası'nın Türklere karşı duyduğu sevgi ve güven, iki devlet arasındaki iş birliğinin, Batı emperyalistlerine bilerek ya da bilmeyerek tahammül edenleri birleştirmeye yetecektir ümidindeyim.”³⁹³

TBMM'nin açılmasından sonra Türklerle Ruslar arasındaki bu yakınlaşma Batılı devletler tarafından dikkatli bir şekilde takip edilmekte idi. Bu durumun özellikle İngilizlerde ciddi bir tedirginlik yarattığını söyleyebiliriz. Bunu engellemek isteyen İngiliz Hükümeti bir takım politikalar yürütmeye başlamıştır. Bu bağlamda Mayıs 1920'de İngiltere ile Sovyet Rusya arasında bir takım görüşmeler yapılmıştır. Londra'da İngiltere ve Sovyet Rusya arasında yapılan bu görüşmeler sırasında Türk düşmanlığı ile ün yapmış İngiltere Başbakanı Loyd George, bu antlaşmaya Sovyet Rusya'nın Anadolu'daki ulusal kurtuluş hareketine yardım etmeme maddesini koydurmak istemiş, fakat Sovyet Rusya yetkilileri bunu kabul etmemişlerdir.³⁹⁴

3 Mayıs 1920'de kurulan I. İcra Vekilleri Heyeti'nin 5 Mayıs 1920 tarihli toplantısında Yusuf Kemal Bey, Sovyet Rusya ile bizzat görüşmenin çok daha faydalı olacağını belirtmiştir. Bu teklif kabul edilmiş ve bir Türk Heyeti'nin Moskova'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır. 11 Mayıs 1920'de yola çıkan heyet, 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya varmıştır. Türk Heyeti 24 Temmuz 1920'de önce G. V. Çiçerin, daha sonra da L. M. Karahan ile bir görüşme yapmıştır. O sıralarda RSFSC ve Taşnak Ermenistan arasındaki kesilen yolların yeniden açılmasını olumsuz yönde etkileyecek bir antlaşmanın yapıldığı haberi gelmiştir. Bu olay nedeniyle Bekir Sami Bey'in ricası üzerine, 14 Ağustos 1920'de Lenin, Türk

³⁹³ Dimitir Vandov, a.g.e, s.50-51

³⁹⁴ Saime Yüceer, a.g.m, Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri, s.61

Heyeti'ni kabul etmiştir. Lenin görüşme sırasında, “*Biz o muahedeyi yapmakla hata ettiğimizi anladık, düzeltmeye çalışacağız. Biz düzeltemezsek siz düzeltirsiniz*” demiştir.

Türk Heyeti ile Lenin arasındaki görüşmeler oldukça sıcak bir ortamda geçmiştir. Bekir Sami Bey'in Ankara'ya yazdığı mektuptan da bunu anlamak gayet mümkündür. Bekir Sami Bey Ankara'ya yazdığı mektubunda; “*Lenin'i pek sevimli bir çehrede, pek açık yürekli bir zat bulduk. Bize, İslam âlemine karşı hayırhah gördük*” demiştir. Görüşmeler sonunda bir anlaşma taslağı ortaya çıkmış ve iki taraf da bu taslağı paraf etmiştir.³⁹⁵ Mustafa Kemal Paşa, “*Nutuk*” adlı eserinde bu heyetle ilgili şunları söylemiştir:

*“Efendiler, kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin dışişleri konularında verdiği ilk karar, Moskova'ya bir heyet gönderilmesi olmuştur. Heyet, Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in başkanlığında idi. İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey üye bulunuyordu. 11 Mayıs 1920'de Ankara'dan hareket eden heyetin asıl görevi Rusya ile ilişki kurmaktı.”*³⁹⁶

Mustafa Kemal Paşa, TBMM'de yaptığı bir konuşmada ise Rusya ile kurulan ilişkilere dair şunları söylemiştir:

*“Müstakil bir devlet bütün dünyanın milletleriyle sulh yapar. Hali sulhta bulunduğu devletlerden menafii müşterek olanlarla da ittifaklar yapabilir. Binaenaleyh Rusya ile mevcut olan ve her gün tezayüt eden münasebatı dostanemiz garp âlemi ile namütenahi hali harpte bulunmamızı istilzam edemez. Bunu biz böyle ifade ettiğimiz gibi, Rusya Sovyet Cumhuriyeti'nin Hariciye Komiseri olan Çiçerin'in dahi zannediyorum, Meclis-i Âliniz huzurunda okunmuş olan bir cevapnamesinde bu hususat gayet samimi bir lisanla ifade edilmiştir. Binaenaleyh böyle bir sulhtaki tereddüde mahal yoktur.”*³⁹⁷

Görüşmelerin yapıldığı sırada siyasi ve askeri durum son derece karışık bir haldeydi. Bu yüzden görüşmeler de oldukça güç bir şekilde ilerliyordu. Mustafa Kemal Paşa, görüşmelerdeki zorlukları biliyor ve bu zorluklardan dolayı Sovyet Rusya'ya karşı oluşan itimatsızlığı ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Görüşmeleri zora sokan en büyük mesele Ermenistan sınırlarıydı. Aynı zamanda Ermenistan ile Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin kurulması da çok ciddi bir sorun oluşturmaktaydı. Ancak hem Mustafa Kemal Paşa, hem de Lenin bu sorunları ortadan kaldırmak için var olan bütün güçlerini kullanmaktaydılar. Mustafa Kemal Paşa'nın konuya ilişkin fikirlerini gösteren şu konuşması bu durumun daha net bir biçimde anlaşılmasını sağlayacaktır:

³⁹⁵ Mehmet Perinçek, a.g.e, s.52

³⁹⁶ Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Yay Haz: M. Ali Ayyıldız, İtalik Yayınları, Ankara 2010, s.346

³⁹⁷ TBMM Zabıt Cerideleri, Devre:1, Cilt: 7, İçtima: 139

“...Efendiler, bir de Bolşevik âleminde bahsolundu. Yine diğer zamanlarda da bahsolunmuştur ki; biz Bolşevikleri aramış ve bulmuşuzdur ve en son temasımız az çok maddi ve kat-i bir şekle girmiştir. Resmen Sovyet Cumhuriyeti ile muhabere edilmiştir. Pekâlâ, cereyan eden bu muhabere muhteviyatını biliyorsunuz. Sovyet Cumhuriyeti bizim muhtaç olabileceğimiz maddi muavenetin hepsini vaat etmiştir. Silah, top, para vaat etmiştir. Eğer şimdiye kadar maddi olan bu muavenetlerinden istifade edememişsek, o kabahat ne bizde, ne de Sovyet Cumhuriyeti’ndedir. Belki son günlerde Kafkasya’da vukua gelen suitefehhümat neticesidir. Bu suitefehhümatın tamamıyla önüne geçilmek üzere bulunuluyor efendim.”³⁹⁸

Mustafa Kemal Paşa, bir başka konuşmasında ise, Türk orduları ile Rus orduları arasında kurulan ilişkilerden şu şekilde bahsetmektedir:

“Rus Bolşevik Hükümeti’nin Kızıl Ordusu ile Büyük Millet Meclisi’nin ordusu Nahçıvan’da birbirleri ile maddeten birleşmiş oldu.”³⁹⁹

24 Ağustos’ta Bekir Sami Bey başkanlığında Moskova’ya giden ilk TBMM heyeti ile Sovyet Rusya arasında paraf edilen antlaşma taslağının hemen ardından askeri uzmanların ilk toplantısı yapılmış ve askeri yardımın deniz yolu ile yapılması kararlaştırılmıştır. Cephane, silah ve diğer malzemeler, Rusya’nın Novorosisk ve Tuapse limanlarından alınacak, Trabzon, Samsun ve İnebolu üzerinden Anadolu’ya aktarılacaktır. Lazistan Mebusu Osman Bey de, çok iyi Rusça bildiği için Tuapse’de askeri konsolos olarak görevlendirilmiştir. İlk sevkiyat 22 Eylül 1920’de gerçekleştirilmiştir.⁴⁰⁰

Tabii bu dönemde sadece Türkiye’den Sovyet Rusya’ya heyet gitmemiş, aynı zamanda Sovyet Rusya’dan da heyetler Anadolu’ya gelerek burada temaslarda bulunmuşlardır. Her ne kadar Mustafa Kemal Paşa ile görüşüp görüşmediklerini bilmesek de, Verlov ve Nevşirvanov’un da Anadolu’ya geldiğini biliyoruz. Halide Edip Adıvar Verlov ile birkaç defa görüştüğünü belirtmiştir. Ancak Rusların Türkiye’ye ilk resmi ziyareti Eylül 1920’de olmuştur. İlk önce Ş. Z. Eliava başkanlığında Anadolu’ya gönderilmesi planlanan heyet, Eliava’nın hastalanması üzerine Y. Y. Upmal başkanlığında Eylül 1920’de Anadolu’ya gelmiştir. 8 Eylül’de yaklaşık 200 kişilik bir heyetle Erzurum’a gelen Rus heyetinin başkanı Upmal ve ataşemiliter Ali Oruc Bağirov, burada Kâzım Karabekir Paşa ve dönemin Adliye Vekili Celaleddin Arif Bey ile bir görüşme yapmıştır. Upmal, Türkiye’nin ileride tekrar Padişah hükümetinin pençesine düşmemesi için bu köhne yönetimin kötülüklerinin halka anlatılması gerektiğini dile getirmiştir. Ayrıca, Türkiye Komünist Partisinin de açık çalışmasına izin verilmesi talebinde bulunmuştur. Daha sonra Ankara’ya gitmek üzere yola çıkan Sovyet heyeti, 4 Ekim 1920’de Ankara’ya

³⁹⁸ Dimitir Vandov, a.g.e, s.52-53

³⁹⁹ Rem Kazancıyan, a.g.e, s.12

⁴⁰⁰ Mehmet Perinçek, a.g.e, s.59-60

varmıştır.⁴⁰¹ Rus heyetinin Ankara'ya gelişi üzerine Hâkimiyet-i Milliye gazetesine demeç veren Mustafa Kemal Paşa şunları söylemiştir:

*“Bolşevik sefaret heyetinin dün gelen ilk kademesini hürmet ve dostlukla selamlamayı ilk vazife biliriz. Azerbaycan dili, Bolşeviğin ilk ve son rütbesi, tek unvan ve lakabı olan bir kelime kullanıyor: Yoldaş. Bu kelimeyi aynen kabul ediyor ve gelenleri yoldaş olarak tanıyoruz. Gelenler, dostlarımız ve yoldaşlarımızdır. Aynı yolda yürüyen, aynı amaca doğru giden yoldaşlar.”*⁴⁰²

İngilizlerin emperyalist politikalar yürüttüğü Anadolu toprakları üzerinde ulaşmak istedikleri emellere Sovyet Rusya'nın engel olmak istemesi, İngiltere'de ciddi bir endişe ve rahatsızlık yaratmıştır. Gerek İngiltere siyasetçileri, gerek de İngiltere kamuoyu konuya ilişkin rahatsızlıklarını açıkça ve yüksek sesle dile getirmekte idiler. Ülke medyasında da konuya ilişkin çarpıcı haberlerin yapıldığını ve bu meselenin çözümü için bir takım fikirler üretildiğini görebilmekteyiz. Daily Herald gazetesinin 13 Ekim 1920 tarihli sayısında yer alan bir haberde, İtilaf Devletleri'nin diplomatik temsilcileri konuya ilişkin bir çözüm planı hazırlamışlardır. Bu planın içeriği şu şekildedir:

*“Kemal'i tanımalı, Ermenistan'da yaptığı masrafları tazmin etmeliyiz. O zaman Kemal, Bakü'den Kızılları kovmaya razı olacaktır. Müslümanlara yapılacak bir çağrı ve düzenlenecek bir suikastla Azerbaycan Sovyet Hükümeti'ni devirebiliriz. Ve o durumda, İtilaf Devletleri'nin gizli desteğine sahip olacak olan Kemal, dindaşlarını kurtarmak için savaşa girebilir ve bu arada petrole de sahip olabilir.”*⁴⁰³

İtilaf Devletleri'nin bu niyeti, gerçekten de Kafkasya'da bir savaş tehlikesinin baş göstermesine sebebiyet vermiştir. Ancak Türkiye ile Rusya arasında 16 Mart 1921'de imzalanacak dostluk antlaşması bu tehlikeyi ortadan kaldıracaktır.

Türk-Rus ilişkilerinde önemli olan bir başka konu ise, Ali Fuat Cebesoy'un Moskova Büyükelçiliği görevine getirilmesidir. Gediz taarruzu sırasında Kuvay-i Milliye komutanı olan Ali Fuat Cebesoy, taarruzun ardından Kuvay-i Milliye Komutanlığının lağvedilmesinden sonra Moskova Büyükelçisi olarak göreve başlamıştır. Moskova elçiliğinin kadrosu biraz geniş tutulmuş ve bu elçiliğe birçok görev verilmişti. Şüphesiz bu görevlerin en önemlisi Sovyet Hükümeti'nin Anadolu'ya yapacağı silah ve cephane yardımları idi. Aynı zamanda Rusya topraklarında esir kalan Türk vatandaşlarının ana vatana getirilmesi konusunda da bir takım görevler üstlenilmiştir.⁴⁰⁴ Aralık ayı başlarında yola çıkan Ali Fuat Cebesoy ve beraberindeki geniş heyet, Moskova'ya giderken bir hafta Tiflis'te de kalmışlardır.⁴⁰⁵

⁴⁰¹ Mehmet Perinçek, a.g.e, s.67

⁴⁰² Mehmet Perinçek, a.g.e, s.68

⁴⁰³ Dimitir Vandov, a.g.e, s.55

⁴⁰⁴ Aksel Keskin, a.g.e, s.131

⁴⁰⁵ Bülen Gökay, a.g.e, s.119

Mustafa Kemal Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği görevine çocukluktan beri çok yakın bir arkadaşı olan Ali Fuat Cebesoy'u ataması, onun Sovyet Rusya ile olan ilişkilere ne kadar büyük bir önem verdiğini açıkça göstermektedir. Aynı zamanda Rusların Türkiye'de Sovyet Büyükelçiliğini açmaları, Rusların da Türklerle olan ilişkilere ne denli önem verdiklerini göstermektedir.

Lenin, Ermeni Askeri Devrim Komitesi Başkanı Kasyan'a 2 Aralık 1920'de şu telgrafi çekmiştir: "*Şahsınızda, emperyalizmin esaretinden kurtulan emekçi Sovyet Ermenistan'ını kutluyorum. Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan emekçileri arasında kardeşçe dayanışma kurmak için bütün gayretleri göstereceğinden kuşku duymuyorum*"⁴⁰⁶

Anadolu Hükümeti temsilcileri ile Sovyet Rusya Hükümeti temsilcileri arasındaki görüşmeler sırasında Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin'in Doğu Anadolu'daki bazı vilayetlerin Ermenistan'a verilmesini talep etmesinden dolayı görüşmeler tıkanmıştı. Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki XV. Kolordu, Misak-ı Milli sınırları içinde olan Kars, Sarıkamış, Ardahan, Artvin, Batum ve Iğdır'ı alıp Gümrü'yü de işgal edince Ermeniler barış istemek zorunda kalmışlardır. Ermeniler, 3 Kasım'da hazırladıkları barış teklifini 6 Kasım'da Kâzım Karabekir Paşa'ya iletmışlerdir. Kâzım Karabekir Paşa Ermenilerin bu teklifini kabul etmiş ve barış görüşmeleri 22 Kasım 1920'de başlamıştır.⁴⁰⁷ 3 Aralık 1920'de antlaşma karşılıklı olarak imzalanmıştır.⁴⁰⁸

Gümrü Antlaşması sayesinde, Ermeniler Doğu Anadolu'daki tüm iddialarından vazgeçmiş ve Sevr Antlaşması'nı tanımadıklarını kabul etmişlerdir. Bu antlaşma sayesinde Türkiye'nin Sovyet Rusya'dan yardım alması kolaylaşmıştır. Aynı zamanda Doğu Cephesi'nin başarıya ulaşması, buradaki askerlerin batıya ve güneye aktarılmasını ve buralardaki Türk gücünün arttırılmasını sağlamıştır.⁴⁰⁹

İki hükümet arasındaki karşılıklı mektuplaşmalar Türk-Rus ilişkilerinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bu arada Sovyet Hükümeti, Türk ordusunun ihtiyacı olan silahların bir kısmını göndermeye başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Aralık 1920'de Lenin'e çektiği telgrafta gönderilen yardımlardan ötürü şükranlarını bildirmiştir.⁴¹⁰

Elbette milli mücadele döneminde Anadolu halkına yardım gönderen bir tek Ruslar değildi. Aynı zamanda bu dönemde Azerbaycan'dan da Anadolu'ya önemli miktarda yardım yapılmıştır. Bu yardımlar genel olarak Anadolu'daki petrol ihtiyacını karşılamaya yönelik olmuş, fakat sadece petrole sınırlı kalmamıştır.

⁴⁰⁶ Dimitir Vandov, a.g.e, s.53-54

⁴⁰⁷ İskender Yılmaz, Gümrü Antlaşması, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s.60

⁴⁰⁸ Elnur Hasan Mikail, a.g.e, s.101

⁴⁰⁹ Enver Emre Öcal, a.g.e, s.150

⁴¹⁰ Dimitir Vandov, a.g.e, s.51

Kâzım Karabekir Paşa, Anadolu'ya bir takım yardımların sağlanabilmesi için Asteğmen Şerif Efendi'yi Azerbaycan'a göndermiştir. Ali Haydar Karayev ile bu konuda görüşmeler yapan Asteğmen Şerif Efendi, Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nden yardım sözü almıştır. Ancak yardımların hemen gönderilmesi mümkün olmamıştır. Bunun nedeni ise, Azerbaycan'ın iç ve dış meselelerde artık tamamen Sovyet Rusya'ya bağlı bir hale gelmesidir. 30 Eylül 1920'de Azerbaycan ile Sovyet Rusya arasında imzalanan antlaşmadan dolayı Azerbaycan, Sovyet Rusya'nın müsaadesi olmayan hiçbir iş yapamamaktaydı.⁴¹¹

Ancak Azerbaycan halkı ve bazı yöneticileri daima Anadolu'ya ve onun kardeş halkına yardım yapılmasından yana bir tavır sergilemişlerdir. Nitekim Azerbaycan Hükümeti yetkililerinin Malta'daki Türk esirlerin kurtarılmasına yönelik bir takım ciddi girişimlerinin olduğunu söylemek gerekir. Her ne kadar bu girişimlerden olumlu bir sonuç elde edilememiş olsa da, bu dönemde Sovyet Azerbaycan yetkililerinin böyle bir girişimde bulunmaları kayda değer sayılmalıdır. Bunun dışında, Kâzım Karabekir Paşa tarafından TBMM'ye gönderilen bir telgraftan anlaşılacağı üzere, Azerbaycan Sovyet Hükümeti Erzurum'daki askeri okullara bir takım maddi yardımlar sağlamıştır.⁴¹²

Görüldüğü gibi hem Sovyet Rusya Hükümeti, hem de Azerbaycan Sovyet Hükümeti Anadolu'daki işgal durumuna kayıtsız ve sessiz kalmamış, iki hükümet de ellerinden gelen yardımı bölgeye göndermiştir. Ancak bu yardımların Anadolu'ya gelişi de son derece zor olmuştur. Bunun nedeni ise, özellikle İngilizlerin Sovyet Rusya'dan Anadolu'ya gönderilecek yardımların karşısını almak istemesiydi. Bu yardımları engellemek için; Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'a dayanan bir set kurulması gerektiğini düşünen İngilizlerin Kafkas Temsilcisi Oliver Wardrop, Lord Curzon'a telgraf çekerek bu set sayesinde Türkiye'nin Rusya'dan yardım almasını engelleyebileceklerini belirtmiştir. Bu set, Kafkas Seddi olarak adlandırılmıştır.

Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi'nin Bolşevik tehlikesi karşısında bulunan Azerbaycan'a ve Gürcistan'a maddi yardımın gönderilmesinin yanı sıra, Kafkasya'ya ordu gönderilmesi meselesi de tartışılmıştı. Mareşal Ferdinand Fosh, Feldmareşal Q. Wilson ve İngiliz Savunma Bakanı W. Churchill, Kafkasya'ya ordu gönderilmesi görüşünü savunarak İngiltere'nin Hazar Denizi'nde kontrolü eline alması gerektiğini ve yalnız bu şekilde Bolşeviklerin durdurulabileceğini beyan etmişlerdir. Fakat İtilaf Devletlerinin sivil yöneticileri, özellikle de Fransa Başbakanı Clemanceu, İngiltere Başbakanı Loyd George ve İtalya Başbakanı Signor Nitti, ordu gönderilmesi konusundaki düşünceye karşı çıkmış, bunun yerine Kafkas Cumhuriyetlerinin silah donatımı ve maddi yönden desteklenebileceğini ileri sürmüşlerdir. Toplantıdan çıkan sonuç bölgeye askeri güç gönderilmeden Kafkas Cumhuriyetlerinin silah donatımı ve maddi yönden desteklenmesi, Bolşeviklere karşı

⁴¹¹ Mehman Ağayev, a.g.e, s.224

⁴¹² Mehman Ağayev, a.g.e, s.224

Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan meydana gelecek bir savunma bloğunun oluşturulması şeklinde olmuştur.⁴¹³ Kafkas Seddi olarak bilinen İtilaf Devletleri'ne ait bu proje böyle oluşmuştur. Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkilerde bir dönem tatsızlığın meydana gelmesine sebep olan Kafkas Seddi'nin Türkiye'ye ne gibi zararlarının olabileceğine ve Mustafa Kemal Paşa'nın Kafkas Seddi ile ilgili görüşlerine de yer vermek gerekir.

Mustafa Kemal Paşa, Sovyet Hükümeti'ni ve Anadolu'yu tehdit eden Kafkas Seddi'nin yıkılmasını milli mücadelenin başarıya ulaşması konusunda zorunlu görmekteydi. Bu seddin yıkılmaması, Anadolu'daki milli mücadelenin başarıya ulaşmaması anlamına gelebilirdi. Çünkü Anadolu bu dönemde Sovyet Rusya'dan gelecek yardımlara gerçekten son derece fazla ihtiyaç duymaktaydı. Mustafa Kemal Paşa, Kafkas Seddi'nin yıkılmaması durumunda karşılaşılabilecek zorlukları şu şekilde dile getirmiştir:

“Anadolu Türkleri, İtilaf Devletleri subaylarının kumandası altında, sömürge askeri olarak ordular teşkil edecek, hem Kafkasya milletlerinin İtilaf itaatine tutulmasını ve hem de Bolşevik istilasının durdurulmasını temin için kan dökceklerdir. Dolayısıyla, Kafkasya Seddi'nin yapılmasını Türkiye'nin kat-i mahvı projesi sayıp, bu seddi İtilaf Devletleri'ne yaptırmamak için en son vasıtalara müracaat etmek ve bu uğurda her türlü tehlikeleri göze almak mecburiyetindeyiz”⁴¹⁴

Görüldüğü gibi Anadolu'daki ulusal kurtuluş savaşı önderleri ve bu kurtuluş savaşına inananların hepsi Kafkas Seddi'nin kendileri için büyük bir engel teşkil edeceğinin farkındaydılar. Bu nedenle İtilaf Devletleri'nin bu projesinin hayata geçirilmesi engellenmelidir. Mustafa Kemal Paşa'nın; *“Türk milletini mahvetme projesi”* olarak adlandırdığı bu proje, Bolşevik Rusya'nın da katkılarıyla engellenmiş ve ulusal kurtuluş savaşı için gerekli olan yardımlar temin edilebilmiştir.

Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye yaptığı yardımlar sadece Kafkas Seddi projesinin engellenmesi ile sınırlı kalmamıştır. Bu dönemde askeri yardımlar bazı teknelerle sağlanmaktaydı. Özellikle; Yıldız, Mebruke ve Hayreddin isimli sivil motorlar bu işe seferber edilmiş, ancak bunlar yetersiz kalmıştır. Aydınreis ve Preveze adlı iki gemi bu dönemde bu iş için seferber edilebilecek durumda idiler. Ancak bu gemiler ciddi biçimde onarıma ihtiyaç duymaktaydılar. Aynı zamanda Samsun'a bir görev için gönderilmiş bu gemiler İtilaf Devletleri tarafından geri çağırılmıştı. Ancak Aydınreis ve Preveze gambotları bu emri dinlemeyerek Ankara Hükümeti'nin emrine girmiştir. Bu gemilerin İtilaf Devletleri'nin eline geçmemesi için saklanması ve onarılması gerekiyordu. Burada da yine Sovyet Rusya devreye girmiş, Aydınreis ve Preveze gemilerinin yanı sıra, Şahin gemisini de Novorosisk limanına getirerek tamir ettirmeye başlamıştır. Bunun dışında bir de, Sovyet

⁴¹³ Mehman Ağayev, a.g.e, s.162

⁴¹⁴ Mehmet Perinçek, a.g.e, s.23

Rusya'nın Ankara Hükümeti'ne Jivoy ve Jutki adında iki gambot verdiğini de bilmekteyiz.⁴¹⁵

Hem Sovyet Rusya, hem de Ankara Hükümeti tüm bu çalışmaları gizlilik içinde yürütmekteydi. Hatta İtilaf Devletleri'ne ait gemilerin hareketlerini izleyebilmek için İstihbarat Dairesi bile kurulmuştur. Ancak bu önlemlere karşılık, Yunan donanması Samsun'u bombalamıştır. Yunan donanmasının amacı Sovyet Rusya'nın gönderdiği yardımları indirmek için kullanılan iskeleyi ve gönderilen silahları tahrip etmektir. Yunan donanması bu sırada Samsun'daki Rus konsolosluğunu da bombalamıştır. RSFSC Dışişleri Halk Komiseri Karahan, İtilaf Devletleri'ne bir nota göndererek, Yunan donanmasının bu hareketini kendisine karşı düşmanca bir tavır olarak gördüğünü, bu durumun bir an evvel düzeltilmesi gerektiğini, aksi takdirde bu işin sorumlusunun İtilaf Devletleri olacağını belirtmiştir. Yani Sovyet Rusya, Yunan donanmasının bu hareketini kendisine yapılmış bir saldırı olarak kabul etmiştir. Ayrıca Almanya'dan satın alınan uçakların Türkiye'ye getirilmesi konusunda da yine Sovyet Rusya devreye girmiş ve Türkiye'ye yardım etmiştir.⁴¹⁶

Görüldüğü gibi ilk Türk Heyeti'nin Moskova'ya giderek burada temaslarda bulunması Anadolu ulusal kurtuluş mücadelesine son derece önemli katkılar yapmıştır. Ancak iki ülke arasında bir dostluk antlaşması imzalanamamıştır. Bunun nedeni ise, Sovyet Rusya Dışişleri Halk komiseri Çiçerin'in Ermenistan için Türkiye'den toprak talep etmesi olmuştur. Bu talep Ankara Hükümeti'ni Sovyet Rusya ile kurulacak ilişkilerde daha dikkatli davranmaya sevk etmiştir.⁴¹⁷ Bu dönemde Ankara'nın Sovyet Hükümeti'nin amaçlarına yönelik kuşkularını güçlendiren ve tehlike sinyalleri veren başka bir sebep daha vardı. Bu endişe ve kuşkuyu yaratan durum, komünistlerin Anadolu'da Sovyet yanlısı propaganda yapmalarından kaynaklanmıştır. Anadolu'da bir takım sol hareketlerin giderek güç ve ivme kazanması Türkiye ve Sovyet Rusya arasında kurulmaya çalışılan yakın ilişkileri kısmen de olsa gölgelemiştir. Özellikle Yeşil Ordu⁴¹⁸ adı verilen örgütlenmenin bu konudaki rolü son derece fazladır.⁴¹⁹ Yeşil Ordu'nun dışında Ankara'da illegal bir şekilde kurulan Türk Komünist partisi de vardı. Anadolu'daki Sovyet temsilcisi Şerif Manatov'un bu partinin kurulmasında etkin bir rol aldığı da söylenmektedir. Tabanını genişletmek isteyen Türk Komünist Partisi, 7 Aralık 1920'de adını Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası olarak değiştirip yasal bir parti haline gelmiştir. Ancak Anadolu'da faaliyet gösteren komünist ideolojiye mensup teşkilatlanmalar arasında en önemli ve düzenli kuruluş, şüphesiz Türkiye Komünist Partisi idi. Mustafa Suphi tarafından örgütlenen bu partinin başkanlığını 1918'den

⁴¹⁵ Mehmet Perinçek, a.g.e, s.61

⁴¹⁶ Mehmet Perinçek, a.g.e, s.62

⁴¹⁷ Kâmuran Gürün, a.g.e, s.54

⁴¹⁸ Türkmen Törel, a.g.e, s.71

⁴¹⁹ Nurer Uğurlu, Çerkez Ethem Kuvvetleri Kuvayı Seyyare, Örgün Yayınevi, İstanbul 2007, s.368

beri Mustafa Suphi'nin kendisi yapmaktaydı.⁴²⁰ İşte bu komünist örgütlenmelerin Anadolu'daki faaliyetleri Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki ilişkilere bazı dönemlerde zarar verebilmiştir.

Zaten ikili ilişkiler sırasında iki hükümetin de birbirinden zaman zaman kuşku duyduğu açık bir gerçektir. Sovyet Rusya'nın da Ankara Hükümeti'nden kuşkulanasına neden olan bir takım gelişmeler meydana gelmiştir. Buna verebileceğimiz en iyi örnek, I. İnönü Savaşı sonrası Ankara Hükümeti'nin Bekir Sami Bey başkanlığındaki bir heyeti Londra Konferansı'na göndermesidir. Bekir Sami Bey'in bir takım antlaşmalar imzalaması Sovyet Rusya Hükümeti'ni tedirgin etmiştir. Hâlbuki Sovyet Rusya da bu dönemde İngiltere Hükümeti ile ticaret antlaşması imzalamak için bir takım görüşmelerde bulunmuştur. Yani hem Sovyet Rusya'nın, hem de Ankara Hükümeti'nin birbirlerinden başka devletle ikili ilişkiler kurması iki tarafı da kuşkulandırmış ve tedirgin etmiştir. Bu nedenle iki ülke temsilcileri de birbirleri ile yaptıkları görüşmelerde bu konulara aydınlık getirmek ve Türk-Rus ilişkileri açısından herhangi bir tehlikenin olmadığını dile getirmek zorunda kalmışlardır. Ancak tüm bu olumsuz gelişmeler iki ülke arasında 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nın imzalanmasına engel olamamıştır.⁴²¹ Tabi bu antlaşma ile bütün sorunların çözüme kavuşturulduğunu söyleyemeyeceğimiz gibi, oluşturulan belgeli dostluk aradaki kuşku, endişe ve güvensizliği de tamamen ortadan kaldıramamış ve bundan sonra da yeni sorunların ortaya çıkmasını, ilişkilerde yeni buhranların yaşanmasını engelleyememiştir.⁴²²

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki; Mustafa Kemal Paşa ve Kâzım Karabekir Paşa, Sovyet Rusya ile kurulan ilişkilerde son derece açık ve kararlı davranmışlardır. Ankara Hükümeti bu dönemde, Sovyet Rusya'nın Kafkas Cumhuriyetlerini komünist yapma çabalarını desteklemiştir.⁴²³ Dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey, Rusların Kafkasya'yı komünist yapma çabalarını kötü görmediklerini belirtmiş ve TBMM'de yaptığı bir konuşma sırasında şunları söylemiştir:

“Bizim Rusya ile beraberliğimiz, sadece emperyalizme karşı birlikte mücadele etmekten ibarettir. Hatta kapitalizm mücadelesinde bile Rusların kabul etmiş oldukları prensipleri kabul edemeyiz, uygulayamayız. Eğer kapitalizme karşı mücadele bir toplumsal zorunluluk olursa, bu toplumsal devrimi ancak bu memleketin, bu memleket halkının gerçek durumunu, eğitimini bilen kendi evlatları yapabilir. Zaten Rusya ile aramızda bu bakımdan hiçbir anlaşmazlık da yoktur.”⁴²⁴

Mustafa Kemal Paşa, Bolşeviklerle kurulan yakın ilişkileri sadece siyasi ve askeri düzeyde tutmak niyetindeydi. Mustafa Kemal Paşa ve Anadolu hareketinin

⁴²⁰ Bülen Gökay, a.g.e, s.139-141

⁴²¹ Yavuz Aslan, a.g.m, Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri, s.301

⁴²² Yavuz Aslan, a.g.m, Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri, s.301

⁴²³ Rem Kazancyan, a.g.e, s.13

⁴²⁴ Rem Kazancyan, a.g.e, s.13-14

diğer önde gelen isimleri bu ilişkilerin daha da öteye giderek Bolşevizm'in Anadolu'ya yayılmasını asla istememekteydiler. Zaten Bolşevikler de Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Milli Mücadele hareketinin Bolşevizm'i Anadolu'ya yerleştirmek gibi bir amaç taşımadığını gayet iyi bilmekte idiler. Mustafa Kemal Paşa'nın şu konuşması onun Bolşevizm'e karşı tutumunu yeterince açık bir biçimde anlatmaktadır:

“... Bolşeviklere gelince, bizim ülkemizde bu öğretinin hiçbir biçimde yeri olamaz. Dinimiz, geleneklerimiz aynı zamanda sosyal yapımız böyle bir düşüncenin yerleşmesine elverişli değildir. Türkiye’de ne Büyük kapitalistler, ne de milyonlarca zanaatçı ve işçi vardır. Öte yandan tarım alanında bir sorunumuz yoktur. Son olarak toplumsal açıdan dinsel ilkelerimiz bizi Bolşevikliği benimsemekten uzak tutmaktadır.”⁴²⁵

Mustafa Kemal Paşa, 1935 yılında yaptığı bir başka konuşmasında ise Bolşevizm ile ilgili olarak şunları söylemiştir:

“Türkiye’de Bolşeviklik olmayacaktır. Çünkü Türk hükümetinin ilk amacı, halka özgürlük ve mutluluk vermek, askerlerimize olduğu kadar sivil halkımıza da iyi bakmaktır.”⁴²⁶

İki ülke arasında başlayan ilk resmi temaslarda antlaşma taslağı oluşturulmuş, fakat bir dostluk antlaşması imzalanamamıştır. Fakat ikinci defa kurulan temaslarda iki hükümet arasında antlaşmanın imzalandığını ve bu antlaşmanın iki ülke arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası olduğunu görmekteyiz. Bu antlaşma sadece Türkiye ve Rusya'yı etkilememiş, aynı zamanda Türkiye ile Rusya arasındaki ikili ilişkileri bozmaya çalışan İtilaf Devletleri'nin emperyalist emellerini de boşa çıkarmayı başarmıştır. Moskova Antlaşması'nın iki ülke arasındaki bütün sorunları çözmediğini kabul etmekle beraber, Türkiye ve Sovyet Rusya arasında ilerleyen yıllarda kurulacak ilişkiler için son derece mühim bir role sahip olduğunu da vurgulamak gerekir.

Sovyet Rusya ile Rusya Çarlığı arasında Türkiye politikası konusunda çok ciddi farklar vardır. Sovyet Rusya'nın Türkiye Büyükelçisi olan Natseranus; Rus Çarları ve aristokratları, Ayasofya'nın hilalini haça çevirme hayalinde olduklarını, ancak Rus halkının asla böyle bir hayale ve arzuya kapılmadığını belirtmiştir. Bunun dışında Natseranus, Moskova Antlaşması sayesinde Rusya Çarlığı'na kesin olarak son verildiğini de dile getirmiştir. Yani Bolşevik Hükümeti, Rusya Çarlığı'na kesin olarak son verilmesinin Türkiye üzerindeki emellerin tamamen ortadan kaldırılması neticesinde mümkün olduğunu düşünmüşlerdir.⁴²⁷

⁴²⁵ Bilge Mete, Mustafa Kemal Atatürk Diyor ki, Toroslu Kitaplığı, İstanbul, 2003, s.35

⁴²⁶ Bilge Mete, a.g.e, s.35

⁴²⁷ Mehmet Perinçek, a.g.e, s.100-101

3.2.1. Doğu Halkları Kurultayı ve Türkiye'ye Etkileri

Bakü'de bir kurultayın toplanması fikri, Rusya Müslümanları tarafından ortaya atılmıştı. Onlara göre gaye, doğuda komünizmin uygulama şeklini tespit ve bu arada kendi problemlerini ortaya koymaktı. Rus komünist partisi bu teşebbüsü uygun bulmamış, buna karşılık 1 Eylül 1920'de Bakü'de bir toplantı yapılmasını kararlaştırmışlardı. Türkiye, İran, Azerbaycan, Türkistan, Hindistan, Belucistan, Afganistan, Çin, Gürcistan, Ermenistan, Dağıstan, Buhara, Çeçenistan, Kuban, Kırgızistan, Kuzey Kafkasya, Ukrayna, Kırım, Başkırdistan, Tataristan, Kazakistan ve Kalmuk Cumhuriyetlerinden 2000 civarında temsilci bu kurultaya davet edilmiştir.⁴²⁸ Türk Heyeti, 163 delege ile en geniş kapsamlı katılımı gerçekleştiren ülke olmuştur.⁴²⁹

Araştırmacıların büyük çoğunluğu, böyle bir toplantının yapılmasını III. Komünist Enternasyonal Yürütme Kurulu'nun bildirisine dayanarak, bu kuruluşun Haziran 1920 tarihli toplantısında almış olduğu karara bağlamaktadır. Böyle bir kongre düzenlemekle Komintern'in esas amacı, Batı emperyalizmi karşısında gövde gösterisi yapmaktı. Bir yandan Batı emperyalistlerinin en zayıf oldukları Doğu'dan gelecek tehditlerle onları korkuturken, öte yandan da İngiliz-Rus ticaret antlaşmasını en iyi şekilde gerçekleştirmek için Doğu dünyasının kendisine müttefik olduğu gösterilmek istenmiştir.⁴³⁰

Sovyet Rusya böyle bir kongre toplamakla neyi amaçlamaktaydı? Ali Fuat Cebesoy'a göre bu amaçlar şöyledir:

* Cepheden ve garp hudutlarından Avrupa'ya sirayet ettirilemeyen inkılâp hareketini Şarktan ve müstemlekelerden sokmak

* III. Enternasyonal'in II. Enternasyonal'e mukabil köylü ve amale hukukunu tanıdığını cihana ilan etmek,

* Şark milletlerinin kendileriyle beraber olduğunu Avrupalılara göstermek,

* Şark milletlerini ihtilale, kıyama davet veya mecbur emek,

* Enver Paşa ve arkadaşlarının kendileriyle müşterek çalıştığını göstererek, İslam milletleri arasında emniyet ve nüfuz kazanmak,

* İnkılâpçı Türkiye'nin kendileriyle dost ve siyasetlerine zahir olduğunu İslam âlemine göstermek suretiyle Türkiye'nin İslam âlemi üzerindeki nüfuzundan

⁴²⁸ Kâmuran Gürün, a.g.e, s.58

⁴²⁹ Mehmet Perinçek, a.g.e, s.87

⁴³⁰ Mehman Ağayev, a.g.e, s.235

faydalanarak Avrupa'nın aleyhine ihtilaller çıkartılmasını teşvik, mazlum ve mağdurlara yardım maskesi altında İslam memleketlerine hulûl ve nüfuz etmektir.⁴³¹

Ancak Sovyet Rusya, Türkiye'den delegelerin de bu konferansa gönderilmesi için Ankara Hükümeti'ne bizzat başvuruda bulunmamış, doğrudan doğruya halka müracaat etmiştir. Bu durum başta TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, birçok kişi tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Mustafa Kemal Paşa tepkisini şöyle dile getirmiştir:

“İlkelerimizi tüm dünya bilir; bunlar Bolşevizm ilkeleri değildir. Ulusu, Bolşevizm ilkelerini kabule zorlamak asla söz konusu olmamıştır. Türk görüşü, işçi görüşüdür ve halka egemenlik kazandırmak amacı gütmektedir. Bu ilke Bolşevizm'e karşı değildir. Türkler ulusalcıdır ve kendileri ile iş birliği yapan öteki uluslara saygıları vardır. Aynı zamanda Müslümandırlar ve Müslümanlık ulusalcılığı, şovenist ulusalcılığın üstüne bir düzeye çıkardığından, Türk ulusalcılığı Bolşevizm'in gelişmiş biçimi sayılabilir. Bolşevizm ancak bir sınıfı kapsar; oysaki Türk ulusu genellikle baskı altındadır. Yetkisiz ve sorumsuz herhangi bir kişinin ülkeye Bolşevik ilkelerini sokmaya çalışması hata olacaktır. Bakü Kongresi'ne ancak BMM temsilcileri olarak katılacaktır. Ulus adına ancak ulusun resmi ve yetkili temsilcileri söz söyleyebilirler.”⁴³²

Bakü Kongresi'ne resmen davet edilmemiş TBMM Hükümeti'nin bu kongreye resmi delege göndermesi beklenemezdi. Ancak bu dönemde çok zor şartlar altında bulunan Türkiye'nin, kendisini son derece yakından ilgilendiren meselelerin tartışıldığı bir konferansta temsil edilmemesi de yanlış olurdu. Her şeyden önce, Ankara Hükümeti'nin muhakkak bu konferansın amacını ve burada tartışılan konularla ilgili alınan kararları bilmesi gerekiyordu. Bu nedenle resmi olmasa bile, o sırada Moskova'da bulunan İbrahim Tali Bey, Türkiye adına kongreye gözlemci olarak katılmıştır. Ayrıca, Erzurum ve Trabzon vilayetlerinden de birer heyet bu kongreye katılmak için Kâzım Karabekir tarafından görevlendirilmiştir.⁴³³ Aynı zamanda; Tunus, Cezayir, Fas ve Trablusgarp inkılâpçılarını temsilen Enver Paşa da Bakü'deki konferansa katılmıştır.⁴³⁴

TBMM adına Bakü'ye gönderilen delegelere bir takım talimatlar verilmiştir. Bu talimatlar şöyledir:

* İdari inkılâp yaptık, içtimai inkılâp da adet ve dinimiz itibariyle müsaittir. Ancak henüz vakti değildir. Çünkü emperyalist Avrupalılar ve İstanbul Hükümeti ile harp halindeyiz. Aşağıdan yukarıya gelebilecek bir inkılâp inhilalimizi mucip olur. Murahhaslarımız müzakereleri dinlemeli ve bize haber vermelidir.

⁴³¹ Yavuz Aslan, a.g.m, Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri, s.290

⁴³² Mehman Ağayev, a.g.e, s.236-237

⁴³³ Mehman Ağayev, a.g.e, s.238

⁴³⁴ Kâmuran Gürün, a.g.e, s.58

* Kurultayda Anadolu'nun hakiki inkılâpçı olduğunu ve inkılâp ruhundan başka bir şey tanımadığını bilfiil göstermek, kurultaya iştirak edecek olan Avrupalı delegelerin bu hususta itimat ve emniyetlerini kazanmak ve muavenetlerinden memleketimiz için azami istifadeyi temin etmek, memleketimizin idare tarzı ve siyaseti hakkında en iyi usul ve şeklin ne olabileceğini onlara anlatmak.

* Murahhaslarımız Türkiye hakkında her ne şekil ve mahiyette olursa olsun bir hüküm ve karar ittihazına salâhiyettar değildir.⁴³⁵

Kurultay 1 Eylül 1920 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Başkanı Neriman Nerimanov'un konuşması ile açılmış ve Zinoviev kongre başkanı seçilmiştir. Kongre başkanı Zinoviev burada bir konuşma yapmıştır. Zinoviev'in konuşmasının Türkiye ile ilgili olan kısmı şu şekildedir:

“Biz, bizimle aynı düşüncede olmayan kitlelere de sabırla yardım ediyoruz. Bunlar fikren dahi bize muhaliftirler. Mesela Sovyet Hükümeti'nin Türkiye'ye yardım ettiğini biliyorsunuz. Biz, başında Mustafa Kemal bulunan hareketin komünist hareketi olmadığını bir dakika bile unutmuyoruz. Ankara'daki Halk Hükümeti'nin birinci oturumunun stenograf zaptı gözümün önündedir. Mustafa Kemal, Halifenin ve Sultanın şahsı mukaddestir, ona dokunulmaz diyor. Mustafa Kemal Paşa'nın başında bulunduğu hareket, Halifenin şahsını düşmandan kurtarmak istiyor. Bu komünist prensibi midir, hayır asla. Mustafa Kemal Paşa Hükümeti'nin Türkiye'de yürüttüğü siyaset, Komünist Enternasyonal'in siyaseti değildir. Fakat İngiliz Hükümeti'nin aleyhine yürüyen her inkılâp mücadelesine yardım etmeye hazırız. Bu saatte Türkiye'de terazinin gözü kim zengin ise onun tarafına eğilmektedir. Lakin bunun başka türlü olacağı zaman da gelecektir.”⁴³⁶

Kominform İcra Komitesi adına kurultaya katılan Pavlovic de Türkiye'den bahsederken şunları söylemiştir:

“Türk yoldaşlar Şûra hükümetine müracaatla, Çanakkale meselesinin Karadeniz'de sahili bulunan devletler arasında halledilmesini beyan ettiler. Biz bu fikri hararetle alkışlıyoruz. Bu fikir fiiliyata geçerse, toprakları Karadeniz sahilinde bulunan bütün milletler ve memleketler arasında birlik kurulmasına doğru ilk ve kat-i adım olacaktır. Çanakkale meselesini hal için Karadeniz Federasyonu yapılmalıdır. Federasyon usulü, yaşama kabiliyeti olduğunu ispat etti.”⁴³⁷

Bakü Kongresi'nde en çok ilgiyi Enver Paşa görmüştür. Özellikle Müslüman delegeler Enver Paşa'ya çok büyük bir saygı ve ihtiram göstermişlerdir. Bu durum, hem Azerbaycanlı hem de Türkiyeli delegeleri rahatsız emiştir. Bu delegeler Enver Paşa'yı şiddetle eleştirmiş ve konuşma yapmasını da engellemeye çalışmışlardır.

⁴³⁵ Mehman Ağayev, a.g.e, s.238-239

⁴³⁶ Kâmuran Gürün, a.g.e, s.59

⁴³⁷ Kâmuran Gürün, a.g.e, s.60

Fakat Rus komünist liderleri, diğerlerinin aksine Enver Paşa'nın Müslümanlar üzerindeki nüfuzundan faydalanmak ve bu sayede Anadolu'ya sızmak niyetinde idiler. Rus komünistlerin Anadolu'daki siyasetleri için Enver Paşa her zaman birinci sırada yer almıştır. Ancak Enver Paşa'nın dışında Mustafa Suphi başkanlığındaki TKT de yedek olarak tutulmaktaydı.⁴³⁸

Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye karşı bazı art niyetleri Bakü Kurultayı'nda yapılan konuşmalarda kendini iyiden iyiye hissettirmiştir. Bazı Sovyet temsilcileri küstah bir şekilde davranarak Anadolu'daki ulusal kurtuluş mücadelesine nezaketsizlik gösteren bir önerge kaleme almış, bunun kongrece onaylanmasını sağlamışlardır. Bu önergede, uluslararası emperyalist girişimlere ve politikalara karşı, Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Anadolu milli mücadele harekâtına destek vermekle beraber, ülke emperyalistlerden kurtarıldıktan sonra, bu hükümete itimat edilemeyeceği, işçi ve köylünün kendi istikbalini kendi eline alması gerekeceği düşüncesi yer almaktaydı. Bu önerge ile birlikte, Bolşevikler hakkında daha önceden zaten tereddütleri bulunan TBMM Hükümeti, Bakü Kurultayı'ndan sonra Sovyet Rusya'nın nihai hedefinin Türkiye dâhil olmakla, tüm Doğu ülkelerini Moskova'ya bağlamak olduğunu anlamıştır. Bakü Kurultayı sırasında ve sonrasında topladığı bilgiler ışığında hareket eden TBMM Hükümeti, daha sonraki dönemlerde Sovyet Rusya'ya karşı daha temkinli ve daha tedbirli davranacağı bir politika izlemeye başlamıştır.⁴³⁹

Bolşeviklerin emperyalizme karşı Doğu halklarını savunduğunu dile getirmesi çok saf ve iyi niyete dayanan bir söylem değildi. Eğer gerçekten böyle olsaydı, Doğu Halkları Kurultayı son derece olumlu izler bırakabilirdi. Ancak Sovyet Rusya'nın söyledikleri ile yaptıkları arasındaki tezatlıklar o kadar çoktur ki, kurultayın beklenen etkiyi yapmaması kaçınılmaz olmuştur. Bu kurultayın Doğu Halkları Kurultayı olmasına rağmen, Doğu halklarına mensup hiçbir delegeye kongrenin kararlaştırılması ve hazırlıkların yapılması safhasında herhangi bir rol verilmemesi, tüm organizasyonun Bolşevik Ruslar tarafından yapılması bu söylediklerimizi destekler niteliktedir. Her şey tamamen Rus komünistler tarafından organize edilmiş ve sahneye konulmuştur. Özellikle de tarafsız olarak kurultaya katılanların, yani komünist olmayanların kurultayda hiçbir etkinliği olmamıştır. I. Doğu Halkları Kurultayı, Doğu halklarının kendi sorunlarını ortaya atarak çözüm üretilmesini sağlamaya çalıştıkları bir kurultay olmamış, sadece Rus komünist liderlerinin kendi düşüncelerini, kendi çıkarları doğrultusunda Doğu Halklarına empoze etmeye çalıştıkları bir propaganda aracı olmuştur.⁴⁴⁰ Bu nedenle Doğu Halkları ile ilgili asıl meseleler ciddi şekilde ele alınamamış ve bu meselelerin çözümü konusunda herhangi bir fikir üretilememiştir.

⁴³⁸ Mehman Ağayev, a.g.e, s.240-241

⁴³⁹ Mehman Ağayev, a.g.e, s.241-242

⁴⁴⁰ Yavuz Aslan, a.g.m, Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri, s.299

Kurultaydaki bu olumsuz gelişmelere rağmen, Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki ilişkiler giderek inkişaf etmekte idi. İlişkilerin bundan sonraki en önemli safhası hiç şüphesiz taraflar arasında imzalanacak olan Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması olacaktır. Bu antlaşma, Moskova Antlaşması olarak adlandırılmış ve Türk-Rus ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası sayılmıştır.

3.2.2. Moskova Antlaşması

Mustafa Kemal Paşa'nın Upmal ve Eşba ile görüştüğü sıralarda, ikinci Türk Heyeti de Moskova'ya doğru yola çıkmıştı. 21 Kasım 1920'de Moskova Büyükelçiliği görevine atanan Ali Fuat Cebesoy önderliğindeki kadro, TBMM tarafından oldukça geniş tutulmuştu. Ali Fuat Cebesoy ve beraberindeki heyetin Moskova'ya doğru yola çıkmasından çok kısa bir süre sonra, Sovyet Hükümeti'nin Türkiye ile siyasal bir antlaşma yapma isteği Ankara'ya ulaşmıştı. Bunun üzerine Yusuf Kemal Tengirşenk başkanlığında ve Maarif Vekili Rıza Nur'un da içinde bulunduğu bir heyet Moskova'ya gitmek için görevlendirilmiştir. Ayrıca Ali Fuat Cebesoy'un da görüşmeler sırasında orada bulunması kararlaştırılmıştır. 14 Aralık 1920'de yola çıkan ikinci heyet, 7 Ocak 1921'de Kars'ta birince heyetle buluşmuştur.⁴⁴¹ Rıza Nur, kendi hatıralarında Moskova'ya gönderilmesi konusunu şöyle ifade etmiştir:

“Bu aralık heyet-i vekilece Rusya'ya yeni bir heyet gönderilmesi tekrarrür etti. Mustafa Kemal Paşa, heyet-i vekilede “Yusuf Kemal Bey Rusya'yı biliyor, gitsin” dedi. Muvafık, bir kişi daha lazım dediler. Mustafa Kemal Paşa durdu, durdu bana baktı.” Sen de gider misin?” dedi. Simasına baktım, hiç ümitsiz bir teklif, sesi de öyle. Ben derhal “giderim” deyince öyle bir güldü ve keyiflendi ki...”⁴⁴²

Tam bu dönemde, Moskova destekli Türkiye Komünist Partisi'nin lideri Mustafa Suphi ve partinin bazı önde gelenleri, partinin faaliyetlerini Anadolu'ya taşımak için Bakü'den Ankara'ya doğru yola çıkmışlardı. Fakat bu yolculuk Trabzon'da durdurulmuş ve bu kişilerin Ankara'ya ilerlemesine izin verilmemiştir. Daha sonra bir takaya bindirilen Mustafa Suphi, karısı ve partililer Batum'a geri gönderilmişlerdir. Bu gelişmelerden başka bilinen tek şey, bu takadaki kimsenin sağ çıkamadığıdır. Bu olay, “Karadeniz Vakası” olarak adlandırılmıştır.⁴⁴³

Türk komünistlerin öldürülmesi olayında Ankara Hükümeti hiçbir rolünün olmadığını belirtmiştir. Ancak ele geçen bir takım yazışmalarda Kâzım Karabekir Paşa'nın bu gurubun sınır dışı edilmesi için talimat verdiği ve Mustafa Kemal Paşa'nın da bu talimatı onayladığı bilinmektedir. Bu belgeler hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde Ankara Hükümeti'nin bu olayla olan bağlantısını gözler önüne sermektedir. Fakat bu belgelerde Türk komünistlerinin ölüm kararının verilip

⁴⁴¹ Mehmet Perinçek, a.g.e, s.95-96

⁴⁴² Rıza Nur, Dr. Rıza Nur'un Moskova-Sakarya Hatıraları, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s.2

⁴⁴³ Bülent Gökay, a.g.e, s.145

verilmediği veya bu kararı kimin verdiği bilinmemektedir. Bu durum bir sır olarak kalmıştır. Haber Moskova'ya ulaştığında RKP, sadece parti üyelerine resmi bir açıklama göndermiştir.⁴⁴⁴

Mustafa Suphi ve arkadaşlarının öldürülmesi ile ilgili bir başka iddia daha vardır. Bir dönem Türkistan Milli Komitesi Reisi olan Osman Hoca, Fethi Tevetoğlu'na şunları anlatmıştır:

“Arnavut Mustafa Suphi ve on dört arkadaşını Trabzon'da denize atırıp öldürten ve boğdurtan Hacı Selim Sami'dir. Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Türkiye'ye geçmelerinden az önce Kafkaslar üzerinden Moskova'dan Trabzon'a gelmiş bulunan Hacı Selim Sami bu işi tertiplemiştir... İyi bir komiteci ve antikomünist olan Hacı Selim Sami bu vazifeyi görmüştür...”⁴⁴⁵

Sovyet yazarlar bu olayın üzerinde çok fazla durmuş, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının ölümünün ikinci yıldönümünde bir eser yayınlamışlardır. Eserin giriş kısmında şu cümle yer almaktadır:

“1921 yılının Kânûn-ı Sâni'sinde 15 Türk komünistini Türkiye burjuvazyası Karadeniz'de boğdu.”⁴⁴⁶

Rus yazarların böylesine ideolojik bir yaklaşımla olayı değerlendirmiş olması son derece ilginçtir. Neyse ki bu üzücü durum Türkiye ve Sovyet Rusya arasındaki ilişkilere herhangi olumsuz bir tesir göstermemiştir. Fakat tam da Türk Heyeti'nin Moskova'ya doğru ittifak görüşmeleri yapmak için giderken böyle bir olayın gerçekleşmesinin nedeni ve ölümlerin kimin eliyle yaptırıldığı konusu üzerindeki sır perdesi kaldırılamamıştır.

Sovyet Rusya'nın göreve yeni başlayan Türkiye Büyükelçisi Mdivani de o sıralarda Kars'a gelmişti. Mdivani, Türk Heyeti'ne, Moskova'daki görüşmeleri sadece Dışişleri Halk Komiserliği'nin yürütmeyeceğini, ayrıca Milletler Halk Komiseri Stalin'in de müdahalede bulunacağını belirtmiş ve Türk topraklarının bir kısmının Ermenilere bırakılması gibi bir maddenin kesinlikle gündeme gelmeyeceğinin garantisini vermiştir. Mdivani, Türk Heyeti'ne herhangi bir zorlukla karşılaşmaları durumunda Stalin'e başvurabileceklerini de ayrıca belirtmiştir. Stalin'in bu görüşmelerde Türk topraklarını pazarlık meselesi yapmadığını onun Lenin'e yazdığı bir mektuptan da anlayabiliriz. Mektup şöyledir:

“Lenin Yoldaş, ben, yalnız dün öğrendim ki, Çiçerin, ne hikmetse Türklere aptalca ve provokatörce bir talep ileterek, Türk nüfusun çoğunlukta olduğu Türkiye vilayetleri Van, Muş ve Bitlis'i boşaltmalarını istemiştir. Bu emperyalist Ermeni

⁴⁴⁴ Bülent Gökay, a.g.e, s.146

⁴⁴⁵ Yavuz Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s.346

⁴⁴⁶ Yavuz Aslan, a.g.e, s.347

talebi bizim talebimiz olamaz. Çiçerin'in milliyetçi ruhlu Ermeni telkinleri doğrultusunda Türklere nota göndermesini yasaklamak gerekir."⁴⁴⁷

Stalin'in bu tutumu Lenin tarafından da onaylanmıştır. Lenin'in de bu tutumu onaylaması üzerine ilk görüşmelerde antlaşmanın imzalanmasına engel olan bu sorun çözülmüş ve iki heyetin de barış antlaşmasının imzalanmasına yönelik umutlarının artmasına sebep olmuştur.

Lenin, 28 Şubat 1921 tarihli çıkışında Türk ve Rus Heyetleri arasındaki görüşmeler ile ilgili şunları söylemiştir:

*"Türk işçi ve köylüleri, çağdaş halkların vahşete karşı koymalarının göz önünde bulundurulması gereken bir şey olduğunu kanıtlamayı başardılar. Emperyalist devletlerin Türkiye'yi mahkûm ettikleri yağmacılık, en güçlü emperyalist devletleri çekilmeye mecbur eden bir direnişe yol açtı. Bunun içindir ki, Türk hükümeti ile yaptığımız bu antlaşmaları büyük bir başarı olarak değerlendiriyoruz. Biz, hiçbir kurnazlığı kendimize hedef almadık. Bu görüşmelerin çok mütevazı bir çerçeve içinde geçeceğini biliyoruz, ama görüşmeler birçok büyük engellere karşın tüm halkların işçi ve köylü emekçi kitleleri arasındaki yakınlaşmanın ileri doğru adım attığı gerçeğiyle önem kazanmaktadır ve bunu katlandığımız güçlükleri değerlendirirken unutmamalıyız."*⁴⁴⁸

Lenin'in "*Bizi Kafkasya'daki sonsuz savaşlardan kurtaran antlaşma*" olarak değerlendirdiği Moskova Antlaşması'nı, Mustafa Kemal Paşa da aynı tarzda bir yaklaşımla nitelendirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın konuya ilişkin düşünceleri şöyledir:

*"Rus Şûralar Cumhuriyeti ile mevcut iyi münasebetlerimiz ve bağlarımız bu geçirdiğimiz sene zarfında, en mükemmel bir surette gelişmesinde devam etmiştir. 16 Mart'ta Moskova'da bir dostluk antlaşması yaptık. Bu antlaşma ile emperyalizmin ihtiraskâr saldırısına hedef olan iki devlet arasında tabii etkenlerden meydana gelen dayanışma, hukuki bir şekil ile de tespit edilmiş oldu."*⁴⁴⁹

Her iki ülkenin delegeleri 26 Şubat 1921 tarihinde Sovyet Dışişleri Komiserliği binasında toplanmışlardır. Türkiye'yi Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Tengirşenk, Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Cebesoy ve Sinop Milletvekili Rıza Nur Bey temsil etmiştir. Sovyet Rusya ise, Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin ve Merkez İcra Komitesi Üyesi Celal Korkmazov tarafından temsil edilmiştir. Türk ve Rus Heyetleri arasında devam eden görüşmeler sırasında Türk üyeler, Moskova'da tam yetkili bir Afgan Heyeti ile karşılaşmışlardır. Bu karşılaşmayı fırsat bilen Türk Heyeti, düzenli olarak rapor verdikleri XV. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir

⁴⁴⁷ Mehmet Perinçek, a.g.e, s.97

⁴⁴⁸ Dimitir Vandov, a.g.e, s.60

⁴⁴⁹ Mehmet Perinçek, a.g.e, s.100

Paşa'ya Afgan Heyeti ile bir antlaşma yapmak için görüşmelere başladıklarını bildirmişlerdir. Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Tengirşenk, 4 Mart 1921 tarihinde Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği raporda, Afgan Heyeti ile anlaştıklarını ve Türk-Afgan Antlaşması'nın imzalandığını bildirmiştir.⁴⁵⁰

Neticede Türkiye ile Sovyet Rusya arasında 16 Mart 1921 tarihinde Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalanmıştır. Bunda taraflar, halklar arasındaki kardeşlik ilkelerine ve halkların kendi kaderlerini belirleme hakkına saygı göstererek, emperyalizme karşı savaşta aralarındaki kardeşçe dayanışmayı ve iki halktan herhangi birine çıkarılan her türlü güçlüğün öteki halkın durumunu da ağırlaştırdığı gerçeğini göz önünde bulundurarak, iki ülkenin karşılıklı çıkarları temeli üzerinde samimi ve sürekli ilişkiler ve sarsılmaz bir dostluk kurma isteğinden hareket ederek aralarında dostluk ve kardeşlik antlaşmasını imzalamaya kararlı olduklarını vurgulamışlardır.⁴⁵¹

Bu antlaşma, o dönemlerde hala emperyalizme karşı ulusal kurtuluş savaşını yürütmekte olan hareket önderleri ve Anadolu halkı için son derece önemli bir gelişmeydi. Her ne kadar Sovyet Rusya genç bir devlet olsa da, Türk halkına bu zorlu davada son derece önemli bir destek sağlamıştır. Antlaşmanın girişinde yer alan şu cümleler bu antlaşmanın Anadolu'daki antiemperyalist ulusal kurtuluş mücadelesi için taşıdığı önemi çok daha iyi özetleyecektir:

“Ulusların kardeşliği ve halkların kendi yazgılarını özgürce belirleme hakkını tanımak konusunda anlaşılan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Rusya Şuraları Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti, emperyalizme karşı mücadeledeki dayanışmalarını ve bu iki halktan herhangi biri için söz konusu olan güçlüğün diğer halkın durumunu da kötüleştireceği olgusunu göz önünde bulundurarak ve aralarında sürekli ve yürekten karşılıklı ilişkiler ve her iki tarafın karşılıklı çıkarlarında temellenen kopmaz ve içten bir dostluk kurmak isteği ile dolu olarak bir dostluk ve kardeşlik antlaşması imzalamaya karar verdiler.”⁴⁵²

Antlaşma metninde daha sonra şu satırlar yer almıştır:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti:

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti İktisat Vekili ve Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey,

Hükümet-i mezkûre Maarif Vekili ve Türkiye Büyük Millet Meclisi 'nde Sinop Mebusu Doktor Rıza Nur Bey,

⁴⁵⁰ Aksel Keskin, a.g.e, s.143

⁴⁵¹ İsmail Soysal, Tarihçeleri Ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, (1920-1945), c:1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s.33

⁴⁵² A. M. Şamsutdinov, Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi (1918-1923), Çev: Ataoğlan Behramoğlu, Doğan Kitapçılık, İstanbul 1999, s.208

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Sefiri Kebiri ve meclis-i mezkûrun Ankara azası Ali Fuat Paşa,

Umuru Hariciye Komiseri ve Umum Rusya Merkez İcra Komitesi azası Jorj Çiçerin ile Umum Rusya Merkez İcra Komitesi azasından Celal Korkmazof;

*Murahhasini müşarünileyhim usulüne muvafık bulunan selahiyyetnamelerini badelteati mevadı hatiyeyi kararlaştırmışlardır.*⁴⁵³

Daha sonra Moskova Antlaşması'nın maddelerine geçilmiştir. 16 Mart 1921 tarihinde Ankara Hükümeti ile Sovyet Rusya Hükümeti arasında imzalanan Moskova Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın bazı maddeleri şöyledir:

* Taraflardan birinin imzalamadığı bir antlaşmayı diğeri de kabul etmeyecektir. Yani Sovyet Rusya, Sevr Antlaşması'nı kabul etmediğini resmen açıklamıştır.

* Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki eski antlaşmalar geçersiz sayılacaktır.

* Sovyet Rusya Misak-ı Milli'yi kabul edip kapitülasyonların geçersiz olduğunu onaylayacaktır.⁴⁵⁴

* Misak- Milli sınırları içindeki Batum, bazı şartlarla Gürcistan'a bırakılacaktır.

* Nahçıvan, Azerbaycan'a bağlı özerk bir bölge haline getirilecektir.

* Boğazların rejimi, Karadeniz'e kıyısı olan tüm ülkelerin katılımıyla gerçekleştirilecek bir konferansta belirlenecek, ancak Türk tarafının zarar görmemesi konusunda hassas davranılarak, bu yönde bir karar alınacaktır.⁴⁵⁵

Moskova Konferansı'na katılmış bütün Türk üyeler, Moskova Antlaşması'nın imzalanmasında en büyük pay sahibi olan kişinin Stalin olduğunu belirtmişlerdir. Stalin'in Türk dostu müdahaleleri, Moskova Konferansı'nın uzamasını önlemiş ve sonuca daha çabuk bir şekilde gidilmesini sağlamıştır. Lenin de tıpkı Stalin gibi bir tavır sergilemiştir. Sovyet lideri, konferans çalışmaları sırasında her akşam Çiçerin ile görüşmüş ve bilgi almıştır. Bunun dışında, Yusuf Kemal Tengirşenk ile de sık sık görüşen Lenin, Moskova Konferansı sırasında yapılan çalışmaların hızlı bir biçimde ilerlemesini sağlamıştır.⁴⁵⁶ Lenin'in Moskova Konferansı'nın başlamasından iki gün sonra yaptığı bir konuşma, onun Türkiye ile ilişkilerde sergilediği yapıcı ve olumlu tutumun göstergesidir. Lenin'in konuşması şöyledir:

⁴⁵³ Yusuf Kemal Tengirşenk, Vatan Hizmetinde, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.346-347

⁴⁵⁴ Elnur Hasan Mikail, a.g.e, s.106

⁴⁵⁵ Kâmuran Gürün, a.g.e, s.68-69

⁴⁵⁶ Mehmet Perinçek, a.g.e, s.99

“Moskova’da Türk delegeleri ile başlayan görüşmeler, özellikle memnurluk uyandıran bir olgudur. Çünkü Türk Hükümeti’nin temsilcileri ile aramızda dolaysız görüşmelerin başlaması, birçok engelle karşılaşmıştı. Şimdi burada bir anlaşmaya varma fırsatının belirdiği bir sırada aramızda daha sıkı bir ilişki ve dostluğun son derece sağlam bir temel üzerinde gelişeceğine ve bunun kuşkusuz diplomatik dalavereler sayesinde değil, son yıllarda her iki milletin de emperyalist devletlerden çekmediğinin kalmamış olması sonucu gerçekleşeceğine eminiz. Türkiye, emperyalist devletlerce yağma edilmeye öyle bir şiddetle karşı koydu ki, içlerinde en kabadayı olanı bile elini ondan çekmek zorunda kaldı. Türk Hükümeti ile yaptığımız görüşmeleri en büyük bir başarı saymamızın nedeni budur.”⁴⁵⁷

Lenin, bu açıklamaları yaparak Sovyet Rusya ile Türkiye arasında kurulan ilişkilerden duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Aynı zamanda bu ilişkilerin daha da geliştirilmesi gerektiğine inanan Lenin, Türk-Rus ilişkilerinin inkişafında ciddi anlamda büyük bir rol üstlenmiştir. Bu dönemde Sovyet Rusya’nın en önemli devlet adamlarından biri olan Stalin’in de Türkiye ve Sovyet Rusya arasında kurulan ilişkiler ile ilgili hemen hemen Lenin ile aynı düşüncelere sahip olması, ikili ilişkiler için oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Bunu hem Lenin’in, hem de Stalin’in söylemlerinden rahatlıkla anlayabilmekteyiz.

Böylelikle Sovyet Rusya ile Türkiye arasında yeni bir ilişki süreci başlamıştır. Ancak daha önce de söylediğimiz gibi, bu antlaşma iki ülke arasındaki ilişkilerde ortaya çıkan tüm sorunları çözmediği gibi, daha sonra göreceğimiz bir takım farklı sorunların da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ayrıca, Moskova Antlaşması ile aynı gün imzalan İngiltere ve Sovyet Rusya arasındaki ticaret antlaşması da, Türkler ve Ruslar arasında imzalanan Moskova Antlaşması’nın bir dostluk antlaşmasından öteye geçmesine ve bir müttefiklik antlaşması imzalanmasına engel olmuştur.

3.2.3. Moskova Antlaşması Sonrası Türk-Rus İlişkileri

Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması, iki ülke arasındaki sorunları tamamen çözmediği gibi, bu antlaşmadan sonra meydana gelen bazı gelişmeler ikili ilişkilerde bir takım problemlerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Yaşanan sorunlara bakıldığı zaman, bu sorunların karşılıklı güven ortamının yeterince iyi sağlanamamasından dolayı gerçekleştiğini görebilmekteyiz. Daha önce Ankara Hükümeti’nin Bekir Sami Bey başkanlığında Londra Konferansı’na katılması ve Sovyet Rusya’nın İngiltere ile ticaret antlaşması imzalamak için görüşmelerde bulunmasının iki ülke arasındaki ilişkilerde bir takım problemlerin yaşanmasına neden olduğunu söylemiştik. Ancak yaşanan problemler bunlarla sınırlı kalmamış, başka sorunların da ortaya çıktığı görülmüştür.

⁴⁵⁷ Mehmet Perinçek, a.g.e, s.100

Ali Fuat Paşa'nın Ankara'ya gönderdiği 11 Nisan 1921 tarihli raporda bir takım dikkat çeken hususlar vardır. Bu hususlardan bir tanesi de, Rusların dış politikada izledikleri yol ile alakalıdır. Rusların kendi çıkarları doğrultusunda hareket ederek, Amerika, Avrupa ve Japonya ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştıklarını belirten Ali Fuat Cebesoy, Rus milliyetçilerinin emperyalizm ile sürekli savaşmak yerine, emperyalist devletler ile geçici bir süreliğine anlaşmanın ve bu arada içeride kuvvetlenmenin kendileri için çok daha iyi bir yol olacağını savunmakta idiler.⁴⁵⁸ Ali Fuat Paşa'nın 15 Temmuz 1921 tarihli 674 sayılı bir başka raporunda da şu cümlelere rastlamaktayız:

“Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, Sovyet Hükümeti'nin karşılıksız olarak Türkiye'ye vermeyi vaat ettiği senelik 10 milyon altın rubleden, bu sene taksitinin geri kalan 4 milyon 600 bin altın rublenin alınması için yapılan teşebbüslere bu defa verilen cevapta, Rusya'nın dâhilinde baş gösteren büyük kıtlıktan dolayı şimdilik bu paranın verilemeyeceği bildirilmiştir. Bu mali yardımdan vazgeçilmesinin, Avrupalılar ile son zamanlarda girişmiş olduğumuz siyasi ilişkilerden, birçok teminatımıza rağmen hâlâ şüphe edilmekte olmasından doğduğunu hissediyorum.”⁴⁵⁹

Tabi yaşanan olumsuz gelişmeler bunlarla sınırlı kalmamış, başka sorunlar da ortaya çıkmıştır. Bu duruma verebileceğimiz en iyi örneklerden bir tanesi de, Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra, Ankara Hükümeti ile Fransa arasında imzalanan Ankara Antlaşması'dır. Fransa'nın 1920 yılının sonlarına doğru Türkiye'ye karşı yürüttüğü politikalarda bir takım değişiklikler yaşanmıştır. Fransızlar, İngiliz siyasetinden bağımsız bir şekilde politika yürütmeye başlamışlardır. Tabi bunda temel sebep kendi çıkarlarını kollamak ve korumak idi. Suriye ve Mısır'daki çıkarlarını korumak için Doğu'da bir barış ortamına ihtiyaç duyan Fransa, bu nedenle Ankara Hükümeti ile yakınlaşmaya başlamıştır. Dönemin Fransa Başbakanı Briand, temsilci olarak Franklin Boullian'ı Ankara Hükümeti ile görüşmeler yapmaya göndermiştir. 13 Haziran'da görüşmeler başlamış, ancak bu görüşmelerden hiçbir sonuç alınamamıştır.⁴⁶⁰

Sovyet Rusya, Ankara Hükümeti ile Fransa arasındaki bu görüşmelerden oldukça rahatsız olmuş ve ciddi biçimde kuşku duymaya başlamıştır. Aslında Sovyet Rusya'nın bu görüşmelerden kuşku duyması yersiz değildir. Çünkü Fransa, Kafkas cumhuriyetlerindeki eski hükümetlerin tekrar göreve gelmesini talep etmiştir. Ancak Ankara Hükümeti bu teklifi kabul etmemiş ve Yusuf Kemal Tengirşenk, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Türkiye'deki yetkili temsilcisi İbrahim Ebilov'a bu teklifi kabul etmediklerini bildirmiştir.⁴⁶¹ İbrahim Ebilov; Temmuz 1921'de, hem

⁴⁵⁸ Aksel Keskin, a.g.e, s.147

⁴⁵⁹ Kâmuran Gürün, a.g.e, s.73

⁴⁶⁰ Yavuz Aslan, a.g.m, Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri, s.302

⁴⁶¹ Yavuz Aslan, a.g.m, Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri, s.302

İtilaf Devletleri'nin, hem de Menşeviklerin Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki ilişkileri bozmak için her vasıtaya el attıklarını Lenin'e bildirmiştir.⁴⁶²

İbrahim Ebilov'un Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin gelişmesinde oldukça büyük bir rolü olmuştur. Mustafa Kemal Paşa de sağlamış olduğu katkılardan ve Türkiye'ye olan sevgisinden dolayı İbrahim Ebilov'a karşı her zaman yakınlık göstermiş ve onu zaman zaman övmüştür. İbrahim Ebilov'un Azerbaycan Elçisi olarak 14 Ekim 1921'de itimat mektubunu sunması üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı şu konuşma oldukça değerlidir:

Azeri Türklerinin dertleri kendi dertlerimiz, sevinçleri kendi sevinçlerimiz gibi olduğu için muradlarına nail olmaları, hür ve müstakil yaşamaları bizi pek ziyade sevindirir."⁴⁶³

TBMM Hükümeti temsilcileri ile Franklin Boullian Heyeti arasındaki görüşmeler 24 Eylül 1921'de yeniden başlamış ve özellikle sınırlar konusunda yapılan uzun görüşmelerden sonra, 20 Ekim 1921'de Yusuf Kemal Tengirşenk ile Frankin Boullian tarafından Ankara İtilafnâmesi imzalanmıştır. Bu görüşmeler sırasında Sovyet Rusya Büyükelçisi S. P. Natsarenius günü gününe haberdar edilmiş ve antlaşmanın sureti Rus Büyükelçisi'ne gönderilmiştir.⁴⁶⁴

Sovyet Rusya, Ankara Hükümeti ile Fransa arasında imzalanan Ankara Antlaşması'nın emperyalist güçleri zayıflatması açısından son derece önemli olduğunu kavramıştır. Aynı zamanda Sovyet Rusya Hükümeti, Fransa'nın Anadolu'dan çekilmesinin Türk kuvvetlerinin rahat bir nefes almalarına ve Yunanlara karşı daha güçlü bir savunma hattı oluşturmalarına yaradığını görmüştür. Tabii ki Sovyet Rusya'nın bu durumu görmüş ve anlamış olmasında Frunze'nin Ankara'da temaslarda bulunmasının ve bu temaslardan sonucunda ülkesine döndükten sonra yazdığı raporun çok büyük bir etkisi vardır. Frunze'nin raporu şöyledir:

*"Eğer Türk Hükümeti, Fransız-Türk Antlaşmasını imzalamamış olsaydı, Türkiye'nin savaşı uzun boylu sürdürmesini olası değerlendirmeye katılmıyorum. Fransız-Türk Antlaşması, Anadolu Türkiye'sine, yitirdiği bölgelere biraz olsun sırtını dayama ve savaşa başarı şansı elde ederek devam etme olanağı sağlamıştır. Türk Hükümeti bu antlaşmayı imzalamadan önce bütün önlemleri almış, dost devletlere görüşmelerin gidişi hakkında zamanında bilgi vermiş ve bizim ilişkilerimize zarar verebilecek hiçbir maddeye izin vermemiştir. Bu işle ilgili bütün belgeleri önüme serdiler"*⁴⁶⁵

⁴⁶² Ebülfez Amanoğlu, Akif Ahundov, Mustafa Kemal Paşa'nın Dostu İbrahim Ebilov, Atalay Yayınları, Çev: Yusuf Gedikli, Ankara 2003, s.23

⁴⁶³ Abdulaziz Kardaş, Atatürk ve Atatürkçülüğün Türk Dünyasına Etkileri, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, sayı:22, Van 2012, s.215

⁴⁶⁴ Aksel Keskin, a.g.e, s.155

⁴⁶⁵ Mehmet Perinçek, a.g.e, s.122-123

Türk-Rus ilişkilerinde zaman zaman meydana gelen anlaşmazlıkları çözmek için her zaman Stalin ile görüşmede bulunan Ali Fuat Cebesoy, bu defa da sorunu çözmek için Stalin ile bir görüşme talebinde bulunmuştur. Ali Fuat Paşa'nın görüşme talebini kabul eden Stalin, Ali Fuat Paşa'yı Kremlin Sarayı'nda ağırlamıştır. Ankara Antlaşması hakkında bazı sorular yönelten Stalin'in Türk tarafına karşı az da olsa kuşku ile yanaştığı anlaşılmaktadır. Ali Fuat Paşa'nın cebinden bir liste çıkararak, Sovyet Hükümeti'nden talep ettiği yardımları Stalin'e göstermesinden sonra, Stalin'in bu sözleri onun Türk Hükümeti'ne karşı duyduğu kuşkuyu göstermektedir:

“Ben size bu malzemeleri vereceğim ama yaptığınız mücadeleyi kazanıp vatanınızı kurtardıktan sonra Fransızlar ile birlik olup bize cephe alırsanız...”⁴⁶⁶

Stalin açıkça Türk tarafından neden kuşku duyduğunu belirtmiştir. Stalin'e cevap olarak Ali Fuat Paşa şunları söylemiştir:

“Hükümetim, beni alelade bir memur kadrosundan alarak buraya büyükelçi göndermiştir. Ben, bugünkü Türk Milli Hükümeti'nin mümessillerinden biri sayılırım. Bunu siz de bilirsiniz. Hükümetim beni buraya fevkalade büyükelçi olarak yollamıştır. Bundan başka, iki memleket arasında kurulan dostluğun yapımcılarından biriyim. Bunu da elbette bilirsiniz. Şimdi memleketini nezdinizde kuvvetli bir surette temsil eden bir büyükelçi diyor ki; elinizdeyim, ne ben ve ne de memleketim hiçbir hak iddia etmeyecektir. Şayet Fransızlarla beraber aleyhinize yürüyecek olursak, beni rehin olarak tutunuz ve istediğinizi yapınız.”⁴⁶⁷

Bu cevaptan memnun olan Stalin, talep edilen yardımların yapılacağına dair söz vermiştir. Ali Fuat Paşa da, bu yardımların daha fazla geciktirilmemesi gerektiğini, bu yardımların Milli Mücadele için son derece hayati olduğunu belirtir. İki taraf arasında yaşanan karşılıklı kuşku ortamı ilişkilerin sendelemesine neden olsa da, ikili ilişkileri hiçbir zaman durdurmamıştır. Bu dönemde iki ülkenin de birbirine ihtiyaç duyması bu durumun esas sebebinin oluşturmaktadır. Özellikle Türkiye'nin Sovyet Rusya'ya oldukça fazla ihtiyaç duyduğu kesindir. Mustafa Kemal Paşa'nın Ali Fuat Paşa'ya yolladığı 20 Kasım 1921 tarihli ve 3725 sayılı talimatta bunları daha iyi anlıyoruz. Talimat şöyledir:

* Ruslardan mümkün olduğunca çok silah ve para almak,

* Kendilerini dostluğumuzdan şüpheye düşürmemek ve istiklalimizi Rusya ve Doğu memleketleri ile birlikte hareket etmekte gördüğümüzü anlatmak. Bu çerçevede son Fransız antlaşmasında, Ruslar ve diğer Sovyet Cumhuriyetlerini alakadar edecek hiçbir maddenin bulunmadığını tekrar ve tekrar temin buyurmak,

⁴⁶⁶ Aksel Keskin, a.g.e, s.156

⁴⁶⁷ Aksel Keskin, a.g.e, s.156

* Misak-ı Milli'mizde kararlı olduğumuzu ve bunun Rusya'nın da menfaatlerine uyduğunu, bu sebeple kendilerinden kâfi derecede yardım beklemekte haklı olduğumuzu anlatmak. Misak-ı Milli'mizi Batıya tanıtmaktan vazgeçmeyeceğimizi ve bu hususta Rusya'dan lazım gelen yardımı elde edemezsek başkalarına da müracaat edebileceğimizi ihsas etmek,

* İngiliz Ticaret Mümessili ile temasınız olduğu takdirde, Misak-ı Milli esasları dairesinde barışa hazır olduğumuzu ve bunu İngiltere'nin bilmesi lazım geldiğini kendisine söylemek,

* İngiltere ile bu esaslar dairesinde bir anlaşmaya zemin olmak üzere, Rus Hükümeti aracılık yapmak isterse bunu kabul edebileceğimizi icabında Rus liderlerine anlatmak.

Bu rapor, Ankara Hükümeti'nin Sovyet Rusya'ya karşı yürüttüğü siyasetin anlaşılması için son derece önemlidir.⁴⁶⁸

İki hükümet arasındaki güvensizlik ortamından doğan kriz aşılmış ve Sovyet Rusya'nın Anadolu'ya gönderdiği silah yardımları aratarak devam etmiştir. Milli Mücadele için yapılan silah ve cephane yardımlarının toplamı şöyledir:

39.275 tüfek, 327 makineli tüfek, 54 top, 63 milyon tüfek mermisi, 150.000 top mermisi, 1000 atımlık top barutu, 4000 adet el bombası, 4000 şarapnel mermisi, 1500 kılıç, 20.000 gaz maskesi.

Yapılan para yardımı ise şu şekildedir:

11.000.000 altın ruble ve 100.000 lira değerinde altın külçe, 1920 yılında 850.000 lira, 1921 yılında 4.897.500 lira, 1922 yılında ise 2.625.000 lira yardım gelmiştir.⁴⁶⁹

Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin de Anadolu'ya yaptığı en ciddi yardımlar Moskova Antlaşması'nın imzalanmasından sonra meydana gelmiştir. İlk aşamada 30 vagon petrol, 2 vagon benzin ve 8 vagon gazyağı Anadolu'ya gönderilmiştir. 2 Mayıs 1921 tarihli I. Azerbaycan Sovyetleri Kurultayı'nda Anadolu'ya yapılan yardımların devam ettirilmesine karar verilmiştir. Ayrıca Anadolu'daki öksüz ve yetim çocukların ihtiyacının karşılanması amacıyla her yıl 36 vagon petrolün satılarak gelirinin Anadolu'ya gönderilmesi de kararlaştırılmıştır. Azerbaycan Sovyet Hükümeti, Erzurum ve çevresindeki petrolün çıkarılması için gerekli malzemeleri de Anadolu'ya göndermiş ve ayrıca 2 Nisan 1921'de Bakü'deki Türk temsilciliğine bir milyon altın ruble bağışta bulunmuştur. Azerbaycan'dan Anadolu'ya gelen yardımlar sadece hükümet tarafından yapılan yardımlarla sınırlı kalmamıştır. Anadolu'daki

⁴⁶⁸ Kâmuran Gürün, a.g.e, s.75-76

⁴⁶⁹ Baskın Oran, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980) c:I, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.162

işgale en az Anadolu Türkleri kadar üzülen Azerbaycan Türkleri, kardeşlerine yardım yapmak için bir fon kurulmasını sağlamışlardır. “*Anadolu Fakirlerine Yardım Fonu*” adı ile Azerbaycan Sovyet Hükümeti tarafından kurulan bu fon, Azerbaycan halkının Anadolu’ya yapmak istediği yardımları toplayarak, bu yardımların gereken yerlere ulaşmasını sağlamıştır.⁴⁷⁰

Bu dönemde iki ülke arasında yaşanan sorunlara da değinecek olursak birkaç gelişmeyi daha burada anlatabiliriz. Sakarya Meydan Savaşı sırasında yaşanan bir olayın Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilere ciddi bir biçimde zarar verdiğini görüyoruz. Bu olay, Enver Paşa meselesidir. Rusların Türkiye ile ilgili meselelerde Enver Paşa’dan yararlanmak istemesi, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Ankara Hükümeti’ni ciddi biçimde rahatsız etmekteydi. Rusların buradaki en büyük endişesi, Türk ordularının Yunan ordusu karşısında başarısızlığa uğraması ihtimali idi. Çünkü Ruslar, Türk ordusunun Yunanlara yenilmesi durumunda, Ankara Hükümeti’nin Batılı devletlerle uzlaşmasından çekinmekte idiler. Bu nedenle Enver Paşa’yı Türkiye’ye sokarak, olası bir yenilgide onu Mustafa Kemal Paşa’nın yerine geçirmeyi düşünmekte idiler. Ancak Rusların bu düşüncesi, Mustafa Kemal Paşa komutasındaki Türk ordularının 13 Eylül’de zafere ulaşmasının ardından boşa çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın daha sonra İttihatçılara karşı aldığı tedbirler de Enver Paşa ve arkadaşlarının çalışmalarını sonuçsuz bırakmıştır. Ancak her ne kadar Ruslar politikalarını uygulamamış olsalar da, Rusların böyle bir siyaset izlemeleri, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki ilişkilerin gerilmesine ve yara almasına neden olmuştur. Zaten ikili ilişkilerde ciddi bir güven sorunu yaşayan iki ülke, bu olaydan sonra çok daha ciddi bir biçimde birbirlerine karşı kuşku duymaya başlamışlardır.

Daha Moskova Antlaşması imzalanmadan önce yapılan görüşmelerde Ruslar, müzakerelere Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan temsilcilerinin de katılmasını istemiş, fakat Türk Heyeti buna karşı çıkmıştır. Ancak Moskova Antlaşması’nda bu cumhuriyetlerle daha sonra bir antlaşma yapılması karara bağlanmıştır.

26 Eylül 1921 tarihinde; Türk, Rus, Azeri, Gürcü ve Ermeni temsilcilerin katıldığı Kars Konferansı açılmıştır. Türk Hükümeti adına katılan temsilci, Kâzım Karabekir Paşa idi. Kars Konferansı, Moskova Antlaşması ile hemen hemen aynı hükümleri ve maddeleri içermektedir. Burada değinmek istediğimiz asıl konu, 13 Ekim 1921 günü imzalanan Kars Antlaşması’nın 10. maddesi, Moskova Antlaşması’nın 8. Maddesinin tekrarı, yani tarafların kendi ülkelerinde, diğer ülke aleyhinde mücadele yürütecek teşekkülleri barındırmamayı öngören hükmün aynısı idi. Buna rağmen Lozan müzakerelerine Ermenistan Cumhuriyeti adına katılmak isteyen ve Türkiye’nin kabul etmemesi nedeniyle müzakerelere katılmayan, ancak hem yazılı hem de sözlü olarak taleplerde bulunan Ermeni temsilciler, Türkiye’den toprak elde etmek için taleplerini sık sık tekrarlama olanağı bulmuşlardır. O tarihte

⁴⁷⁰ Mehman Ağayev, a.g.e, s.228-229

Ermenistan'ın bağımsızlığını kaybetmiş olmasına rağmen, Ermenilerin Moskova'dan hiçbir şekilde tepki görmemeleri de ikili ilişkilerde ciddi bir problem yaratmıştır.⁴⁷¹

Ancak sorunlar bunlarla da sınırlı kalmamıştır. İki ülke arasında yaşanan bir diğer sorun ise Molokanlar meselesi idi. Bu sorun iki ülke arasında diplomatik bir krize neden olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası Kars'ın Rusların eline geçmesi üzerine, Molokan mezhebine bağlı Ruslar bu bölgeye yerleştirilmişlerdi. Ancak TBMM Hükümeti'ne bağlı askeri birliklerin başlattığı ileri harekât neticesinde Kars'ın geri alınması, Molokan sorunu adı verilen bir meselenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Molokanların hayvancılık ve ziraatta ilerlemiş olmalarından dolayı Kars'ta kalmalarında yarar gören Ankara Hükümeti, Sovyet Rusya'nın Molokanlar arasında çeşitli vasıtalar ile Bolşevik propagandası yapması ve Bolşevikliğin Molokanlar arasında yayılması üzerine, bu düşünceden vazgeçmiş ve Molokanları sınır dışı etme kararı almıştır.⁴⁷²

Ancak çok ilginçtir ki, Molokan meselesi Moskova Antlaşması için yapılan görüşmeler sırasında neredeyse hiç gündeme gelmemiştir. Zaman içinde bu durumun büyüyen ciddi bir diplomatik kriz haline dönüşmesinde Rusların izlemiş oldukları siyasetin rolü oldukça büyüktür. Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin'in Ali Fuat Cebesoy'a 18 ve 21 Mayıs 1921 tarihli iki çok sert nota vermesi sorunu daha da büyük bir hale getirmiştir. 19 Haziran 1921'de Ankara'ya gelen Sovyet Rusya Hükümeti temsilcisi Natsarenius ile Yusuf Kemal Tengirşenk arasında yapılan görüşmeler sonucunda, Molokanlar sorununu çözmek için bir Türk-Sovyet Komisyonu oluşturulmuş ve bu komisyon 2 Ağustos 1921 tarihinde faaliyete başlamıştır.⁴⁷³

Fakat bu komisyonun çalışmaları da sorunun olumlu yönde çözülmesini sağlamamış ve Çiçerin, Ali Fuat Cebesoy'a 13 Kasım ve 2 Aralık 1921 tarihlerinde olmak üzere yine iki çok sert nota vermiştir. İki ülke arasında diplomatik bir krize neden olan Molokan sorunu Frunze başkanlığındaki Rus Heyeti'nin Ankara'ya gelerek Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesi sonucu olumlu yönde halledilmiş ve Molokanların büyük bir kısmı 1922 yılı içinde Rusya'ya gönderilmişlerdir.⁴⁷⁴

İki ülke arasında cereyan eden problemlere bir başka örnek verecek olursak; 21 Nisan 1922 günü Rus gizli polis teşkilatı Çeka'nın Moskova'daki Türkiye Büyükelçiliği ataşemiliterlik binasını basması olmuştur. Bu olayın yaşanması ve Rus Hükümeti'nin özür dilemek istememesi Ali Fuat Paşa'nın 10 Mayıs 1922 tarihinde Moskova'dan ayrılmasına neden olmuştur. Her ne kadar Rus Hükümeti daha sonra özür dilemiş ve mesele kapanmış ise de, Ali Fuat Paşa Moskova'ya geri dönmemiştir. Ancak bunun nedeni politik bir durum değil, Ali Fuat Paşa'nın

⁴⁷¹ Kâmuran Gürün, a.g.e, s.70-71

⁴⁷² Yavuz Aslan, a.g.m, Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri, s.307-308

⁴⁷³ Yavuz Aslan, a.g.m, Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri, s.308-309

⁴⁷⁴ Yavuz Aslan, a.g.m, Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri, s.309

Ankara'ya döndükten sonra başka bir göreve getirilmiş olmasıdır.⁴⁷⁵ Görüldüğü üzere, Türk-Rus ilişkilerinde her ne kadar yakınlaşmalar olsa da ve antlaşmalar imzalsansa da bir takım problemlerin ortaya çıkmasına engel olunamamıştır. Fakat her şeye rağmen, ortaya çıkan meseleler ve hatta zaman zaman diplomatik krize yol açan gelişmeler, iki ülkenin emperyalizme karşı ortak bir duruş sergilemesine mâni olamamıştır.

Sakarya Meydan Savaşı'nın ardından taarruz gücünü kaybederek savunmaya çekilmek zorunda kalan Yunan ordusunu tamamen ülke topraklarından atmak için hücumla geçmek gerekiyordu. Bu nedenle taarruz hazırlıklarına başlayan Türk ordusu, tüm hazırlıklarını tamamladıktan sonra 26 Ağustos 1922'de Yunan kuvvetlerine karşı hücumla geçmiştir. 30 Ağustos'ta Türk ordusunun kesin bir zaferiyle sona eren savaşın ardından düşman tamamen geri çekilmiş ve Türk ordusu İzmir'i Yunan işgalinden kurtarmıştır. Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Anadolu'da verilen Millî Mücadele'nin Büyük Taarruz neticesinde zafere kavuşması dost ve kardeş ülke Azerbaycan'ı da sevindirmiştir. Bu önemli ve bir o kadar da güzel hadisenin Azerbaycan'da yarattığı sevinç ve nasıl karşılandığını gösteren Mahmut Şevket Bey'in 14 Eylül 1922 tarihli raporu şu şekildedir:

“İzmir'in istirdadı (geri alınması) haberi üzerine ahali, hükümet ve matbuatızharı şadımanı ettiler.(Sevinç gösterisinde bulundular). Bakü bayraklarla ve Başkumandanımızın tasvirleriyle (resimleriyle) donatıldı. Azerbaycan Cumhuriyeti namına Komiserler Şûrası Reisi, İcraiye Komitesi Reisi, Harbiye Komiseri, Fırka Merkez azaları hep birlikte ve ayrıca Hariciye Komiseri ve müctemian Rus, İran, Buhara, Alman, İtalyan mümessilleri, bilcümle esnaf darülfünun (üniversite) talebesi, Azerbaycan muallim ve muallimeleri ve Bakü'de bulunan Türkmenler kâmilin ve ahali Mümessilliğe (Elçiliğimize) gelerek tebrikatta bulundular. Neriman Nerimanov da tahriren (yazılı olarak) beyan-ı tebrikat eyledi. Velhasıl halkın süruru şadımanı (sevinç ve neşesi) yazılabilen tezahüratın kat kat fevkinde (üstünde) bulunduğunu arz ederim efendim.”⁴⁷⁶

Dönemin Bakü Mümessili olan Mahmut Şevket Bey, aynı gün Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafında ise şunlara yer vermiştir:

“Dün Komiserler Şûrası Reisi Musabekov, İcraiye Komitesi Reisi Ağamalıoğlu, Harbi ve Komiseri Karaayev, Komünist Partisi Merkez azasından Mirişir Kasımov ve Cengiz, bilim yoldaşlar, suret-i mahsusada Sefarete gelerek, milletimizin gösterdiği gayret ve fedakârlık ve ordumuzun kazandığı muzafferiyat dolayısıyla Millet Meclisimizi ve ordumuz ile beraber bilhassa Zat-ı Âli-i Riyasetpenahilerini hararetle bir lisan ile tebrik edip temadi-i muzafferiyatımızı

⁴⁷⁵ Kâmuran Gürün, a.g.e, s. 71

⁴⁷⁶ Bilal N. Şimşir, Atatürk Dönemi İncelemeler, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s.28

*(zaferlerimizin devam etmesini) temenni ettiklerini telgrafla iblağını iltimas ettikleri maruzdur.*⁴⁷⁷

Büyük Taarruz'un ardından oldukça büyük bir sıkıntıya düşen Yunan Hükümeti, 2 Eylül günü mütareke istemiştir. Yunan Hükümeti'nin bu talebini İngilizlerin Atina'daki Büyükelçisi Bentinck, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bildirmiştir. Türk tarafı, yalnız tüm Anadolu toprakları işgalci kuvvetlerden temizlenirse mütarekenin olabileceğini belirtmiştir. Sonuç olarak, TBMM Hükümeti ile İtilaf Devletleri arasında 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi imzalanmış⁴⁷⁸ ve Anadolu'da yıllar süren emperyalist işgal son bulmuştur.

Mudanya Mütarekesi'nin imzalanması sadece Türkiye için değil, aynı zamanda Bolşevik Rusya için de son derece büyük bir önem arz etmekteydi. İtilaf kuvvetlerinin Boğazlar'ı elinde bulundurduğu dönemde kendisi için oldukça büyük bir tehdit oluşturan bu devletlerin bölgeden çekilmesi, Sovyet Rusya'nın da derin bir nefes almasını sağlamıştır. Anadolu'daki işgalin son bulması bölgemizdeki diğer devletler için de oldukça önemli olmuştur.

Uzun dönem Türkiye Cumhuriyeti'nin Hariciye Vekilliği görevini yürüten Tevfik Rüştü Aras'ın şu sözleri Türk-Rus ilişkilerinin daha iyi anlaşılması açısından bizlere yardımcı olmaktadır:

“Bu harpte, her kötü tahminin aksine ve en iyimser tahminlerin çok üstünde olarak büyük sevk ve iradesini ellerinde tutanların sulh davasında gösterecekleri yeni ve iyi sürprizle dostlarını ve insanlığı sevindirecekleri hakkındaki ümitlerim çok kuvvetlidir.

Harpten sonra kurulacak yeni dünyada, temenni ettiğimiz gibi, dünya milletleri arasında umumi bir iş birliği yapılır ve bu maksatla bir müessese kurulur ise, şu ve ya bu devlet arasında ittifak gibi ifadelerin yeri kalmaz. Ancak o güne kadar ve o hedefe varabilmek için tahakküme karşı mücadele edenler arasında, adına ister geniş iş birliği denilsin, ister ittifak tabiri kullanılsın, muahedelerle teyit edilen şekillerde topluca hareket ihtiyacı vardır ve bu ihtiyaç bakımından bir takım ittifaklar yapılmaktadır. Memleketimizin hayrına saydığım görüşlerimi yazarken de, Türkiye-Rusya münasebetlerinin ileri bir iş birliğine vardırılması arzusunu, hatta bir ittifak yapılması şeklinde ifade ettim.

Her iki memleketin inkılâplarında artık dünyaca bilinen müşterek vasıf, emperyalizm aleyhtarlığı ve dünyanın müşterek emniyetidir. Bu böyle olduğuna göre, Sovyetler Rusyası ile Türkiye arasında kurulmasını temenni ettiğimiz iş birliğinde hiçbir memleket aleyhine ve herhangi bir tahakküm lehine en zayıf bir ihtimal dahi

⁴⁷⁷ Bilal N. Şimşir, Atatürk Dönemi İncelemeler, s.28

⁴⁷⁸ İsmail Eyyupoğlu, Mudanya Mütarekesi, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002, s.235

bulunamaz. Bu iş birliği, dünya iş birliğine giden bir yoldur. Hiç olmazsa iki memleketin buldukları mıntıkalarındaki milletlerle eskiden de olduğu gibi, sulh davasında el ele vermelerini, aralarındaki iyi komşuluk ahengini perçinleştirmelerini mümkün kılar. Aynı zamanda Türkiye ile Rusya arasında ayırıcı bir tesir yapabilecek her türlü amilleri ve anlaşmazlıkları iptidadan önlemek için de en başta gelen tedbir sayılır.

Eğer insanlığın bütün ümidine rağmen dünya iş birliği gecikir ise, aziz memleketimizin sulhunun korunması ve komşularımızla iyi komşuluk nizamının kurulmuş olması için hem İngiltere ile hem de Sovyetler ile müttefik olmuş bulunuruz. Ama bu maksadı böyle tabirleri kullanmaya ihtiyaç bırakmayacak surette bir iş birliği ile temin etmek mümkün olursa o da pekâlâ.”⁴⁷⁹

Türk siyaset tarihinin en ünlü simalarından biri olan Tefik Rüşti Aras'ın bu sözleri, Sovyet Rusya ile Türkiye arasında kurulan ilişkilerin ehemmiyetini ve boyutunu gözler önüne sermekte ve Türkiye-Sovyet Rusya ilişkilerinin ne düzeyde olduğunu son derece güzel bir biçimde özetlemektedir. Bu ilişkiler her ne kadar iki ülkeyi müttefik haline getirmemişse de, iki ülke arasında karşılıklı bir dostluk ortamının oluşmasına büyük bir katkı sağlamıştır. Milli mücadele döneminde Sovyet Rusya ile kurulan münasebetler, Türk halkının emperyalizme karşı başlatmış olduğu zorlu ve haklı mücadelede son derece önemli bir rol oynamıştır. Sovyet Rusya'nın Anadolu'ya sağlamış olduğu destek azımsanamayacak derecede fazla ve mühimdir.

⁴⁷⁹ Tefik Rüşti Aras, Atatürk'ün Dış Politikası, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010, s.45-48

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin yüz yıllardan beri süre gelen gerileme ve dağılma süreci, XX. yüzyılın başlarından itibaren çok daha sancılı bir hal almıştı. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve peşinden gelen I. Dünya Savaşı ile beraber Osmanlı Devleti'nin askeri ve ekonomik olarak artık çökme noktasına gelmiş olduğunu görmekteyiz. Özellikle I. Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi hariç diğer bütün cephelerde alınan mağlubiyetler hem devleti, hem de halkı büyük bir buhranın içine itmişti. O dönemde iktidarı elinde bulunduran İttihat ve Terakki Partisi liderlerinin bir takım hayallere kapılarak Osmanlı Devleti'ni Almanya'nın yanında savaşa sokmaları devletin sonunu hazırlayan unsurlardan biri olmuştur. Almanya'nın bir oldubitti ile Osmanlı Devleti'ni savaşa sokması, ülkenin tüm ekonomik gücünü sömürmüş ve tüketmiştir.

I. Dünya Savaşı sırasında karşı saflarda yer alan Türk ve Rus halkları için Rusya'da meydana gelen Bolşevik İhtilali, farklı bir diplomatik dönemin başlangıcı olmuştur. Hem Anadolu, hem de Rusya topraklarında yeni siyasi oluşumların ortaya çıkması, uzun yıllardan beri savaş ve mücadele halinde olan Türk ve Rus halkları arasındaki ilişkilerde yeni bir sürecin doğmasına uygun ortamı hazırlamıştır. Rusya'da meydana gelen ihtilal neticesinde Çarlık Rusya yıkılmış, iktidara gelen Bolşevikler, Rusya'nın savaştan çekildiğini ilan etmiş ve emperyalizme hizmet eden tüm gizli antlaşmaları dünya kamuoyu ile paylaşarak yeni bir tarihi sürecin başlangıcına imza atmışlardır. Bu yeni tarihi süreç aynı zamanda Türk-Rus ilişkilerinde de farklı bir döneme girilmesine vesile olmuştur. Osmanlı Devleti'nin de Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak savaştan çekilmesi, Anadolu topraklarının emperyalist devletlerin hedefi haline gelmesine ve Anadolu'da güçlü bir bağımsızlık hareketinin başlangıcına ortam hazırlamıştır.

İki ülkede de birbirine çok yakın dönemlerde meydana gelen bu siyasi gelişmeler, Türk-Rus ilişkilerini doğrudan doğruya etkilemiştir. Dış politikada yalnız kalan ve emperyalist devletlerin tehdidini son derece yakından hisseden iki devlet, bu olumsuz durumdan kurtulmak ve üstlerindeki kara bulutları dağıtmak için iş birliğine gitmek durumunda kalmışlardır. Böylelikle Anadolu'da verilen Milli Mücadele döneminde Türk ve Rus hükümetleri arasında yakın ilişkiler kurulmuştur.

Oldukça zor ve sancılı bir ortamda verilen antiemperyalist ulusal kurtuluş savaşına destek sağlamak için başvurulabilecek en iyi ve en yakın ülke şüphesiz Sovyet Rusya idi. Bu nedenle Sovyet Rusya ile Ankara Hükümeti arasında yakın ilişkiler kurulmuştur. Ruslar her ne kadar Anadolu ulusal kurtuluş savaşına maddi ve askeri yardım yapmış olsalar da, Türkiye ve Sovyet Rusya arasında bir ittifak söz konusu olmamıştır. İki ülkenin müttefik olarak hareket etmemelerinin sebebi, bu dönemde siyasi, askeri ve ekonomik olarak Sovyet Rusya'nın da yeteri kadar güçlü olmaması ve emperyalist devletlerin kendisini hedef olarak görmesinden

çekinmesidir. Tüm bu nedenlerden dolayı, Ankara Hükümeti ile Sovyet Rusya arasında 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması da bir ittifakname olarak adlandırılmamış, sadece bir dostluk ve kardeşlik antlaşması olarak nitelendirilmiştir. Ankara Hükümeti ile Sovyet Rusya arasında imzalanan Moskova Antlaşması ile aynı gün, Sovyet Rusya ile İngiltere arasında da bir ticaret antlaşmasının imzalaması, Moskova Antlaşması'nın bir ittifakname değil, sadece bir dostluk ve kardeşlik antlaşması olarak kalmasına neden olmuştur. Bu dönemde ekonomik olarak ciddi bir buhran yaşayan Sovyet Rusya, İngiltere ile böyle bir ticaret antlaşması imzalamaya son derece fazla ihtiyaç duymaktaydı. Sovyet Rusya'nın böyle bir ticaret antlaşmasına ihtiyaç duymasına rağmen, Ankara Hükümeti ile arasındaki ilişkilere gölge düşürmeyecek şekilde davranması ve bu konuda İngiliz temsilcilerine hiçbir taviz vermemesi, Bolşeviklerin de Anadolu'daki yönetim ile arasını bozmak istemediğinin açık bir göstergesidir. Moskova Antlaşması'nın Ankara Hükümeti için dış politikada elde edilen büyük bir başarı olduğunu söylemeliyiz. Milli mücadelenin ve Ankara Hükümeti'nin Sovyet Rusya gibi bir devlet tarafından resmen tanınması son derece önemli bir gelişmedir.

Tabi Bolşeviklerin iktidara gelmesi, Anadolu'da olduğu gibi, Kafkasya'da da önemli gelişmelerin yaşanmasına sebep olmuştur. Uzun yıllar Rusya Çarlığı'nın esareti ve baskısı altında yaşayan Kafkas halkları, Rusya'da meydana gelen Bolşevik İhtilali neticesinde bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Ancak Bolşevik Rusya'nın Kafkas halklarına tanıdığı bağımsızlık çok kısa ömürlü olmuştur. Aslında Sovyet Rusya'nın en başından beri amacı zaten bunu uygulamak idi. O dönemde yeterli ölçüde gücünün ve Kafkasya bölgesini elinde tutacak kudretinin olmadığını gayet iyi bilen Bolşevik Hükümeti, kendi içindeki olumsuz vaziyeti tekrar düzeltene kadar Kafkasya devletlerine bağımsızlık tanımış, ancak gücünü yeniden toplar toplamaz bir emanet gibi verdiği bağımsızlıkları teker teker geri almıştır. Yani Sovyet Rusya'nın Kafkasya toplumlarına tanıdığı bağımsızlık, ağza bal çalmaktan başka bir şey olmamıştır. Sovyet Rusya'nın Kafkasya'ya, özellikle de Azerbaycan'a hâkim olmak istemesindeki asıl amaç, şüphesiz ki petroldür. Ancak petrolün dışında bölgenin birçok maden ve tarım ürün konusunda zengin olması da Sovyet Rusya'nın iştahını kabartan diğer unsurlardır.

Doğu'da laik ve demokratik ilkeleri benimseyerek 28 Mayıs 1918'de kurulan ilk bağımsız Türk ve Müslüman devlet olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin 23 ay gibi kısa bir bağımsızlık döneminin ardından tekrar Rus egemenliğine girmesi, Rusların emperyalist tutumlarının açık bir göstergesidir.

XI. Kızıl Ordu Azerbaycan kapılarına dayandığında, bu ordunun Anadolu'ya yardıma gelmekte olduğunun haber verilmesi üzerine kapılar açılmış ve Bolşevik askerlerinin Azerbaycan'a girmelerine müsaade edilmiştir. Azerbaycan'a giren Rus orduları, yapacakları işgale kılıf uydurmak maksadıyla Azerbaycan'daki işçi, emekçi ve köylülerin haklarını korumak için geldiklerini iddia etmişlerdir. Ancak amaç ne

Anadolu'daki Milli Mücadele hareketine yardım etmek, ne de Azerbaycan'daki işçi, emekçi ve köylülerin haklarını savunmak olmuştur. 26 Nisan 1918'de Azerbaycan'ı işgal eden XI. Kızıl Ordu, daha işgalin ilk gününde tonlarca petrolü ve pamuğu Lenin'e hediye olarak Moskova'ya göndermiştir. Sovyet Rusya sergilediği bu davranışla, en büyük düşmanı olduğunu iddia ettiği emperyalizmin aslında en büyük temsilcilerinden biri olduğunu kanıtlamıştır. İktidara geldiklerinde kendilerini emperyalizmin ve emperyalist devletlerin en büyük düşmanı olarak tanımlayan Bolşevikler, bu konudaki fikirlerinde ne kadar samimiysiz olduklarını çok geçmeden bütün dünyaya göstermişlerdir.

Sovyet Rusya'nın Azerbaycan politikasını emperyalist bir tutum olduğunu söylemekle beraber, Milli Mücadele döneminde Rusların Ankara Hükümeti'ne yapmış oldukları yardımları da söylemek gerekir. Şüphesiz Rusların yapmış olduğu bu yardımlar Anadolu'daki milli mücadele hareketi için son derece büyük bir önem taşımıştır. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, Türk ulusal kurtuluş savaşının önde gelen birçok ismi bu konuda belirttikleri görüşlerle Rus yardımının ne denli yüksek bir ehemmiyete sahip olduğunu görmemizi sağlamaktadır. Tabi Rusların bu yardımlarının karşılıksız olmadığını da belirtmek gerekir. Zaten Sovyet Rusya'nın Kafkasya'da hâkimiyet kurma konusunda Ankara Hükümeti'nin verdiği taviz, Rus yardımlarının karşılığı olarak nitelendirilmelidir.

1918-1922 dönemi; Türkiye, Rusya ve Azerbaycan için çok önemli dönüm noktalarının ve tarihi sürecin gidişatını etkileyen olağanüstü gelişmelerin yaşandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem her yönü ile son derece ilgi çekicidir. Azerbaycan'ın Rusya Çarlığı'ndan sonra bir de Sovyet Rusya esaretine girmesine ve bu esaretin yaklaşık 70 sene devam etmesine rağmen, Azerbaycan Türkleri, bağımsızlığa olan inançlarını asla kaybetmemiş ve bir gün tekrar bağımsız olacakları günü beklemekten bir an olsun vazgeçmemişlerdir.

Bu inanç ve arzu Azerbaycan Türklerinin XX. yüzyılın başlarında kaybettikleri bağımsızlıklarını, XX. yüzyılın sonunda tekrar elde etmelerini sağlamıştır. İşte bu azim ve çaba sayesinde 1991 yılında bağımsızlıklarını tekrar elde eden Azerbaycan Türkleri, Mehmed Emin Resulzade'nin ileri görüşlü bir siyaset adamı olduğunu ispatlamakta ve onun şu sözlerini haklı çıkarmaktadır:

“BİR KERE YÜKSELEN BAYRAK, BİR DAHA İNMEZ...”

KAYNAKÇA

A. ARŞİV KAYNAKLARI

1. ATASE Arşivi

ATASE, BDH, Kls. 2845, D. No: 169, F. 039-01.

ATASE, BDH, Kls. 2845, D. No: 169, F. 039-02.

ATESE Arşivi; BDH, Kls. 2827, D. No: 99, F. 004-01.

ATASE, BDH, Kls. 2827, D. No: 99, F. 4-012.

ATASE, BDH, Kls. 2827, D. No: 99, F. 4-012.

2. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 030. 10. 490. 123. 6.

BCA, 930. 01. 5. 111. 1.

BCA, 930. 01. 5. 80. 1.

BCA, 930. 01. 2. 27. 1.

BCA, 930. 01. 5. 104. 1.

BCA, 930. 01. 2. 24. 1.

3. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, MV, D. No:213, G.No: 7.

BOA, MF-KT, D. No:234, G. No:69.

BOA, İ-DUİT, D. No:37, G. No:30.

BOA, MF-MKT, D. No:234, G. No:69-1.

B. RESMİ YAYINLAR

TBMM Zabıt Cerideleri

C. KİTAP VE MAKALELER

- 100 Soruda 1856-1914 Yıllarında Osmanlı Devleti'ndeki Siyasî Olaylar,
Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- ADIGÜZEL, Hüseyin, Milli Komünizmin Öncüleri Nerimanov, İleri Yayınları,
İstanbul 2004.
- ADIGÜZEL, Hüseyin, Nerimanov Seçme Makaleler, İleri Yayınları, İstanbul 2005.
- AĞAYEV, Mehman, Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, IQ
Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.
- AKBAY, Cemal, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi 1'nci Cilt Osmanlı
İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askeri Hazırlıkları ve Harbe Girişi,
Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- AKIN, Rıdvan, Türk Siyasal Tarihi (1908-2000), XII Levha Yayınları, İstanbul
2012.
- AKPINAR, Hakan, II. Abdülhamid'in Derin Devletle Kavgası Son Sultan, Mola
Kitap, Konya 2012.
- ALMAN Yarbay Guze, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'ndeki
Muharebeler, Çev: Yarbay Hakkı (Akoğuz), Yay. Haz: Alev Keskin,
Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.
- AMANOĞLU, Ebülfez, Akif Ahundov, Mustafa Kemal'in Dostu İbrahim Ebilov,
Atalay Yayınları, Çev: Yusuf Gedikli, Ankara 2003.
- ARAS, Tevfik Rüştü, Atatürk'ün Dış Politikası, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010.
- ARMAOĞLU, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasal Tarihi, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.
- ASLAN, Mahir, Atatürk ve Azerbaycan Politikası, Trakya Üniversitesi Yayınları,
Edirne 2008.
- ASLAN, Yavuz, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi, Türk
Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- ATATÜRK, Gazi Mustafa Kemal, Nutuk, Yay Haz: M. Ali Ayyıldız, İtalik
Yayınları, Ankara 2010.
- ATATÜRK'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri,
Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011.
- AYIŞIĞI, Metin, Belgelerin Işığında Milli Mücadele Tarihimiz, Sentez Yayıncılık,
İstanbul 2014.
- AYIŞIĞI, Metin, Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri,
Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

- AYIŞIĞI, Metin, Mareşal Ahmet İzzet Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- AZİZ, Boran, Mart Faciasından Hocalı'ya Azerbaycan'da Ermenilerin Türk Soykırımı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, Çev: Sebahattin Şimşir, İstanbul 2013.
- BAL, Halil, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu, İdil Yayıncılık, İstanbul 2014.
- BAYKARA, Hüseyin, Azerbaycan İstiklal Mübarizesi Tarihi, Nicat Neşriyatı, Bakü 1992.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, Türkiye Devletinin Dış Siyaseti, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- BİRGEN, Muhittin, İttihat ve Terakki'de On Sene İttihat ve Terakki Neydi? Yay Haz: Zeki Arıkan, Kitap Yayınları, İstanbul 2009.
- BİRİNCİ Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, c:II, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993.
- Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2011.
- BORAY, Ferit Erdem, Öncesi ve Sonrasıyla Cumhuriyet Tarihi 1699-1905 c:II, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2010.
- CARR, Edward Hallett, Bolşevik Devrimi 1917-1923 c:III, Çev: Tuncay Birkan, Metis Yayınları, 1990.
- CEBESOY, Ali Fuat, Milli Mücadele Hatıraları, Yay Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2010.
- CHURCHILL, Winston, İstiklâl Savaşında, Yeni İstanbul Kültür Yayınları, İstanbul 1969.
- ÇELEBYAN, Antranik, Antranik Paşa, Çev: Mariam Arpi-Nairi Arek, Pêrî Yayınları, İstanbul 2003.
- ÇOLAK, Mustafa, Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- ÇOLAK, Özlem, Lenin Döneminde Türk-Rus İlişkileri (1917-1923), Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları, Isparta 2010.
- DEMİREĞEN, Özlem, KESKİN, Alev, İLHAN, Fatma, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2011.
- DOĞANAY, Hayati, Ekonomik Coğrafya Enerji Kaynakları, Şafak Yayınları, Erzurum 1998.
- ELEKBEROV, Faik, Muhammed Emin Resulzade'nin Dünya Görüşü, Çev: Günay Babayeva, Buğra Yayınevi, Konya 2014.
- EROL, Osman, İran İç Politikasında Azerbaycan Türkleri (1906-2006), Kocaeli Üniversitesi Yayınları, Kocaeli 2007.
- ERTÜRK, Hüsamettin, İki Devrin Perde Arkası, Sebil Yayınları, İstanbul 1996.

- EYYUPOĞLU, İsmail, Mudanya Mütarekesi, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002.
- GÖKAY, Bülent, Bolşevizm ve Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923), Çev: Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, Milli Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- GÖKÇE, Mustafa, Tarihsel Perspektiften Rusya'nın Hazar Denizi'ne Olan İlgisi ve Bölge Politikaları, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa 2013.
- GÖKDEMİR, Ahmet Ender, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998.
- GÜMÜŞOĞLU, Hasan, Devlet-i Aliyye'nin Sonbaharı Osmanlı ve Modernleşme, Ensar Neşriyat, İstanbul 2014.
- GÜRÜN, Kâmuran, Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- HALL, Richard C, Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası, Çev: M. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul 2003.
- HARTILL, Leonard Ramsden, Bir Ermeni'nin Anılarında Azerbaycan Olayları (1918-1922), Çev: Sipahi Çataltepe, Kastaş Yayınları, İstanbul 1990.
- HASANLI, Cemil, Sovyet Devrinde Azerbaycan'ın Harici Siyaseti, (1920-1939), Adiloğlu Neşriyatı, Bakü 2012.
- HASANOV, Behram, Azerbaycan'da Din Sovyetler'den Bağımsızlığa Hafıza Dönüşümleri, İSAM Yayınları, İstanbul 2011.
- HASANOV, Yusuf, Rus Yönetimi Altında Ermeniler İle Azerbaycan Türkleri Arasındaki İlişkiler, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2008.
- HÜR, Ayşe, Öteki Tarih Mondros'tan İzmir Suikastı Davasına, Profil Yayıncılık, İstanbul 2013.
- İLTER, Aziz Samih, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları, Yay. Haz: Zekeriya Türkmen, Elmas Çelik, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.
- İMANOV, Vügar, Ali Merdan Topçubaşı, (1865-1934), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.
- İMANOV, Vügar, Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.
- İslam Ansiklopedisi II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997,
- İSMAYILOV, Mahmud, İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi, Çev: Vefa Kuban, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2014.
- KARABEKİR, Kâzım, Soykırım Yalanı Ermeni Mezalimi, Emre Yayınları, İstanbul 2004.
- KARABEKİR, Kâzım, Türkiye'de ve Türk Ordusunda Almanlar, Yay Haz: Orhan Hülagü- Ömer Hakan Özalp, Emre Yayınları, İstanbul 2001.

- KARAKÖSE, Nejdet, Afrika Grupları Komutanı Kafkas İslam Orduları Komutanı Sütluce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.
- KARDAŞ, Abdulaziz, Atatürk ve Atatürkçülüğün Türk Dünyasına Etkileri, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, S: 22, Van 2012.
- KARPAT, Kemal H, Türk Dış Politikası Tarihi, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- KASIMLI, Musa, Azerbaycan Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1920-1945), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.
- KASIMLI, Musa, Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri (1960-1980), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013.
- KAZANCYAN, Rem, Bolşevik-Kemalist-İttihatçı İlişkileri Yeni Belgeler (1920-1922), Kaynak Yayınları, Çev: Arif Acaloğlu, İstanbul 2000.
- KENGERLİ, Aybeniz Aliyeva, Azerbaycan'da Romantik Türkçülük, Çev: Metin Özarslan, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008.
- KESKİN, Aksel, İmparatorluktan Cumhuriyete Ali Fuat Paşa, Paraf Yayınları, İstanbul 2013.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- KOÇAK, Cemil, Türk-Alman İlişkileri (1923-1939) İki Dünya Savaşı Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- KÖROĞLU, Kemalettin-KONYAR, Erkan, Urartu Doğu'da Değişim, YKY İstanbul 2006.
- KURAT, Akdes Nimet, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Murat Yayınları, Ankara 1992.
- KURAT, Akdes Nimet, Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.
- KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006.
- McCARTHY, Justin, Ermeni Soykırımı İddiaları Yanlış Hesap Talat'tan Dönünce, Cedit Neşriyat, Ankara 2009.
- McCARTHY, Justin, Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922), Çev: Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.
- MEHMETOV, İsmail, Türk Kafkası'nda Siyasal ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi, Çev: Ekber N. Necef, Şamil Necefov, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.
- METE, Bilge, Mustafa Kemal Atatürk Diyor ki, Toroslu Kitaplığı, İstanbul, 2003.
- MİKAİL, Elnur Hasan, Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1919-1938), Derin Yayınları, İstanbul 2014.
- MUMCU, Uğur, Kâzım Karabekir Anlatıyor, Umag Vakfı Yayınları, Ankara 2014.

- NALBANTOĞLU, Muhittin, Rus Yarbayın Ağzından Türklere Karşı Ermeni Vahşeti Dün Türkiye Bugün Azerbaycan, Toker Yayınları, İstanbul 2009.
- NUR, Rıza, Dr. Rıza Nur'un Moskova-Sakarya Hatıraları, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.
- ORAN, Baskın, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980) c:I, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.
- ÖCAL, Enver Emre, Kâzım Karabekir'in Eserlerinde Doğu Sorunu, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.
- ÖĞÜN, Tuncay, Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.
- ÖZÇELİK, Mücahit, Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Esirler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- ÖZEY, Ramazan, Dünya ve Türkiye Ölçeğinde Siyasi Coğrafya, Aktif Yayınları, İstanbul 2002.
- ÖZEY, Ramazan, Dünya ve Ülkeler Coğrafyası, Öz Eğitim Yayınları, İstanbul 1999.
- ÖZTUNA, Yılmaz, Osmanlı'ya Veda (1808-1923), Yakın Plan Yayınları, İstanbul 2013.
- PERİNÇEK, Mehmet, Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.
- RENOUVIN, Pierre, 1. Dünya Savaşı ve Türkiye (1914-1918), Çev: Örgen Uğurlu, Örgün Yayınları, İstanbul 2004.
- RIASANOVSKY, Nicholas V, STEINBERG, Mark D, Rusya Tarihi, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 2014.
- SAKAL, Fahri, Ağaoğlu Ahmed Bey, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- SANDER, Oral, Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918'e, İmge Kitabevi, İstanbul 2010.
- SARAY, Mehmet, Atatürk ve Türk Dünyası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- SARAY, Mehmet, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996.
- SERTÇELİK, Seyit, Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu Ortaya Çıkış Süreci (1678-1914), SRT Yayınları, Ankara 2015.
- SOYSAL, İsmail, Tarihçeleri Ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, c:I (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- SÜRMEİLİ, Serpil, Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001.
- ŞAHİN, Cemalettin, Ülkeler Coğrafyası, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2001.

- ŞAMSUTDINOV, A. M, Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi (1918-1923), Çev: Ataol Behramoğlu, Doğan Kitapçılık, İstanbul 1999.
- ŞİMŞİR, Bilal N, Ermeni Meselesi (1774-2005), Bilgi Yayınları, Ankara 2006.
- ŞİMŞİR, Bilal N, Atatürk Dönemi İncelemeler, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.
- ŞİMŞİR, Sebahattin, Azerbaycan'da Kızıl Soykırım, IQ Yayınları, İstanbul 2011.
- ŞİMŞİR, Sebahattin, Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2013.
- ŞİMŞİR, Sebahattin, Mehmet Emin Resulzade Hatıralar ve Kafkasya, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2011.
- ŞÜKÜROV, Gıyas, GAFAROV, Vasif, Büyük Devletler Kışkacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.
- TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, Vatan Hizmetinde, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- TOLON, Ahmet Hurşit, Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.
- TÖRELİ, Türkmen, İstiklal Harbinde İç İsyanlar, Kripto Yayınları, Ankara 2012.
- TUNCER, Hüner, Atatürkçü Dış Politika, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011.
- Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- UĞURLU, Nurer, Çerkez Ethem Kuvvetleri Kuvay-i Seyyare, Örgün Yayınevi, İstanbul 2007.
- ÜLMAN, A. Halûk, Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1972.
- ÜNSAL Yavuz, Atatürk İmparatorluktan Milli Devlete, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- VANDOV, Dimitir, Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri, Kaynak Yayınları, İstanbul 2014.
- YEL, Selma, Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002.
- YILMAZ, İskender, Gümrü Antlaşması, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001.
- YÜCEER, Nâsır, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002.

EKLER



Milli Mücadele'nin baş mimarı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk.



Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı Mehmed Emin Resulzade.



Bolşevik İhtilali'nin önderi, Sovyet Rusya'nın kurucusu ve ilk Devlet Başkanı V. I. Lenin.



Milli Mücadele'nin en önemli komutanlarından ve Türk siyasetinin en ünlü isimlerinden biri olan Kâzım Karabekir Paşa.



Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yönetimde etkili olan, İttihat ve Terakki Fırkası'nın en önemli isimlerinden Enver Paşa.



Kafkas İslam Orduları Komutanı Nuri Paşa.



Lenin'in ölümünden sonra Sovyet Rusya'nın başına geçen ve uzun yıllar devleti yöneten, II. Dünya Savaşı'nda Almanları mağlup eden Josef Stalin.



Bir dönem Moskova Büyükelçiliği yapmış olan Ali Fuat Cebesoy.



Milli Mücadele'nin Batı Cephesi Komutanlığı görevini yapmış olan İsmet İnönü Paşa.



Moskova Antlaşması sırasında yapılan görüşmelerde çekilen bir fotoğraf.



8 dönem milletvekilliğinin yanı sıra adalet ve dışişleri bakanlığı gibi üst düzey devlet görevlerini yürüten Türk siyasetinin ünlü isimlerinden Yusuf Kemal Tengirşenk.



Dış işlerinden sorumlu halk komiseri Çiçerin.



Türkiye Komünist Teşkilatı'nın kurucusu ve lideri olan Mustafa Suphi.



Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan eden Milli Konsey.



Enver Paşa ve üvey kardeşi Nuri Paşa.



Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti'nin ilk Başbakanı Fethali Han Hoyski.



Ermeni vahşeti sonucunda katledilen insanlara ait toplu mezar.



Ermeni vahşetini gözler önüne seren bir başka toplu mezar.



Ermeni Taşnak gruplarına ait bir fotoğraf.



Ermenilerin yaptıkları katliama ait bir fotoğraf.



Ermeni katliamını gösteren bir başka fotoğraf.



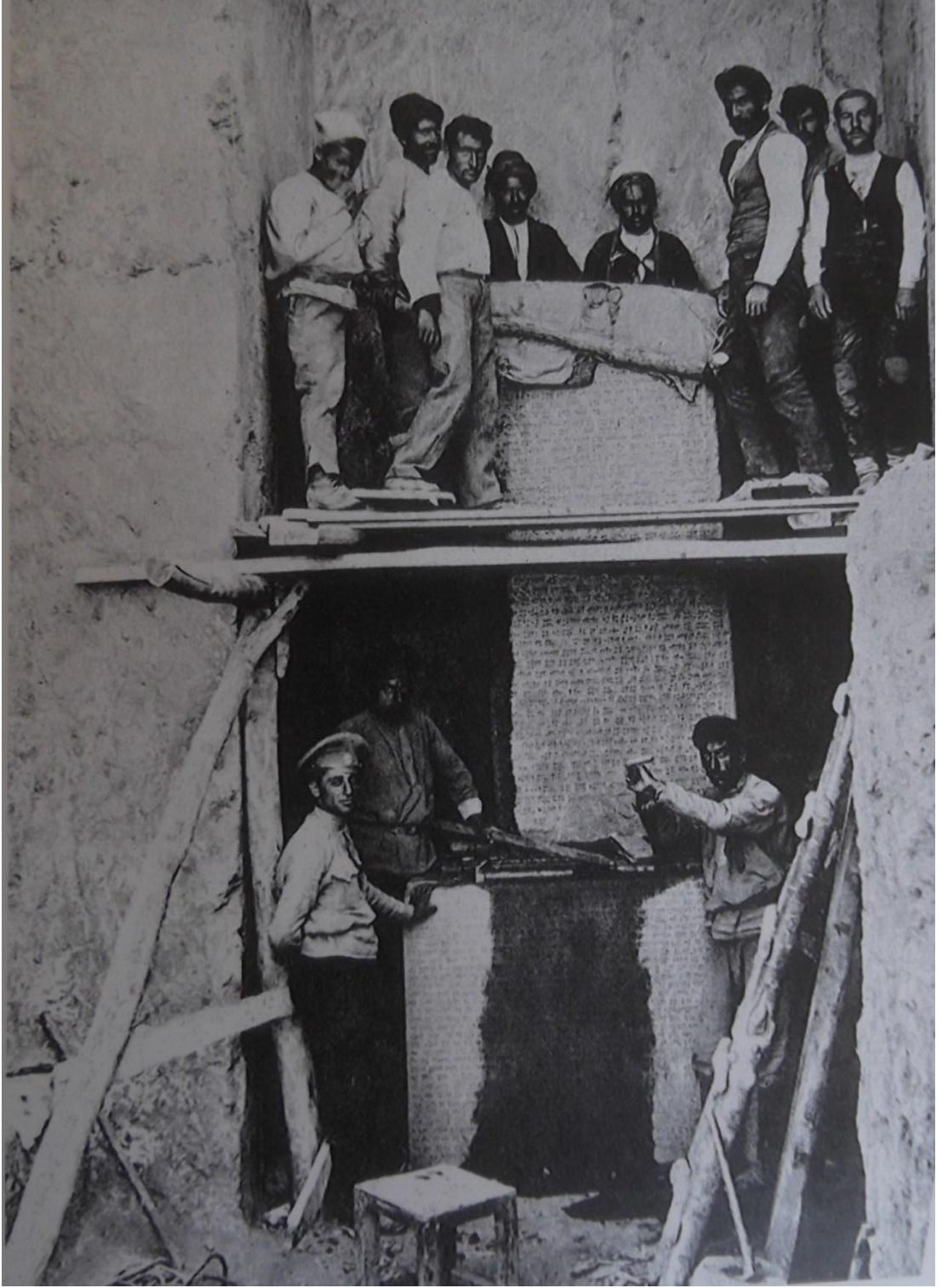
Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı uyguladıkları katliamın bir başka fotoğrafı.



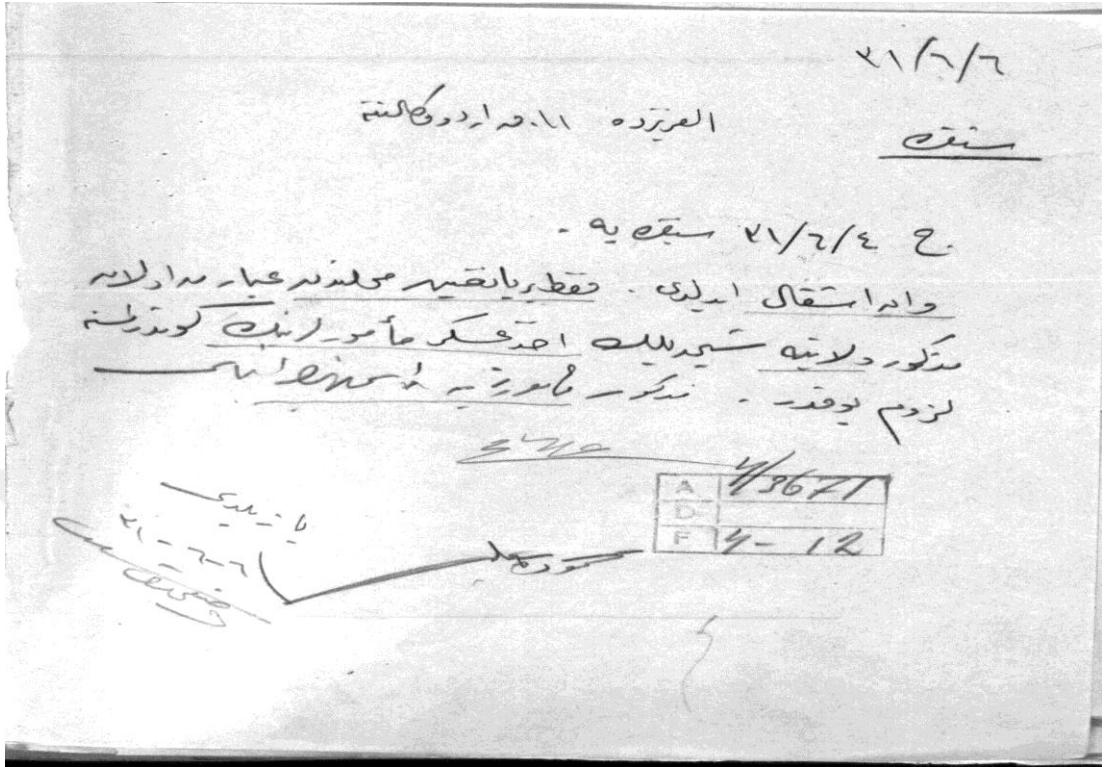
Başka bir toplu mezar.



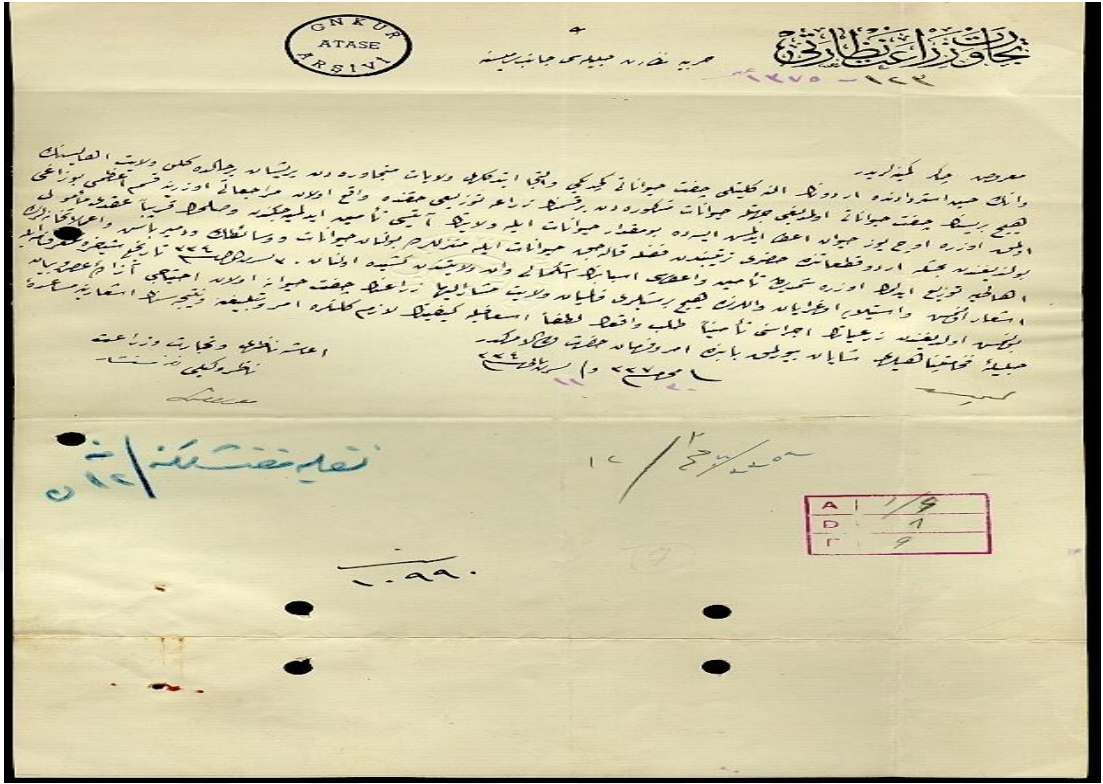
1918'de Ermenilerin Bakü'de yaptıkları katliamı gösteren bir fotoğraf.



Rus araştırmacıların 1916'da Van Kalesi'nin kuzeyinde yaptıkları kazıda buldukları II. Sarduri'nin yıllıklarını ortaya çıkarırken (Kemalettin Kręlu- Erkan Konyar, Urartu Doğu'da Değişim, YKY, s.67.)



Van'ın Türk Ordusu tarafından geri alındığını ve şehrin yakılıp yıkıldığını bildiren bir belge, (**ATASE**, BDH, Kls. 2827, D. No: 99, F. 4-012)



Van'ın Türk Ordusu tarafından geri alındığını ve şehrin yakılıp yıkıldığını bildiren bir belge, (ATASE, BDH, Kls. 2827, D. No: 99, F. 4-012)

ÖZET

1918-1922 arası Türkiye, Rusya ve Azerbaycan açısından oldukça ehemmiyetli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Üç ülkede de bu dönemde bir geçiş evresi yaşanmış ve bu geçiş süreci üç toplumu da oldukça derinden etkilemiştir.

Osmanlı Devleti'nin fiilen son bulması ile beraber Anadolu'da emperyalizme karşı verilen mücadele, Türk-Rus ilişkileri açısından son derece önemli bir yakınlaşmanın kapılarını aralamıştır. Bolşeviklerin Rusya'da iktidara gelmesi ile birlikte Anadolu'daki emperyalist politikalara karşı çıkmaları bu olumlu ilişkilerin kurulmasında ilk adımı oluşturmuştur. Bu yakınlaşma; hem var oluş mücadelesi veren Türkiye için, hem de yeni kurulan Bolşevik Rusya devleti için büyük önem taşımaktaydı. Anadolu'daki antiemperyalist mücadelenin başarıya ulaşması Ruslar için de hayati bir anlam ifade ediyordu. Milli Mücadele yıllarında Rusların Anadolu'ya göndermiş oldukları yüklü miktardaki para ve silah yardımı, onların Anadolu'daki vaziyet ile ne kadar yakından alakadar olduklarını ve Türk Milli Mücadele hareketinin kendileri için ne denli büyük bir öneme sahip olduğunun kanıtıdır.

Türk-Rus ilişkilerine etki eden en önemli faktörlerden bir tanesi hiç şüphesiz Azerbaycan'dır. 1918-1922 arası Azerbaycan için de üst üste geçiş evrelerinin yaşandığı bir dönem olmuştur. Rusya Çarlığı'nın yıkılmasından sonra 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan Türkleri, bu bağımsızlığı sadece 23 ay yaşayabilmişlerdir. 26 Nisan 1920'de Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a girmesi ve 28 Nisan 1920'de Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulması, Azerbaycan Türkleri için bağımsızlığın sonu ve yaklaşık 70 yıl sürecek bir esaretin başlangıcını teşkil etmiştir.

Bizim tezimizde ele aldığımız konu Azerbaycan'da yaşanan gelişmelerin Türk-Rus ilişkilerini nasıl etkilediği olacaktır. Uzun yıllardan beri zaten bir takım ilişkilerde bulunan Türk ve Rus halklarının Azerbaycan çerçevesindeki ilişkileri ve iki ülkenin de Azerbaycan'a bakış açısını değerlendirmeye çalışacağız.

ABSTRACT

It was quite important period between 1918-1922 in terms of Turkey, Russia and Azerbaijan. A transition stage was experienced in each one of these countries, and that transition stage deeply affected all of them.

When Ottoman Empire virtually collapsed, the struggle in Anatolia against imperialism led a way of extremely important convergence in terms of Turkish-Russian associations. Bolsheviks got the power over Russia and stood against the imperialist policy in Anatolia, which was the first step of that convergence. This convergence had great importance for both Turkey which was struggling for existence and Bolshevik Russia which was founded recently. That the anti-imperialist campaign in Anatolia was accomplished was also essential for Russia. During the National Campaign, Russia sent a great deal of money and gun to Anatolia, and it shows that they were closely interested in the situations in Anatolia, and proves how much important the National Campaign is for them.

One of the most important factors that affects Turkish-Russian associations is undoubtedly Azerbaijan. The period between 1918-1922 is also a transition stage for Azerbaijan. After the Tsardom of Russia collapsed, Azerbaijan Turks gained their independence on 28 May 1918, and they lived independently only 23 months. The entrance of Red Army to Azerbaijan on 26 April 1920, and the establishment of Azerbaijan Soviet Socialist Republic on 28 April 1920 meant the end of their independence and the beginning of slavery which lasted approximately 70 years.

The topic in our thesis is how the situations in Azerbaijan affected Turkish-Russian association. We are going to try to interpret the relationships of Turkish and Russian people, who have already been in association for a long time, and the point of view of those two countries towards Azerbaijan.